

L 69-3
82

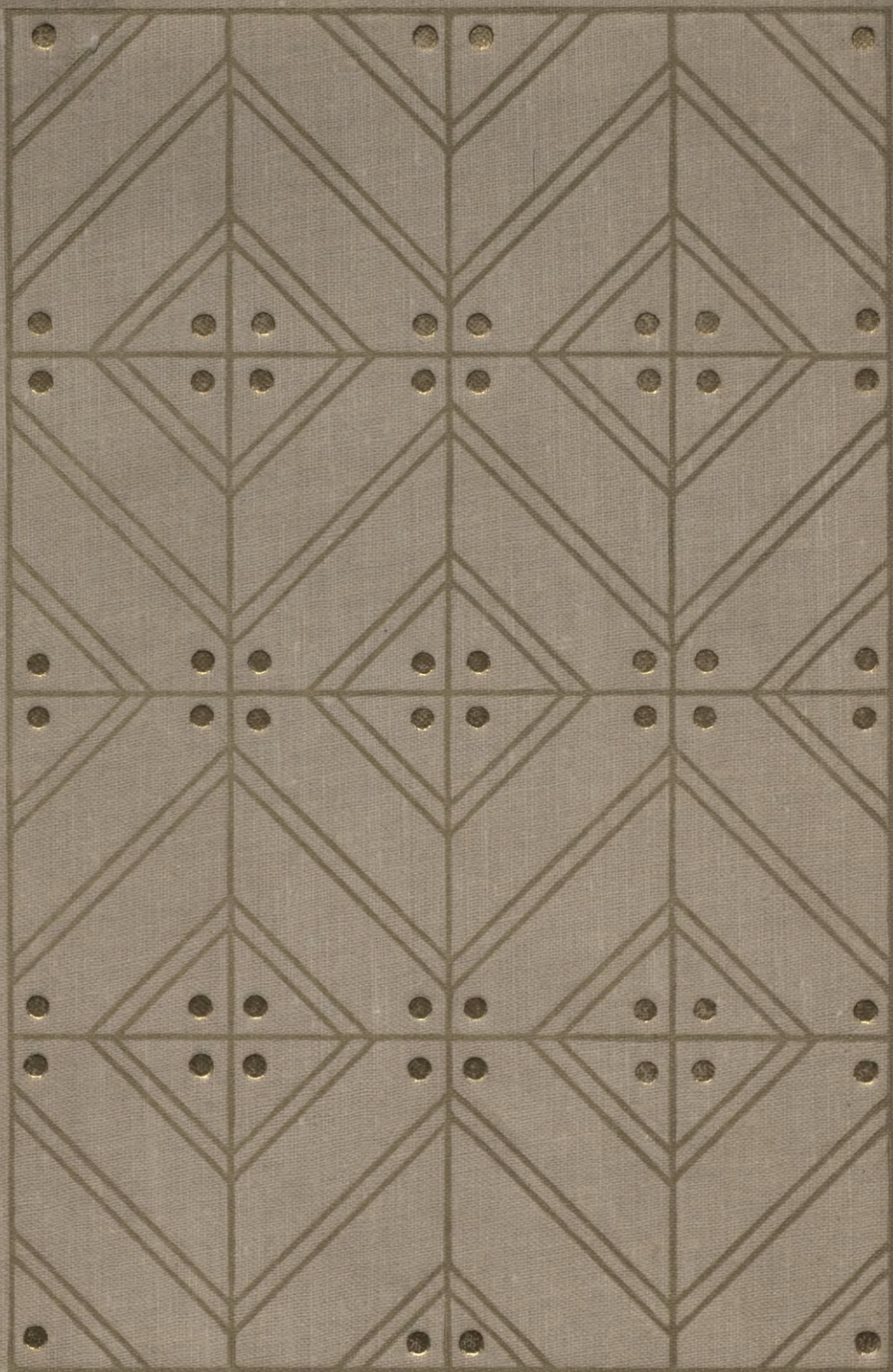
S. Cimermanis

Latviešu tautas dzīves pieminekļi

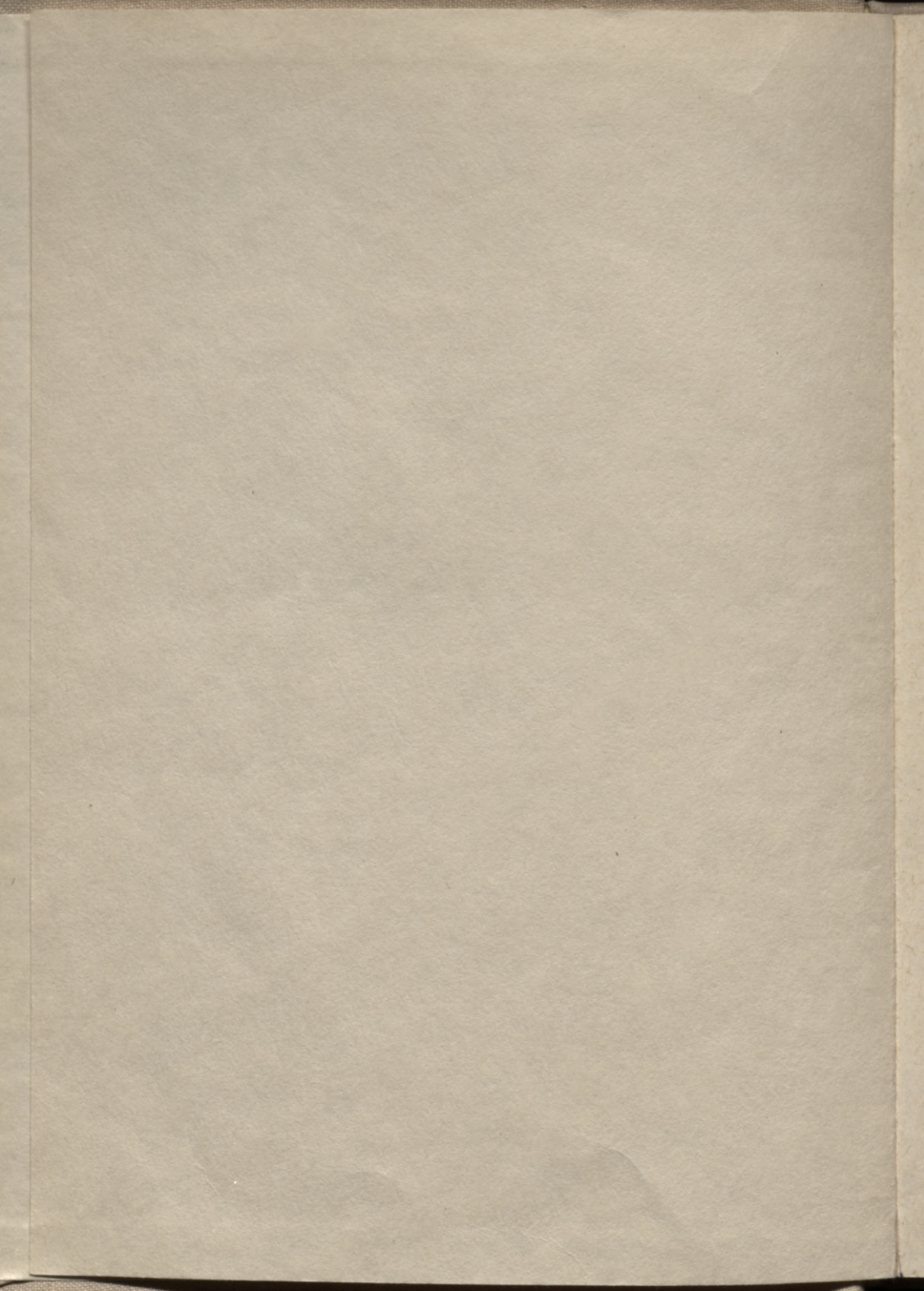
Latviešu tautas dzīves pieminekļi

LATVIJAS PSR
ZINĀTŅU AKADEMIJA
VĒSTURES INSTITŪTS

ATLAS OF
THE
UNITED STATES
GEOLOGICAL SURVEY

69-3
82

7.9

S. Cimermanis

Latviešu tautas
dzīves pieminekļi
Celtnes
un to iekārta

IZDEVNIECĪBA «ZINĀTNE»
RĪGĀ 1969

902.7
Ci450

Vija Lāča Latv. PSR
Valsts bibliotēka

~~69-19.243~~

0304080138

48 lp.

Izdots saskaņā ar Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Redakciju un izdevumu padomes 1968. gada 22. februāra lēmumu.

1-6-2
1968-88

IEVADAM

Augot cilvēku izglītības un kultūras līmenim, ik gadus palielinās viņu interese gan par savas tautas, gan citu tautu seno un mūsdienu kultūru. To rāda lielais pieprasījums pēc literatūras par tautu kultūru, mākslu, arhitektūru, folkloru, vēsturi. Nolūkā iepazīstināt plašas aprindas ar tautu kultūras vēsturi un sasniegumiem Padomju Savienībā, tautas demokrātijas valstīs un kapitālistiskajās zemēs izdod daudz grāmatu un žurnālu par kultūras vēstures jautājumiem, ņem valsts aizsardzībā un saglabā ievērojamākos vēstures, kultūras, mākslas, arhitektūras u. c. pieminekļus. Lai uzlabotu pieminekļu aizsardzību, tiek veikti daudzi vietēja un starptautiska rakstura pasākumi.

Arī Padomju Latvijā organizēta dažādu kultūras un vēstures pieminekļu aizsardzība, saglabāšana un propaganda. Taču jāatzīst, ka šajā darbā vēl ne tuvu nav izmantotas visas iespējas. Tā, piemēram, neapmierina pirmspadomju laika latviešu darba tautas visplašāko masu — zemnieku radīto materiālās kultūras pieminekļu aizsardzība un propaganda, tāpēc iedzīvotāji dažkārt neizprot šo pieminekļu nozīmi un nezināšanas dēļ iznīcina lielas kultūrvēsturiskas vērtības, kuru istā vieta būtu Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā.

Tautas masu radītās materiālās kultūras vērtības parasti dēvējam par etnogrāfiskiem vai tautas dzīves pieminekļiem. Tie iedalāmi vai-

rākās lielās grupās, piemēram, darba rīkos, celtnēs, ēku iekārtas priekšmetos, tekstilijās u. c. Katra lielā grupa pēc izmantošanas, izgatavošanas materiāla u. c. pazīmēm dalāma vēl sīkāk.

Šī apcerējuma nolūks sniegt lasītājiem ieskatu latviešu materiālās kultūras divu nozaru — tautas celtniecības un ēku iekārtas priekšmetu — vēsturē. Zemnieku senās celtnes un to iekārta mūsdienās stāsta par latviešu zemnieku dzīvi un darbu feodālisma un kapitālisma periodā, raksturo apstākļus, kas latviešu zemnieku cēla cīņā par gaišāku nākotni, liecina, ka vissmagākajos brīžos zemnieks nezaudēja savu lepnumu un atrada spēku saglabāt un pilnveidot savas tautas kultūru un mākslu, ko svešzemju muižnieki un kulta kalpi visādi noniecināja.

Latvieši, tāpat kā citas pasaules tautas, devuši paliekamas materiālās un garīgās kultūras vērtības, kas ir daudzu paaudžu radoša darba rezultāts. Līdzās latviešu zemnieku radītajām vērtībām tautas kultūrā ieplūduši un vairāk vai mazāk pārveidoti nostiprinājušies tuvāku un tālāku kaimiņu tautu kultūras elementi. Tie sniedz neapstrīdamu liecību par mūsu senču starptautiskajiem sakariem. Latviešu padomju sociālistiskās nācijas kultūras sakari ar citām tautām ir seno kultūrvēsturisko sakaru turpinājums jaunā, kvalitatīvi augstākā pakāpē.

Grāmatā aplūkota latviešu zemnieku 18.—19. gs. nozīmīgāko celtnu un to iekārtas priekšmetu vēsturiskās attīstības gaita, mēģināts skaidrot arī to izcelsmes problēmas un vēsturiskos, ģeogrāfiskos, sociālekonomiskos un citus faktorus, kas tā vai citādi ietekmējuši celtnu un to iekārtas attīstību. Darbā bija jāstopas ar vairākām neskaidrām problēmām, jo par daudziem aplūkotajiem jautājumiem nav visu Latviju aptverošu monogrāfisku pētījumu, nav izstrādāta un publicēta minēto materiālās kultūras pieminekļu tipoloģija, nepietiekami apzināts daudzu apvidu etnogrāfiskais materiāls. Literatūrā nereti atrodam kļūdainus apgalvojumus, kuru pamatā ir

nepietiekams faktiskais materiāls, tendencioza pieeja u. c. apstākļi, tāpēc atsevišķās vietās, cik to pieļāva darba apjoms un populārzinātniskā ievirze, norādīti daži nepareizi uzskati un sniegti fakti, kas šos uzskatus noraida.

Zināmas grūtības sagādāja arī ierobežotie avoti, it īpaši par laiku pirms 18. gs. vidus. Tādēļ vietām izteiktas hipotētiskas domas, kas precizējamas turpmāko pētījumu gaitā.

Hronoloģiski darbs aptver 18. gs. otro pusi un 19. gs., jo no šā laika saglabāties vairums aplūkojamo celtnu un iekārtas priekšmetu. Atsevišķi ekskursi attiecas arī uz agrākiem gadsimtiem. To nolūks padziļināt materiāla analīzi, uz plašāka fona parādīt 18. un 19. gs. zemnieku celtnu un to iekārtas attīstību.

18. gs. otrā puse un 19. gs. ir feodālisma sarīšanas un kapitālisma attīstības periods, kad naturālo saimniecību arvien vairāk izspieda preču-naudas saimniecība, attīstījās iekšējais un ārējais tirgus. Šajā laika posmā latviešu zemniecības mantiskās un sociālās noslāņošanās radītie dzīves veida pretstati atspoguļojās visās sadzīves un materiālās kultūras jomās. It īpaši tas sakāms par 19. gs. otro pusi, kad pēc 1860. gadu reformām Latvijā veidojās spēcīga lauku buržuāzija un tās pretstats — lauku proletāriešu masas. Administratīvā un ekonomiskā vara Vidzemē, Kurzemē un Zemgalē vēlajā feodālismā un kapitālisma sākuma posmā atradās vācu muižnieku rokās, Latgalē turpretim valdīja poļu, krievu vai pārpoļoti vācu muižnieki. Latvieši bija galvenokārt zemnieki, kuri līdz pat 19. gs. otrajai pusei bez īpašas atļaujas nedrīkstēja mainīt ne nodarbošanos, ne dzīves vietu (pārvietoties drīkstēja vienīgi sava pagasta robežās).

Darba sagatavošanai izmantoti dažādu avotu sniegtie dati, kuru vairums līdz šim nav vēl publicēti vai arī plašākām lasītāju aprindām maz zināmi. Pamatatzīņas iegūtas autora pētījumu republikas rajonos, Latvijas PSR ZA Vēstures institūta etnogrāfu grupas arhīva un Lat-

vijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja fondu un arhīva studijās. Vērtīgi fakti iegūti arī bijušās Pieminekļu valdes darbinieku savāktajos materiālos, kas glabājas Latvijas PSR Vēstures muzeja etnogrāfijas nodaļā. Bez tam vēl izmantoti Jēkabpils, Kuldīgas, Ludzas, Madonas un Ventspils novadpētniecības muzeju un Igaunijas PSR Etnogrāfijas muzeja materiāli, Latvijas PSR, Igaunijas PSR un Baltkrievijas PSR centrālo valsts vēstures arhīvu, Krievu ģeogrāfijas biedrības arhīva (Ļeņingradā) un Ļeņingradas Centrālā valsts vēstures arhīva fondi, kā arī speciālā un vispārējā literatūra (skat. 148. lpp.).

Ievērojot grāmatas populārzinātnisko ievirzi, tajā nav atsauču uz arhīvu un muzeju datiem, nav publicētas tabulas un tikai vietumis uzrādīti materiāli, kas aizgūti no citiem pētniekiem. Lai šo trūkumu kompensētu un lasītājiem būtu iespējams plašāk iepazīties ar izmantoto literatūru, literatūras sarakstā minētas publikācijas, no kurām ņemts faktiskais materiāls vai aizgūti kādi vispārinājumi. Attēlu parakstos norādīts, kur glabājas publicējamais objekts.

Darba sagatavošanu ļoti atbalstīja Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja kolektīvs (K. Dāvidsons, M. Goba, I. Lakševica, A. Ņesterova, E. Vēveris). Vērtīgas konsultācijas un aizrādījums sniedza arheologi J. Apals, I. Cimermans, J. Graudonis, A. Stubavs, M. Vilsone un F. Zagorskis, etnogrāfi A. Alsupe, L. Dumpe, H. Strods, A. Vīress (Tallina), T. Viti (Tartu), vēsturnieki I. Greitjānis, Dz. Liepiņa, M. Svarāne, T. Zeids, arhitekti G. Jansons, A. Holcmanis, K. Kreišmanis, O. Tilmanis un Latvijas PSR ZA Vēstures institūta etnogrāfu grupas kolektīvs, kas piedalījās darba apspriešanā un sniedza norādījumus tā uzlabošanai. Par to viņiem sirsnīgi pateicos. Tāpat pateicos vēstures zinātnu kandidātam A. Bironam, kas ierosināja sagatavot šo publikāciju.

Latviešu tautas
celtniecība

1012

Latviešu zemnieku 18.—19. gs. celtnes izveidojās daudzu paudžu radošā darbā, meklējot saimniecības un dzīves vajadzībām piemērotākos telpiskos risinājumus un konstruktīvos elementus. Dažāda lieluma un rakstura telpām un ēkām bija nepieciešami bieži vien atšķirīgi konstruktīvie elementi, kas varētu nodrošināt ēku izturību, pasargāt to stāvu no nokrišņiem, aizsargāt iemītniekus no vēja, sala, mitruma. Tika meklētas Latvijas apstākļiem piemērotākās jumta formas, sienu noblīvēšanas paņēmieni u. c., kā arī domāts par celtnu ārējo izskatu un apdari, kam vajadzēja iekļauties apkārtnes ainavā. Šai sakarā varam minēt Vidzemes Centrālās augstienes pauguros novietotās rijas ar platajām paspārnēm un zemo jumtu, kas, no tālienes raugoties, izskatās it kā paugura turpinājums (1. att.).

Latviešu zemnieku sētas skaistums apdziedāts daudzās jo daudzās tautas dziesmās, piemēram:

Zinu, zinu brāļa sētu,
Nevajaga rādītāja:
Visapkārt vītolīni,
Vidū saule ritināja.

Mums pareizi jāizprot un jānovērtē zemnieku ceļšanās pēc savas sētas daiļuma. Tajā darba tautai drūmajā laikā, kad ekonomiskā un nacionālā jūgā nospiestie latviešu zemnieki bez muižas atļaujas nedrīkstēja atstāt tās novadu, zemnieku sētas bija vienīgais avots, kas spēja nodrošināt eksistenci. Uzkopt un saglabāt savas sētas nozīmēja saglabāt tautas spēku un kultūru, ko sveštautieši centās visādi pazemot un iznīcināt. Tādēļ zemnieki savu saimniecību uzturēšanai darīja visu viņiem iespējamo.

Zemnieku celtnu veidošanā viens no svarīgākajiem bija sociāl-ekonomiskais faktors. Būvējot ēku, zemnieks vispirms ņēma vērā

tai paredzētos uzdevumus, piemēram, cik cilvēku vajadzēs novietot dzīvojamā mājā, cik būs kalpu, puīšu un meitu, cik paša ģimenes locekļu, cik labības vai citu ražojumu vajadzēs glabāt klēti, cik lopu jātur kūti, cik labības jāžāvē un jākuļ rijā u. tml. Tādējādi katra zemnieku sētas celtni ir savdabīgs spogulis, kurā rodamas ziņas par saimniecības lielumu, raksturu, ražošanas apjomu, iemītnieku sociālo sastāvu u. tml. Šie ēku diferenciācijas principi Latvijā konstatējami vismaz kopš agrā feodālisma. Par tiem stāsta arheologu atsegtais Talsu, Daugmales, Kokneses u. c. pilskalnu apbūves paliekas.

Celtnu telpiskā, apjomu un funkciju diferenciācija attīstījās ilgā laika posmā. Katrs sīkāks periods celtnu attīstībā ienesa kaut ko jaunu, kas radās atbilstoši lauksaimnieciskās ražošanas attīstībai un izmaiņām sabiedrības sociālajā struktūrā. Uzskatāms piemērs te ir zemnieku dzīvojamās mājas, kas no feodālisma laika vienas ģimenes vientelpas mītnes (2. att.) kapitālisma periodā izveidojās par lielu celtni ar 5—10 stingri diferencētām telpām (3. att.), no kurām daļa bija paredzēta saimnieka ģimenei, daļa — precētiem kalpiem, daļa — neprecētiem puīšiem un meitām.

Kaut gan latviešu tautas celtniecībai visā republikas teritorijā daudz kopēju elementu, tomēr katrā kultūrvēsturiskajā apgabalā un nereti pat atsevišķos novados vērojami savi celtnu un to konstruktīvo detaļu tipi un varianti. Tā, piemēram, visā Latvijā 18. un 19. gs. bija divdaļu dzīvojamā māja, tomēr šīs ēkas izveide, izmantošana, apkures iekārta Latvijas austrum- un rietumdaļā bija diezgan atšķirīga (4., 5. att.). Tas pats sakāms par ēku konstruktīvajām detaļām un rotājumu.

Šo īpatnību izveidošanā liela nozīme bija attiecīgajos apvidos lietotajiem namdaru darba rīkiem un ar tiem saistītajiem darba paņēmieniem, pieejamajiem būvmateriāliem, dažādu tautu kultūru mijiedarbībai u. c. faktoriem. Daļa celtnu un to detaļu īpatnību izskaidrojama tādējādi, ka amatnieki, kas cēla ēkas, strādāja te vienā apvidū, te atkal otrā. Šāda rakstura īpatnības nereti vērojamas vienas vai otras amatnieku grupas darbības zonā. Tikai izsekojot šo īpatnību veidošanās gaitai, varam pareizi analizēt latviešu tautas celtniecības attīstību, varam noteikt, kā pilnveidojās vietējo iedzīvotāju radītie elementi, kas un kā tika pārņemti no citām tautām, kāda bija pilsētu un muižu loma lauku celtnu veidošanā u. tml. Šai sakarā minami vairāki spilgti piemēri. Ziemeļlatgalē 19.—20. gs. mijā bija namdari, kas nopirka meža cirsmu, izcirta to un no balķiem turpat mežā uzcirta ēkas stāvu un uzlika spāres, dažkārt arī sijas. Tad izziņoja, ka cirtni pārdod.

Pircējs cirtni ziemā izjauca un aizveda. Jaunajā vietā cirtni varēja izveidot gan par dzīvojamo, gan saimniecības ēku, attiecīgi ierīkojot durvis, logus, griestus, grīdas. Šajā gadījumā cirtņa veidotājs noteica celtnes lielumu un pamatkonstrukcijas.

Papildus iepriekš izdotajiem noteikumiem par zemnieku ēku celtniecību Krievijas cars 1830. gada 27. oktobrī apstiprināja nolikumu par ciemu ierīkošanu un ierīkojamo ciemu plānojumu paraugus. Šis nolikums noteica ciemu izvietojumu un plānojumu, sabiedrisko būvju un iestāžu izvietojumu ciemos, zemnieku sētu izvietojumu, celtnu un dārzu izkārtojumu tajās, zemnieku ēku būves materiālus, dažus ēku un žogu veidus u. c. Jaunā nolikuma galvenais nolūks bija mazināt ugunsbriesmas ciemos, kā arī veicināt iedzīvotāju veselības saglabāšanu. Nolikums paredzēja, ka ciemi jāpārkārto pakāpeniski — veco ēku vietā ceļot jaunas, atjaunojot nodegušās ēkas u. tml. Taču zemnieku kopienām un māju īpašniekiem arī neaizliedza paātrināt ciemu pārkārtošanu pēc savas iniciatīvas. Valsts muižām obligāti vajadzēja izstrādāt katra ciema plānu saskaņā ar nolikuma noteikumiem un iesniegt apstiprināšanai civilgubernatoriem. Turpretim privātmuižās jauno noteikumu realizēšana tika atstāta pašu muižnieku ziņā; pēc viņu norādījumiem bija jā sastāda ciemu plāni. Ar apstiprinātajiem plāniem vajadzēja iepazīstināt zemniekus, lai viņi zinātu, kā jāpārkārto sētas un ēkas, kurām mājas paliks vecajā vietā un kuram tās pārcels citur. Nolikumā noteikumu izpildīšanu vajadzēja uzraudzīt pagastu valdēm un varas iestādēm, kuru pārziņā bija pārveidojamie ciemi, pirmām kārtām tie, kas atradās Viskrievijas un gubernas nozīmes ceļu malās. Būvējot ēkas, bija jāraugās, lai celtnes atrastos cita no citas tādā attālumā, kā norādīts parauga plānā. Ēku plānus, fasādes un izkārtojumu, ievērojot paraugzīmējumu principus, zemnieki turpretim varēja izvēlēties pēc savas gribas.

1830. gada 30. novembrī Iekšlietu ministrija jauno nolikumu kopā ar atbilstošu paskaidrojumu un ciemu plānojumu paraugiem izsūtīja civilgubernatoriem. Gubernu valžu prasībām atbilstošu ciemu un celtnu projektu izstrādāšana ieilga, un šajā laikā notika gara sarakstīšanās starp dažādām iestādēm un resoriem. Pie tam dažādās gubernās projektu izstrādāšana ievirzījās atšķirīgās gultnēs. Tā, piemēram, Latgalē, kas ietilpa Vitebskas gubernā, zēla cariskā pārkrievošanas politika. Te saskaņā ar Smoļenskas, Vitebskas un Mogiļevas ģenerālgubernatora 1837. gada 28. maija rīkojumu liela vērtība tika veltīta zemnieku ciemu un ēku izveidošanai pēc krievu zemnieku celtniecības parauga. Rīkojumam sekoja

Vitebskas guberņas valdes atbilstoša instrukcija, ko izsūtīja visiem apriņķiem. 1841. gada 16. septembrī Iekšlietu ministrija uzdeva Vitebskas civilgubernatoram stingri raudzīties, lai mājas ciemos un paši ciemi tiktu būvēti precīzi pēc 1830. gada 27. oktobra nolikuma noteikumiem un tam sekojošiem Iekšlietu ministrijas cirkulāriem. Rezultātā muižas un varas iestādes sāka organizēt latviešu zemnieku ciemu un māju pārveidošanu. H. Strods Baltkrievijas PSR Centrālajā valsts vēstures arhīvā par šo jautājumu atradis vērtīgus datus. Kā liecina minētā arhīva materiāli, Pasienes muižas novadā 1846. gadā visas 116 zemnieku dzīvojamās mājas cēlusi muiža, Dorotopoles muižā 1845. gadā no 68 zemnieku dzīvojamām mājām tikai 6 bija cēlušī paši zemnieki, bet Feimaņu muižā 1847. gadā no 1548 ēkām zemnieki paši bija cēlušī tikai 30. (Te jāpiebilst, ka muiža par savām celtām mājām nereti uzskatīja visas ēkas, kurām tā bija devusi materiālu. Tādēļ ne vienmēr iespējams noteikt, tieši cik ēku celts pēc muižas norādījumiem.) Tā kā vairumu Latgales zemnieku ēku cēla krievu tautības namdari, tad skaidrs, kāpēc Latgalē 19. gs. celtās latviešu un krievu zemnieku ēkas ir tik radniecīgas. Vidzemes un Kurzemes guberņās galvenie noteicēji bija vācu muižnieki, kas centās pārvācot latviešu un igauņu zemniekus un tāpēc pretojās carisma pārkrievošanas politikai. Zemnieku ciemu un ēku jauno projektu izstrādāšanā te vairāk tika ievērotas celtniecības vietējās tradīcijas, kuru elementus, ja tie bija pieņemami muižniekiem, iekļāva projektos. Muižnieki te centās ieviest dažādus vācu celtniecības elementus. To spilgti redzam Nurmuižas apkārtnē, kur barons Firkss reglamentēja zemnieku ēku celšanu: latviešu zemnieku dzīvojamās mājas tur radniecīgas vācu zemnieku divstāvu celtnēm, kurās zem kopēja jumta apvienotas dzīvojamās un saimniecības telpas.

Vēlajā feodālismā latviešu zemnieki bija pakļauti muižnieku patvalī un tikai ar muižas atļauju varēja lauksaimniecības vietā izvēlēties citu nodarbošanās nozari. Muižnieki centās ietekmēt ne vien saimniekošanu un darba paņēmienus, bet arī zemnieku dzīves veidu. Piemēram, kokmateriālu taupīšanas nolūkā Kurzemes zemniekiem 17. gs. muižnieki aizliedza taisīt egļu zaru ecēšas, centās ierobežot lielu vienkoka tvertņu darināšanu u. c. Šādi aizliegumi un ierobežojumi skāra arī tautas celtniecību. Jau 17. gs. beigās Suntažu mācītājs Solomons Guberts pazīstamajā grāmatā «Ackerstudent» rakstīja, ka rudenī, kad labība novākta, muižkungam jābūt pa visām sētām, jāaplūko zemnieku ēkas un jārūpējas, lai tās tiktu turētas zem laba jumta un lietošanas kārtībā. Tāpat jāraugās, lai zemnieki neceltu vairāk vaļinieku māju (var-

būt te domātas arī jebkuras citas ēkas), kā tas nepieciešams, jo nevajadzīgi būvdarbi novārdzinot zirgus un aizkavējot lauku darbus. 18. un 19. gs. Vidzemē muižnieki pūlējās zemniekiem uzspiest dzīvojamo riju celšanu. Visā Latvijā muižnieki centās zemniekiem noteikt ceļamo ēku lielumu, izsniedzot zināmu daudzumu noteikta garuma baļķu u. tml. Tā, piemēram, 1840. gados daudz Latgales muižu aprakstos teikts, ka «meži atrodas muižnieku tiešā rīcībā. Zemniekiem ēku apkurināšanai un apgaismošanai tajos ļauj ņemt kūdras, celmus, klūgas, sausos kokus un zarus. Bet ēku celšanai un remontiem kokus piešķir pēc muižnieka ieskatiem un pēc faktiskām vajadzībām» (Kameņecas muiža, 1848. g.). Sausnējās muižā Vidzemē vēl 19. gs. otrajā pusē māju nomniekiem tika noteikts, cik liela rija un cik liels piedarbs ceļams attiecīgajai saimniecībai, un būvei doti tikai atbilstoša garuma baļķi. Dažādos apvidos reglamentācijas rezultāti bija atšķirīgi.

Visvecākās līdz mūsdienām saglabājušās droši datējamās latviešu zemnieku ēkas celtas 17. gs. otrajā pusē. Lielākā daudzumā zināmas 18. gs. pirmajā pusē un vidū celtās ēkas, bet visvairāk apzinātas 18. gs. otrās puses un 19. gs. būves. Pati vecākā līdz mūsdienām saglabājusies droši datējamā Latvijas lauku koka ēka ir 1537. gadā celtā Bornes baznīca (6. att.), kas pārvesta uz Latvijas Etnogrāfisko brīvdabas muzeju. Tātad vismaz kopš 16. gs. pirmās puses Latvijas laukos ēkas būvētas no aptēstiem baļķiem gludajos pakšos un ēku cēlāji pratuši baļķus savienot gan taisnā, gan platā leņķī. Bornes baznīca ļauj vairākus 18.—19. gs. lietotos zemnieku būvniecības paņēmienus datēt jau vismaz ar 16. gs.

Vecākie lietišķie materiāli par latviešu tautas celtniecību iegūti senajās apmetnēs, sevišķi pilskalnos, kur izdarīti arheoloģiskie izrakumi un atsegtas daudzu celtnu paliekas. Salīdzinot šos fragmentāros materiālus ar zināmajām 17.—19. gs. zemnieku ēkām un tālaika ceļotāju, publicistu, senatnes pētnieku u. c. aprakstiem un zīmējumiem, gūstam vispārīgu ieskatu par tautas celtniecības attīstību gan feodālisma sākuma posmā, gan 18.—19. gs. Redzam arī, ka daudzas 18.—19. gs. celtnes saglabājušas visai arhaiskus plānojuma un konstrukciju elementus. Šķiet, ka daļai vēlajā feodālismā un kapitālisma sākuma periodā būvēto ēku tipu izcelsme meklējama vismaz agrajā feodālismā, kad Latvijas iedzīvotājiem bija izveidojušās stingras celtniecības tradīcijas, kas izrietēja no sava laika sociāli ekonomiskiem un dabas apstākļiem, darba rīkiem un celtnu tehnisko risinājumu meklējumiem. Šiem celtnu tipiem attīstoties un pilnveidojoties, daļa seno tradīciju saglabājās visā feodālisma un kapitālisma posmā; no tradīcijām

atkāpās galvenokārt tad, ja tās neatbilda jaunajiem saimnieciskajiem apstākļiem un sadzīves normām, kā arī tālab, ka amatnieku rīcībā bija labāki darba rīki, bija uzlabojušies darba paņēmieni un vecos celtniecības materiālus bija nomainījuši jauni.

Latvijā, tāpat kā visā Austrumeiropas mežu joslā, līdz pat 19. gs. beigām galvenais ēku būves materiāls bija pret trupēšanu izturīgāko sugu (priežu, egļu, ozolu) koki, ko ieguva tuvākās vai tālākās apkaimes mežos. Pie tam ēku celšanai centās izvēlēties iespējami resnākus kokus, kuros ir vairāk kodolkoksnes, kas ir izturīgāka pret trupi. Tā kā dzelzs tajā laikā bija dārgs un zemniekam grūti pieejams materiāls, koku izmantoja gan ēku sienām un jumtiem, gan arī dažādu detaļu savienošanai, sastiprināšanai un saturēšanai. Ne velti 18.—19. gs. arhīvu dokumentos, kur aprakstītas zemnieku un pat muižu celtnes, sevišķi precīzi uzskaitītas dažādās pie ēkām atrodamās dzelzs daļas un logi, bet celtnes būtisko elementu — plānojuma, sienu u. c. apraksti dažkārt nemaz nav minēti. Tā, piemēram, Svētciena pagasta «Purtiltiņu» māju ēkas 1874. gada 20. aprīlī aprakstītas šādi: «Dzīvojamā ēka, 2 glāžu logi 18 rūtīm (rūtis sīkas, skat. 12., 70., A att. — S. C.), 1 durvis ar dzelzu eņģēm un klinķi. Rijai 3 durvis ar dzelzu eņģēm. Piedarba vārti bez eņģēm. Kambarkrāsns laba, rijas krāsns laba. Dzīvojamā māja ar lubu jumtu. Pirts ar 2 logi ar 4 rūt. un krāsns. Pirtei un namam 2 durvis ar koka eņģēm. Klēts ar durvīm, dzelzu eņģēm. 2 klētis apakš viena jumta ar 2 durvīm, 2 dzelzu eņģēm un 2 caurduratslēgām, labu salmu jumtu. 1 kūts labu salmu jumtu, ar durvīm, bez eņģēm.»

Šādā situācijā namdarim vajadzēja labi zināt darba paņēmienus un daudzveidīgās koka konstrukcijas. Namdara amats Latvijas laukos, tāpat kā kaimiņu — slāvu un somu-ugru — apdzīvotajās teritorijās, bija viens no cienījamākajiem amatiem, vēl jo vairāk tādēļ, ka līdz pat 19. gs. vidum ar vienkāršiem darba rīkiem — cirvi, kaltu, urbi — vajadzēja izveidot visus ēkas konstruktīvos elementus.

Apvidos, kur mežu bija maz, zemnieki 19. gs. cēla māla kleķa dzīvojamās un saimniecības ēkas — kūtis, staļļus, mazāk rijas. Kurzemē un Zemgalē, retāk Vidzemē, vietām atrodamas arī koka karkasa ēkas ar ķieģeļu vai māla kleķa pildījumu jeb t. s. «pakverķis» (no vācu val. «Fachwerk»). Rijām dažkārt uzmūrēja ķieģeļu vai akmens stabus, kuru starpas aizpildīja ar guļkokiem. Dažuviet gar Daugavu parasts būvmateriāls bija dolomīta plāksnes. Šo ēku plānojums kopumā ir tāds pats kā koka ēkām.

○ Kad Latvijas zemnieku sētās parādījās ar māliem un ķieģeļiem

pildīta koka karkasa ēkas, nav droši zināms. Vecākās celtnes saglabājušās no 18. gs. otrās puses un 19. gs. sākuma, kad muižnieki, lai taupītu kokmateriālus, sāka propagandēt kleķa ēku būvi un dažādiem līdzekļiem centās ieviest tās zemnieku saimniecībās. Bija izstrādāti pat īpaši kleķa celtnu projekti zemniekiem. Šajā laikā kleķa un pildīta koka karkasa ēkas («Fachwerk») (7. att.) jau bija parasta lieta pilsētās un muižās, kur tās celtas vismaz kopš 17. gs. vidus un, domājams, būvētas pēc Vācijas ēku parauga. Pēc vācu celtniecības pētnieka V. Rādīga domām, atsevišķos apvidos, kur bija būvei derīgi māli, kleķa ēku celtniecība radās līdzās koka ēku celtniecībai. Senākās droši datējamās koka karkasa ēkas Vidusvācijā celtas 16. gs. Latvijā tās kaut cik ieviesās tikai Zemgales apvidos, kur nebija mežu, jo zemnieki vairāk cienīja ieras-tās egļu un priežu baļķu būves.

Zināmu ieskatu zemnieku māju būvmateriālos sniedz 1883. gada statistiskie dati par Kurzemes guberņu: no 25 254 zemnieku dzīvojamām mājām 22 460 (88,93%) bija koka, 1240 (4,51%) — ķieģeļu un akmeņu un 873 (3,45%) — māla kleķa. Vairāk māla kleķa ēku atzīmēts tikai Tukuma (10,31%), Dobeles (8,66%) un Talsu (5,45%) apriņķos. Ķieģeļu, kā arī akmeņu ēkas celtas galvenokārt 19. gs. otrajā pusē, kad sākās kapitālisma strauja attīstība, zemnieki iepirka mājas par dzimtu un Latvijā veidojās spēcīgs turīgo zemnieku slānis. Topošā lauku buržuāzija Zemgalē, Kurzemē un Vidzemē jaunās dzīvojamās ēkas sāka celt no ķieģeļiem, turpretim Latgalē mūra celtnes turīgāko zemnieku sētās kaut cik plašāk ieviesās tikai 20. gs. 30. gados. 19. gs. otrajā pusē daudzi zemnieki cēla arī mūra saimniecības ēkas, sevišķi lopu mītnes, jo tās bija ievērojami izturīgākas par koka ēkām. No māla kleķa cēla vairāk lopu mītņu un citu saimniecības ēku nekā dzīvojamo ēku, taču to skaits salīdzinājumā ar koka un mūra celtnēm nebija liels. Var būt, ka Latvijas nokrišņiem bagātais klimats bija viens no svarīgākajiem faktoriem, kas kavēja māla kleķa būvju ieviešanos zemnieku sētās.

Kopš 6.—8. gs. Latvijā pazīstams sienu būves veids ir kaķētu (gropētu) apaļkoku guļbūve krusta pakšos, kas konstatēta visu Latvijas pilskalnu arheoloģiskajos izrakumos. Lai telpu nodrošinātu pret vēju un mitrumu, baļķu starpas aizblīvēja ar sūnām un aizzieda ar māliem. K. Kreišmanis savā darbā par koka konstrukciju aizsardzību uzsver, ka gropēto baļķu iebūvēšana sienās palīdzināja arī celtnes mūžu, jo «gropes izciršana samazināja stumbra plaisāšanu (stumbram pārgriežot gadskārtas, samazinājās tangenciālie spriegumi koksnē, kas rodas rukumā vai briedumā),

kas savukārt novērsa vai mazināja sienu caursalšanu, kondensāta rašanos tajās un arī nokrišņu iekļūšanu stumbru plaisās». Minētās būvtehnikas attīstības sākumā vienīgais iespējamais celtnes tips bija vientelpa, kuras izmēri nepārsniedza būvbalķu garumu. Novietojot līdzās vai nelielā atstatumā citu no citas vairākas šādas vientelpas un apvienojot tās zem kopēja jumta, veidoja vairāktelpu ēkas. Šāds apvienojums pazīstams vismaz kopš 10. gs. un atsegts Talsu pilskalna arheoloģiskajos izrakumos 1936.—1937. gadā. Tur atrada divas apmēram 4×4,5 m lielas celtnes, ko vienu no otras šķīra ap 1,2 m plata, koridoram līdzīga sprauga. Vēlākā laika kūtis un klētis tā atbilda t. s. caurbrauktuvei un palievenim, ko izmantoja par ratu, ragavu, darba rīku un dažādu saimniecības piederumu novietni (skat. 75. lpp.).

Laika gaitā namdari iemācījās būvkokus pagarināt, t. i., saļaut kopā ar iecirtumu vai statņu palīdzību, savienojumu vajadzības gadījumos pastiprinot ar koka tapām, dabiski veidotiem koku līkumiem — kabām, koka ķīliem un citiem elementiem. Tādējādi radās iespēja celt ēkas, kas ar šķērssienu sadalītas vairākās telpās. Arī tās Latvijā pazīstamas kopš 10. gs., kad sākās savstarpēji saistītu dažādas nozīmes telpu apvienošana vienā ēkā. Līdz ar to radās labvēlīgāki apstākļi telpu izmantošanai un dažādu saimniecības darbu veikšanai. Vēlajā feodālismā vairāku telpu apvienošana vienā ēkā bija kļuvusi par valdošo principu latviešu tautas celtniecībā.

Jau tālā senatnē Latvijā izveidojās divi atšķirīgi zemnieku guļbūvju veidi: austrum- un vidusdaļā (Latgalē, Vidzemē, Augšzemē, Zemgalē) valdošās bija apaļkoku, rietumdaļā (Kurzemē) — tēstu apaļkoku guļbūves. Viens no iemesliem te, domājams, bija atšķirīgi namdaru darba rīki: Latvijas austrumdaļas iedzīvotāji, tāpat kā slāvu tautas, lietoja šaurasmens cirvi, bet Kurzemē, tāpat kā Žemaitijā (Lietuvā) — platasmens cirvi, ar kuru bija ērtāk aptēst balķus. Tomēr galvenais faktors, kas veicināja balķu aptēšanu, acīmredzot bija namdaru ilggadīgā pieredze. Tā rādīja, ka, balķus kakējot, sienas saglabājas ilgāk. Tāpēc namdari sāka pietēst arī balķu sānu virsmas. K. Kreišmanis uzsver, ka, lietojot šo paņēmienu, mazāk plaisāja sienas, jo koksnē ievērojami samazinājās spriegumi; ārsienu ārējā virsma kļuva «gludāka», samazinājās vai pilnīgi bija novērsta nokrišņu uzkrāšanās uz atsevišķu stumbru izvirzījumiem un iesūkšanās šuvēs starp stumbriem; palielinājās sienu izturība pret trupī, jo, stumbru piecērtot, tika atdalīta aplieva (kas ir mazāk izturīga pret trupēšanu), tādējādi kodolkoksnes daudzums stumbrā procentuāli palielinājās.

Vismaz kopš 17. gs. būvkoķu apstrādei Kurzēmē un Zemgalē lietoja īpašu platasmens cirvi — šļuti. Šajā laikā Kurzēmē no visām pusēm tēstu baļķu gulbūve jau gandrīz pilnīgi bija izspiedusi apaļkoķu gulbūvi. Laika gaitā šāda baļķu apstrāde sāka ieviesties arī Latvijas vidus- un austrumdaļā; jau 18. gs. vidū Zemgalē un Vidzemes rietumdaļā dzīvojamās un saimniecības ēkas nereti celtas no divpusīgi tēstiem baļķiem. 19. gs. šādu ēķu skaits pieaudzis. Apaļkoķu gulbūve šajā laikā dominēja vairs tikai Latgalē un Vidzemes austrumdaļā.

18. un 19. gs. atšķirības vērojamas arī pakšu veidojumos. Latvijas austrum- un vidusdaļā (Latgalē, Vidzemē, Augšzemē, Zemgales austrumos) izplatīti krusta pakši (8. att.), bet rietumdaļā (Rietumzemgalē un Kurzēmē) — gludie pakši. Atkarībā no attiecīgā apvidus meistaru darba iemaņām un iedzīvotāju gaumes izveidojās atšķirīga pakšu galu apdare. Tā, piemēram, Latvijas austrum- un vidusdaļā, sevišķi Latgalē, kur valdošās bija apaļkoķu gulbūves, pakšu galus izveidoja ovālus (olveida, ar plātāko virsmu augšpusē) vai seštūra (9. att.). Vidzemē apaļkoķu pakšu galus pietēsa no sāniem. Kurzēmē un Zemgalē gludo pakšu ēķās krāsu toņu maiņa pakšos labvēlīgā saules apgaismojumā veidoja it kā vertikālu tumšākas krāsas statni, kas ļābi izcēla celtnes kontūras.

Pie pakšu galu rotājumiem pieskaitāmi arī dažādie siluetveidojumi — iecirtumi ēķu augšējo vainagu baļķu pagarinātajos galos un spārenīcu galos. Populārākie ir ripas motīvi un dažādi bumbveida noapaļojumi (10. att.).

Kurzēmē un Rietumzemgalē ēķu stūrus nereti veidoja vertikāli gropēti statņi, kuros ielaida atbilstoši apstrādātos sienu baļķu galus. Vertikālos statņus šajā teritorijā plaši lietoja arī sienu vidusdaļās. Statņu starpas aizpildīja ar tēstiem baļķiem (11. att.).

Statņu konstrukcijas (11. att.) ir viena no spilgtākajām Kurzemes un Rietumzemgales tautas celtniecības īpatnībām. Ārpus Latvijas tās iemīlotas Žemaitijā, Austrumprūsijā un Pomerānijā. Vācijā tās sastopam kā daudz attīstītākas koka karkasa konstrukcijas (Fachwerk). Senākos norādījumos par statņu konstrukcijām Latvijā pašlaik sniedz Talsu pilskalna izrakumi, kur to paliekas atrastas 10. gs. slānī. Te atsegta kvadrātiska, 3,25×3,25 m liela celtne ar četrslīpju jumtu, griestiem un grīdu. Katrā ēķas stūrī un sienas vidū atradies pa vertikālam statnim. Statņu starpas aizpildītas ar horizontāli liktiem baļķiem. Šāds celtniecības paņēmiens atbilst Kurzēmē 18.—19. gs. iemīlotajai sienu likšanai no īsiem gulķoķiem starp vertikāliem statņiem.

18.—19. gs. celtajās nelielajās ēkās, sevišķi Latgales trūcīgo zemnieku saimniecībās, ir daudz arhaisku celtniecības konstrukciju, kas materiālu un līdzekļu trūkuma vai citu iemeslu dēļ joprojām atrodamas līdzās tehniski pilnīgākām konstruktīvajām detaļām. Vispirms te minams vientelpas kvadrātiskais plānojums, koka stabu vai akmens paviļu pamati, apaļkoku grīdas un griesti, no laukakmeņiem sakrautās krāsnis. Lopu mītņu, dzīvojamo ēku namu un citu palīgtelpu sienas veidotas no vertikāliem stabiem, kuru starpas aizpildītas ar tievām kārtiņām vai zariem. Šādas konstrukcijas sienas 16. gs. Latvijā bijušas pat muižās celtajās saimniecības ēkās. Tālāk minami ēku zelmiņu aizblīvējumi ar zaru vai salmu pinumiem, vertikāli novietotiem apaļkokiem u. c. materiālu.

Latvijas klimatiskajos apstākļos ēku sienas un telpas vajadzēja aizsargāt no mitruma un asajiem vējiem. Te nozīme bija celtnu orientācijai pret debess pusēm, jo tādējādi varēja mazināt valdošo vēju un lietus iedarbību, kā arī nodrošināt vislabvēlīgāko saules apgaismojumu. Bez tam vismaz kopš 18. gs. vidus Kurzemes jūrmalā dzīvojamo māju sienām izveidoja aizsleju apšuvumu no sienai vertikāli pieliktiem plēstiem apaļkokiem (12. att.). Liepājas, Papes, Engures u. c. ezeru apkārtnē sienas apšuva ar niedrēm (13., 18. att.), bet pārējā Latvijas teritorijā — parasti ar dēļiem (14. att.).

Lai celtnes nebūtu mitras un lai pagarinātu apakšējo vainagu baļķu — pamatnīcu mūžu, visām ēkām taisīja pamatus. Latvijā pazīstami trīs pamatu veidi — koka, akmens paviļu un mūra. Koka pamati bija zemē ierakti resni ozola vai cita izturīga koka bluķi, kas 19. gs. visvairāk bija saglabājušies Latvijas austrumdaļas zemnieku saimniecības ēkām. Agrāk tie bija izplatīti arī pārējā Latvijas teritorijā. Visai sens pamatu veids ir ēku stūros un vidusdaļā novietoti akmeņi, kam pārliktas pamatnīcas. Klētīm, kuru apakšā vajadzēja radīt vēja plūsmu, akmeņus un koka bluķus atstāja brīvi stāvošus. Pārējām ēkām to starpas piepildīja ar guļkokiem, māliem un zemēm.

Jau kopš 18. gs. vidus, kā to liecina arhīvu materiāli un no tā laika saglabājušās celtnes, Latvijas zemnieku dzīvojamām mājām, kūtīm un rijām ir lentveida mūrēti akmeņu pamati. Tie jo sevišķi nepieciešami kūtīm, kur apakšējo vainagu baļķi vienmēr bija mitri. Sākumā akmeņu starpas aizķīlēja ar sīkākiem akmeņiem vai to šķembām vai aizpildīja ar māliem, bet vēlāk, vismaz kopš 1830. gadiem, spraugu aizpildīšanai izmantoja jau kaļķu un grants javu. Kopš 18. gs. pēdējā ceturksņa zemniekus bieži vien vairs

neapmierināja zemās akmens pavīlas kūtim, tāpēc nereti uzmūrēja tik augstus pamatus, lai apakšējo vainagu balķi nekad nesa-skartos ar mēsliem. 1830. gada 27. oktobra nolikums par lauku apmetņu iekārtošanu noteica, ka apvidos, kur daudz akmeņu, ēkas jāceļ uz akmeņu pamatiem. Dati par 19. gs. pirmo pusi un vidu dod iespēju salīdzināt akmeņu pamatu izplatību vienas vai otras muižas zemnieku mājās. Tā, piemēram, arhīvu materiāls liecina, ka Jērkules muižā 1849. gadā no 136 zemnieku ēkām akmeņu-mālu pamati bijuši 80 celtnēm, t. i., mūrētie pamati bijuši gandrīz visām dzīvojamām rijām, kūtim, staļļiem, pirtīm, vasaras virtuvēm. Pie tam 22 no šīm 80 ēkām celtas laikā no 1748. līdz 1798. gadam. Mūrētu pamatu nav bijis galvenokārt siena šķūņiem un daļai klēšu. Kalupes muižas 1848. gada statistiskajā aprakstā atzīmēts, ka zemnieku ēkas (istabas, kambarīši — virszemes pagrabi vai, kā Latgalē tos sauc, «ākas», šķūņi, klētis, kūtis un pirtis) celtas no koka, atrodas labā stāvoklī un pietiekamā daudzumā. Pusei ēku likti akmeņu pamati. Visas ēkas celtas uz muižnieka rēķina, t. i., no kokmateriāliem, kas pieder muižai. Vēlāk zemniekiem, ceļot ēkas, bija jābūvē akmeņu pamati. Tai pašā Kalupes muižā 20. gs. sākumā ar zemniekiem slēgtajos māju nomas līgumos, starp citu, iekļāva šādus noteikumus: pirmo trīs nomas gadu laikā nomniekam uz sava rēķina visām ēkām jāuzceļ kaļķu javā sastiprinātu akmeņu pamati, kuru augstums kūtim pusotras aršīnas (aptuveni 105 cm), bet pārējām celtnēm — viena pēda. Ja šos darbus laikā neizpilda, līgums tiek laužts, nomnieku izliek no mājām un bez tam viņam vēl jāmaksā muižai soda nauda: par katru kūts pamata neizbūvēto tekošo asi 10 rubļu, bet par pārējām ēkām — 4 rubļi par katru tekošo asi.

Ēku pamatnīcas vienmēr lika no resnāka un izturīgāka koka, dažkārt pat no ozola. Īpatns ēku pamata papildinājums aukstuma aizturēšanai ir Latgalē ap dzīvojamām mājām parastais zemju uzpildījums, t. s. zavalīņš (8. att.), kas radniecīgs šādam uzpildījumam pie krievu zemnieku dzīvojamām mājām. Senākie zemju uzpildījumi ap celtņu pamatiem Latvijā atsegti Kokneses pilskalna agrā feodālisma slāņos.

Viens no svarīgākajiem ēkas konstruktīvajiem elementiem ir jumts, kas Latvijas klimatiskajos apstākļos ir nozīmīgs celtnes mūža garuma noteicējs. Senākais jumta veids Latvijas guļkoku celtnēm, domājams, ir zemēm un velēnām segts horizontāls apaļkoku klāsts virs guļbūves sienām. Šādi segumi nelielām celtnēm bija saglabājušies vēl 19. gs., bet, kā liecina Ogres Ķenteskalna, Raunas Tanīsa kalna un Daugmales pilskalna arheoloģiskie ma-

teriāli, tie bijuši jau mūsu ēras I g. t. otrajā pusē un II g. t. sākumā. Te jāpiebilst, ka šādi jumti Latvijā nav visai piemēroti, jo pa tiem slikti noplūst lietūs un kūstošā sniega ūdeņi. Tāpēc jau tālā senatnē namdari iemācījās celt divslīpju jumtus. Sākumā tie, tāpat kā apaļkoku klāsts, bija likti no cieši līdzās novietotiem apaļkokiem, kuru gali balstījās celtnes zelmaņa balķu galos iecirstos robos. Lai jumts saglabātos ilgāk, balķu klāstu vēl pārsedza ar egļu mizām, zāli vai citu materiālu. Šāda jumtu konstrukcija vēl 19. gs. bija sastopama lietuviešu, mežu joslā dzīvojošo krievu u. c. tautu celtniecībā. Šie jumti bija piemēroti tikai mazām ēkām, jo lielai celtni tie būtu pārāk smagi un to balstīšanai būtu nepieciešamas speciālas konstrukcijas. Senlaicīgās ēku jumšanas tradīcijas ietekmē vēl 19. gs. nelielajās ēkās, it īpaši klētīs un pirtīs, jumtu kāršu gali tika balstīti robos, ko izcirta zelmaņa balķos.

Par piemērotāku konstrukciju namdari atzina t. s. spāru jumtu, kuru veidojot ēkas augšējā vainagā — spārenīcā izcirta robus un tajos no pretējām pusēm iestiprināja spāres. Jumta korē spāres sasaistot ar koka tapu, radās spāru pāris. Virs spārēm ēkas garenvirzienā pieklūgoja vai pietapoja tievas kārtiņas, virs kurām lika jumta segumu. Senākās spāru jumta paliekas atsegta Talsu pilskalnā 10. gs. slānī. Segums — plakani tēsti vai plēsti apaļkoki, virs kuriem liktas bērzu tāsīs un pēc tam bieza mālu kārtā, kam vajadzēja pasargāt pilskalna celtni no uguns. Vietās, kur apbūve mazāk blīva, spāru jumtiem, domājams, bija vieglāks segums.

Latvijā 18.—19. gs. taisīja div-, trīs- un četrslīpju jumtus (1., 8., 16. att.), kā arī divslīpju jumtus ar pusšļaupumiem galos (skat. 108. att.). Pie tam dažādos apvidos vienāda rakstura ēkām konstatējami dažādi jumti. Tas izskaidrojams gan ar izmantoto seguma materiālu, gan ar meklējumiem, kā labāk aizsargāt celtnu sienas pret nokrišņiem. Šai sakarā pirmām kārtām minamas jumtu slīpju pārkares — paspārnes, nošļaupumi divslīpju jumtu galos, «uzjumteņi» pie ēku zelmiņiem (15. att.), divslīpju jumtu slīpju garākie pārļaidumi pār galu sienām (sevišķi Latgalē) u. c. Kā zemnieki, tā arī muižas raudzījās, lai jumti būtu kārtībā. Tāpēc māju nomas līgumos bieži vien uzsvērts, ka jumti regulāri jālabo un jāatjauno. Piemēram, 1860. gada 17. martā noslēgtajā Annas muižas rentnieka Dreslera un zemnieka Zilemaņa līgumā, starp citu, lasām: «Rentes ņēmējam ir iekš mājas valdīšanas tā jāuzvedas, kā labam un godīgam zemes kopējam tas allažņ piekrīt, un proti: tīrumi labi jāiestrādā un pilnīgi jāapsēj, pļavas no krūmiem iztī-

rīt un lielākas taisīt un mājas ēkas, visvairāk jumtus, ik gadus kopt un lāpīt.»

Kurzemes dienviddaļā, Vidzemes vidienā un rietumdaļā dominēja četrslīpju, Ziemeļkurzemē, Latgalē un Augšzemē — divslīpju, bet Zemgalē un Kurzemes vidusdaļā — divslīpju jumti ar pusšļaupumiem galos. Bez tam Vidzemes nelielajām klētīm un siena pūnītēm visai iemīloti bijuši trīsslīpju jumti, kas neaizsedz celtnes zelmīni, kurā ierīkotas durvis uz klētsaugšu vai pūnītes pajumti (16. att.).

Pēc seguma materiāla izšķirami lubu, salmu, niedru, skaidu un kārņiņu jeb dakstiņu jumti. To izplatība 18.—19. gs. pirmām kārtām atkarīga no saimniekošanas rakstura un dabas apstākļiem. Mežainajos apvidos Ziemeļkurzemē, Vidzemē un Latgales ziemeļdaļā bija izplatīti, bet vietām pat dominēja senlaicīgie lubu jumti (17. att.), kurus 19. gs. pirmajos gadu desmitos saskaņā ar izdotajiem noteikumiem par mežu izmantošanu drīkstēja likt tikai tajos apvidos, kur muižām trūka salmu un niedru. 17. gs. šādi jumti atrodami vēl plašākos apvidos, kur vēlāk meži kļuva par retumu, piemēram, Dobeles apkārtnē. Lubu gatavošanai lielos daudzumos patērēja vērtīgos priežu stumbrus, pēc kuriem kokmateriālu tirgū bija liels pieprasījums. Tāpēc Kurzemes Domēņu valde 1846. gada janvārī lūdza Mežu departamenta atļauju lubu vietā jumtu jumšanai izmantot šķindeļus, kas gatavoti no mazvērtīgākām apses un egles šķilām. 1846. gada 28. martā Mežu departaments izdeva rīkojumu, kas aizliedza lubu jumtu likšanu kroņa muižu un zemnieku ēkām tajās muižās, kur trūkst salmu un niedru. Lubu jumtu vietā vajadzēja likt egļu vai apšu šķindeļu jumtus.

Jumta spārēm izmantoti egļu vai bērzu stumbri ar saknes atkarpi — t. s. kabas, pret kurām jumta apakšgalā balstījās visā celtnes garumā nolikts tēsts baļķis — lubturis. Virs jumta kārtīm noklātas lielas egles mizas sloksnes — kamiens, bet virs tām savukārt liktas no egles vai priedes plēstas lubas, kuru apakšgali balstījās pret lubturi. Virs lubām uzlika dažādā resnuma baļķu gabalus — slogus, kas pasargāja segumu no vēja brāzmām.

Auglīgākos rajonos, kur mežus izcirta agrāk un kur vieglāk iegūstams jumta seguma materiāls bija salmi, 18.—19. gs. dominēja garkūļu salmu jumti. Arī tie ir ļoti seni un Latvijā var būt pazīstami jau kopš 13. gs., jo Atskaņu hronika, stāstot par Lažas pils (Kazdangas pilskalnā) nodedzināšanu, tās ātro aizdegšanos salīdzina ar salmu uzliesmošanu.

Niedrēm bagāto Papes, Liepājas, Engures, Babītes, Rāznas u. c. ezeru apkārtnē 18.—19. gs. jumtu jumšanai plaši izmantoja nied-

res. Tās sagādāja ezeru apkaimē dzīvojošie bezzemnieki un sikzemnieki, kam šī nodarbe bija kļuvusi par nozīmīgu peļņas avotu.

19. gs. otrajā pusē, kad attīstījās intensīva lauksaimniecība, pieauga prasība pēc kūtsmēsliem un līdz ar to pēc pakaišiem, tāpēc apvidos, kur lauksaimniecībai, it īpaši lopkopībai, pievērsa lielāku uzmanību, jaunu jumtu jumšanai un veco labošanai plašāk sāka lietot skaidas un šķindeļus, bet turīgie zemnieki izmantoja arī kārņņus. Šo jumtu segšana bija vienkāršāka nekā salmu jumtu jumšana. Turklāt pieauga arī ēkas ugunsdrošība, par kuru izteiksmīgi runā tautas dziesma:

Ej, māsiņa, tautiņās,
Dzīvo gudri, aizgājuse;
Ja tautām salmu jumti,
Necel augstu uguntiņu.

Saimniecisko un ģeogrāfisko faktoru ietekmi jumtu seguma materiāla izvēlē labi raksturo 1883. gada dati par Kurzemes guberņu. Saimnieciski atpalikušajā Ilūkstes apriņķī no visām zemnieku dzīvojamām mājām 96,38% bija ar salmu jumtiem, 3,62% — ar koka jumtiem, bet kārņņu jumtu nebija. Saimnieciski visattīstītākajā Dobeles apriņķī, kur mežu maz, 83,06% dzīvojamo māju apjuntas salmiem un niedrēm, 11,71% bija kārņņu jumti un tikai 5,23% — koka jumti. Apmēram tāds pats stāvoklis vērojams arī Bauskas apriņķī. Mežiem bagātajā Ventpils apriņķī tajā pašā laikā koka, t. i., lubu un skaidu, jumti bija 49,5% dzīvojamo māju, salmu un niedru — 22,85%, kārņņu — tikai 8,78%, bet Talsu apriņķī atbilstoši 52,44, 32,52 un 5,83%. Grobiņas (Liepājas) apriņķī, kur daudzos pagastos jumtus juma tikai ar niedrēm, salmu un niedru jumtu bija 93,32%, skaidu un lubu — 3,28% (kaut gan šajā apvidū ir daudz mežu), bet kārņņu — tikai 0,65% dzīvojamo māju.

Salmu un niedru jumtu kores nostiprināšanai un ēku rotāšanai taisīja jumta āžus. Izplatītākie bija šāda veida jumta āži: 1) jumta korei no abām pusēm pārliktas nūjiņas, kas saskares vietā satapotas (galvenokārt Latgalē un Augšzemē); 2) Kurzemes dienvid- un rietumdaļā iemīļotās dekoratīvās «tupelītes» (14., 18. att.), kas izveidotas no apmēram 1 m gariem plēstiem egles vai priedes apaļkokiem, kurus liek pa pāriem tā, lai katra «tupeles» kāja atrastos uz savas jumta slīpes. Vienam kokam augšgalā izcirta caurumu, otram sānos iecirta robus, izveidojot galā it kā paresnījumu — galvu. Izbāžot galvu cauri otras «tupeles» caurumam un pagriežot izbāzto «tupeli» par 90°, iecirstie robi iegūlās iz-

veidotā cauruma malās, un tādējādi radās abu «tupeļu» stabils savienojums. Šādus «tupeļu» pārus salika jumta korē zināmā attālumā citu no cita. Pāri visām «tupeļu» augšgalu veidotajām dakšām un pāri «tupeļu» apakšgaliem ēkas garenvirzienā uzlika paresnas kārtis, kas «tupeles» piespieda pie jumta un radīja stabilu kores nostiprinājumu. Šāds jumta kores nostiprinājuma veids radniecīgs Rietumlietuvā, Austrumprūsijā un Polijā liktajiem kores nostiprinājumiem. Latvijā tas pazīstams vismaz kopš 17. gs. vidus un attēlots A. Meierberga ceļojuma albumā (1661.—1662. g.).

Jumta kori nostiprināja arī ar oļu, ķieģeļu drumsļu un spaļu uzbērumu, dažkārt to nosedza ar velēnām.

Latvijā salmu un niedru divslīpju jumtiem un jumtiem ar pusšļaupumiem galos likti t. s. vēja dēļi, kas pasargā jumtus no vēja brāzmām. Dažkārt dēļu apakšējos galos un augšgalos izveidoti geometriskā vai dzīvnieku ornamenta motīvi. Dēļu augšgalos visbiežāk izgrieztas zirgu galvas vai gaiļu figūras. Daudzveidīgākie varianti atrasti Kurzemē, sevišķi Rucavas, Nicas, Pērkones, Bārtas, Dunikas klētīs, dzīvojamās mājās un kūtīs. Tie radniecīgi Lietuvas un Austrumprūsijas jumtu vēja dēļu rotājumiem.

18.—19. gs. zemnieku celtnēs atrodam četrus grīdu veidus — māla klonu, apaļkoku, plēstu apaļkoku un dēļu grīdu. Vēsturiski senākais droši vien ir māla klons, kas Latvijā pazīstams kopš agrā feodālisma. 19. gs. klonu, kas ir lēti izgatavojams, joprojām lika rijās, piedarbos, maltuvēs, trūcīgo ļaužu mājokļos un turīgo zemnieku dzīvojamo ēku namos, pieliekamajos vai saimes istabās.

Senas Latvijā ir arī apaļkoku un plēstu apaļkoku grīdas, kuras, kā liecina arheoloģisko izrakumu materiāli, atrastas jau baļķu gulbūvju pirmajās attīstības pakāpēs. Saimniecības telpās, kā klētīs, ratnīcās, pelavniekos, lopbarības novietnēs, tās saglabājās arī 18. un 19. gs. Pie tam klētīs un pelavniekos apaļkoku starpas nereti pieblīvēja māliem, lai graudi un pelavas nebirtu cauri grīdai. Plēstu apaļkoku grīdas lika arī dzīvojamās telpās tieši virs klona, piestiprinot tās pie klona ar koka tapām. Senajās ēkās plēstos apaļkokus ar koka tapām pietapoja arī pie grīdas sijām.

Vismaz kopš 18. gs. vidus turīgo zemnieku dzīvojamās telpās liktas zāģētu dēļu grīdas, ko sākumā pie sijām piestiprināja ar koka tapām, bet vēlāk — ar naglām. 19. gs. otrajā pusē turīgo saimnieku dzīvojamo telpu grīdas sāka krāsot eļļas krāsām.

Tikpat sena konstruktīva detaļa kā grīda latviešu tautas celtniecībā ir arī griesti, par kuriem stāsta jau 10. gs. rakstītie avoti un arheoloģiskie pieminekļi — dzīvojamās mājas un klētis. Vecākais griestu veids ir apaļkoku klāsts, kuru no virspuses pārklāja

ar māliem, lai griesti labāk saglabātu siltumu. Šādi griesti vēl 18.—19. gs. bieži sastopami rijās un pirtīs. Lopu mītnēm, klētīm u. c. saimniecības telpām lika apaļkoku vai plēstu apaļkoku griestus, virs kuriem glabāja lopbarību. Dzīvojamām telpām likti plēstu apaļkoku vai jaunākā laikā dēļu griesti, kurus siltuma aizturēšanai virspusē noklāja ar mālu vai smilšu kārtu.

Senajām latviešu zemnieku saimniecības ēkām — kūtīm, staļļiem, klētīm u. c. — logu nebija vai arī tos ierīkoja baļķu saduru vietās aptuveni viena baļķa platumā. Nedaudz lielākus logus ierīkoja dzīvojamās telpās, kur tie iedalāmi apgaismošanas logos un dūmu izlaižamos lodziņos. Dūmu izlaižamie lodziņi (8. att.) ir baļķu saduru vietās izcirstas ailas, kuras no iekšpuses aizbīdīja ar dēļi. Tie bija nepieciešami dūmistabās, rijās, pirtīs, kam nebija dūmeņu.

Apgaismošanai paredzētajās logu ailās ierīkoja rāmi ar 1—12 sīkām rūtīm, kurās iestiprināja gaismu caurlaidošas vizlas plāksnītes vai dzīvnieku pūšļa plēvi. Jau 17. gs. turīgo zemnieku dzīvojamo telpu logos lika stikla rūtis, ko iestiprināja svina ietvaros. Šādus logus uzskatīja par zemnieka turības apliecinājumu. Ne velti šādu dzīvojamo māju tautas dziesmas salīdzina ar muižnieka mājokli:

Es izaugu pie bāliņa
Kā pie laba muižnieka:
Glāžu logi, dēļu grīda,
Sveces vien dedzināja.

Šādi ietvari (12. att.) vēl saglabājušies uz Etnogrāfisko brīvdabas muzeju pārvestajā Nidas zvejnieka dūmistabā. 19. gs. pārsvarā bija logi ar 4 un 6 rūtīm (13., 38. att., A), kaut gan tiem līdzās joprojām saglabājās logi ar 12—18 rūtīm. Tā, piemēram, Svētciema pagasta Annas muižas «Pūrnavu» māju dzīvojamai ēkai 1853. gadā bija viens logs ar 4 rūtīm, divi — ar 12 rūtīm un viens — ar 16 rūtīm, kā arī viens koka logs (acīmredzot dūmu izlaišanai) ar dzelzs eņģēm. 20 gadus vēlāk — 1874. gadā — šā paša pagasta «Purtiltiņu» dzīvojamai mājai bija 2 logi ar 18 rūtīm katrs.

Latviešu zemnieku saimniecības ēku durvis ir vien- vai divviru, iedalāmas vienkārša un dubultseguma durvīs. Vienkārša seguma durvis darinātas no vertikāli liktiem dēļiem, pietapojot tos pie horizontāliem šķēršiem. Dubultseguma durvis Latvijā zināmas vismaz kopš 18. gs. vidus un liktas dzīvojamām mājām un klētīm. Tās izveidoja, vienkārša seguma durvīm šķēršām uzliekot otru dēļu kārtu. Otro kārtu nereti veidoja no profilētiem dēļiņiem, izliekot tos dekoratīvās ģeometriskās figūrās (skat. 80. lpp.). Durvju

viras lielākoties darinātas no koka. Piedarbiem un lopbarības no-
vietnēm dažkārt bijušas bīdāmas durvis, kas pazīstamas vismaz
kopš 18. gs. sākuma.

Dzīvojamo telpu un klēšu durvis veidotas rūpīgāk, tām agrāk
ierīkotas metāla viras un blīvāks segums, kura uzdevums dzīvokli
saglabāt siltumu. Senākās durvis bijušas tik zemas, ka cilvēks pa
tām varējis ieiet tikai saliecies, kā tautas dziesma saka:

Zemas tautas nama durvis,
Zema tautas istabiņa:
Tupu lida namiņā,
Rāpu gāja istabā.

Pazīstami vairāki durvju veidi, ko radījuši īpatnie dzīves ap-
stākļi. Kurzemes dzīvojamo māju ārdurvīm augšdaļā bieži vien
atrodam t. s. pus- vai ceturtdaļatvērumu, kas domāts dūmu un
tvaiku izlaišanai no nama. Vidzemes dzīvojamās rijās vienā ailā
nereti taisīja divas uz pretējām pusēm veramas durvis. Vienām
durvīm augšpuse bija īpaši atverama (19. att.). Kad no dzīvokļa
vajadzēja izlaist dūmus, vienas durvis atvēra pilnīgi, bet otrām
pavēra tikai augšpusi. Tādējādi stipri aizkavēja aukstā āra gaisa
ieplūdi dzīvojamā telpā.

Zemnieki centās pasargāt savas ēkas no ugunsgrēka, vētras
un citām stihiskām nelaimēm, kā arī no zagļiem, ļauna vēlēju-
miem u. tml. Tāpēc apkurināmās ēkas — jo sevišķi rijas un pir-
tis — novietoja tālāk no pārējām. Durvīm ierīkoja dažādas
konstrukcijas atslēgas un aizšaujāmās bultas. Saskaņā ar tautas
ticējumiem ļaunuma novēršanai ēku apakšējo vainagu pakšos
ieciirstā krustā ielika pīlādža koka krustiņu vai sudraba naudas
monētu, klēts durvis ar melna gaiļa asinīm uzziēda krustus, ko
pēc tam apdedzināja. Dažkārt krustus iecirta arī klēts sliekšnī, ri-
jas loga palodā, zem durvju stenderes un citās vietās.

Nereti durvis, durvju stenderēs, palodās vai griestu sijās iecirta
vai iekrāsoja ēkas celšanas gadu, bet dzīvojamās mājas griestu
sijās iegrieza bērnu dzimšanas un citu svarīgu ģimenes notikumu
gadus.

Nozīmīgākās latviešu zemnieku celtnes, kas parasti minētas
arhīvu materiālos, ir dzīvojamās mājas, klētis, rijas, kūtis, staļļi,
pirtis, vasaras virtuves. Bieži atrodamas arī ziņas par sienu un
labības šķūņiem (16., 20. att.), kas saimniecībā tāpat bija nepiecie-
šami. Ja saimnieks nodarbojās ar kādu rūpalu, minētajām ēkām
vēl pievienojās amatnieku darbnīcas vai citas speciālas nozīmes
būves — kalves, darvas tecinātavas (26. att.), māla trauku apde-

dzināmie cepļi, vēja un ūdens dzirnavas (21., 22. att.). Dažkārt tās apvienoja zem kopēja jumta ar kādu citu celtni. Galdnieka, podnieka, seglinieka u. c. darbus veica dzīvojamā mājā, un tikai kopš 19. gs. otrās puses, kad lauku amatniecība nostājās uz kapitālisma ceļa, biežāk sāka celt atsevišķas podnieku, galdnieku u. c. darbnīcas. Nereti tās ierīkoja arī vecā dzīvojamā mājā. Atsevišķās saimniecībās īpaša ēka bija arī maltuve (23. att.), kas galvenokārt tomēr sastopama kā viena telpa dzīvojamā mājā, klētī, rijā u. c. Jūras un lielo ezeru zvejnieku saimniecībās parasti bija tīklu būdas (24. att.) un zivju žāvētavas. Saldūdeņu zvejnieki pie lielajiem zvejas tačiem un pie ezeriem dažkārt cēla t. s. zvejas būdas (25. att.), kurās pārnakšņoja zvejas laikā. Visām šīm speciālajām celtnēm, tāpat kā grāmatā aplūkotajām, bija dažādi tipi un varianti, kurus sīkāk analizēt šajā izdevumā nebija iespējams. Tāpēc sniegti tikai daži uzskaitīto celtnu fotoattēli, lai lasītāji varētu gūt kaut elementāru ieskatu par šo būvju veidiem.

Dzīvojamās ēkas

18.—19. gs. Latvijā bijuši trejādi zemnieku mājokļu veidi: 1) dzīvojamā māja, 2) dzīvošanai iekārtotā rija un 3) dzīvošanai iekārtotā pirts. Katrs no šiem mājokļu veidiem radies un attīstījies noteiktu vēsturisku un sociālekonomisku apstākļu ietekmē. Tāpēc mājokļu veidu un variantu izplatība dažādos Latvijas kultūrvēsturiskajos apgabalos un pat atsevišķos novados ir atšķirīga. Vienā kultūrvēsturiskajā apgabalā dažkārt līdzās vērojami divi pilnīgi atšķirīgi mājokļu veidi, piemēram, dzīvojamā māja un dzīvojamā rija, nemaz nerunājot par to variantiem.

Dažādu faktoru ietekmi lauku celtniecībā uzsvēris U. Šlipenbahs, 19. gs. sākumā aprakstīdams Piltenes novadu: «Kā muižnieku, tā zemnieku dzīvokļi laukos ir tik dažādi, ka te nekādi nevar pieņemt vienādu mērauklu: celtnu īpašnieku bagātība vai nabadzība, vairāk vai mazāk izdevīgs novietojums mežu tuvumā tīri dabiski rada lielu atšķirību. Starp Piltenes muižnieku lauku celtnēm daļa ir krāšņas mūra ēkas, daļa — mazi koka namiņi, kuri ar pirmajām spilgti kontrastē. To pašu var teikt arī par zemnieku mājokļiem, kuri dažās vietās ir ērti un ar dūmeņiem, bet citās tikai nožēlojamas dūmu būdas.»

Senākās ziņas par Latvijas iedzīvotāju mājokļiem mums sniedz arheoloģisko izrakumu materiāli. Neolīta apmetnē Sārnatē

(3000. — 1500. g. pr. m. ē.) atrastās celtnes paliekas datējamas ar II g. t. pr. m. ē. pirmo pusi un vidu. Celtnes sienas veidojuši kūdrā iedzīti mieti, kuru starpas aizpītas ar zariem un zāli. Ēka bijusi taisnstūra, iespējams, ar sānu piebūvēm. Celtnes iekšienē atradies atklāts pavards. Stabu konstrukcijā celtas taisnstūra ēkas atrastas arī Vedgu apmetnē Jelgavas rajonā (I g. t. pr. m. ē. beigās), Mūku kalnā P. Stučkas rajonā (I. g. t. pr. m. ē. sākums) u. c. vietās. Salīdzināšanai ar minētajām ļoti senajām celtnēm interesantas ir Lubānas klānos siena novākšanas laikā vēl tagad no zariem un zāles celtās garenās teltsveida mītnes, kas pļāvējiem noder par īslaicīgu mājokli. To cilme ir visai sena un varbūt pat saistāma ar tām zaru karkasa teltsveida celtnēm, kādas arheologi attiecina uz pirmatnējās kopienas periodu un kādas min Tacits, runājot par Baltijas piekrastes somiem-ugriem: šiem neesot citas pajumtes pret zvēriem un lietu kā zaru pinumi.

Redzam, ka jau agrajā vēsturiskās attīstības periodā Latvijā bijuši pazīstami daži celtniecības principi (stabu konstrukcijas, sienu pildījums starp stabiem ar zaru pinumiem, celtnu taisnstūra plānojums, slieteņi u. c.), kas vērojami vēl 18.—19. gs. Tas dod iespēju meklēt tiešu vietējās attīstības ceļu no Latvijas iedzīvotāju vissenākajiem celtniecības pieminekļiem uz 18.—19. gs. celtnēm. Pie tam var būt, ka jau tālajā pirmatnējās kopienas laikmetā meklējama sākotne tai konstruktīvo elementu un celtnu veidu atšķirībai, kas tik spilgti vērojama vēlākajos attīstības periodos, piemēram, atšķirībai starp Kurzemē 18.—19. gs. iemīloto sienu konstrukciju vertikālos statņos ar guļkoku pildījumu (šāda konstrukcija tur pilnīgi droši konstatējama kopš 10. gs.) un guļbūvēm Austrumlatvijā.

Mūsu ēras pirmajos gadsimtos attīstījās zemkopība, veidojās šķiru sabiedrība. Šajā laikā sāka arī nocietināt apmetnes. Kā viens no nocietinājumu veidiem radās balķu guļbūve, kas ieviesās arī dzīvojamo un saimniecības ēku celtniecībā. Tā izveidojās stabilas guļbalķu dzīvojamās ēkas, kas ilgstoši spēja saglabāt apkures iekārtas radīto siltumu un kur varēja mitināties jebkuros laika apstākļos.

No guļbalķiem celtas dzīvojamās mājas senākais veids Latvijā ir neliela taisnstūra vientelpa ar apkures iekārtu — atklātu pavardu — vidū vai vienā stūrī. Lai labāk saglabātu pavarda izplatīto siltumu, daļa no šīm celtnēm bija nedaudz iedziļinātas zemē. Kopš 8. gs. Latvijā pazīstamas no laukakmeņiem sakrautas krāsnis, kas līdzīgas vēl šodien dūmu pirtīs vērojāmām akmeņu krāsnīm (27. att.). Tā kā nokaitētie akmeņi ilgāk saglabāja siltumu un vien-

mērigāk sildīja telpu, zemē iedziļinātās celtnes vēlāk vairs nebūvēja.

10.—13. gs. Latvijā dzīvojamo māju apkurē notika būtiskas izmaiņas. Krauto akmeņu krāšņu vietā stājās no akmeņiem un māla taisītas kleķa krāsnis ar dobumu, kurā dedzināja malku. Dūmi pa krāsns muti izplūda telpā, t. s. dūmistabā. Kleķa krāsns bija ievērojami labāka nekā no akmeņiem krautā krāsns ne vien no higiēnas un ekonomijas, bet arī no ugunsdrošības viedokļa. Kleķa krāsnij salīdzinājumā ar krauto akmeņu krāsni bija arī tā priekšrocība, ka to varēja šķērsot koka siena. Krāsns varēja atrasties divās telpās, proti, vienā telpā bija kurtuve un izplūda dūmi, bet otrā, no dūmiem pasargātā telpā bija krāsns sildošā daļa. Attīstības gaitā Latvijā vēlāk izveidojās divi dūmistabu varianti. Austrumdaļā — Latgalē un Augšzemē — izplatījās Austrumeiropas dūmistabu tips: visa krāsns atradās vienā — dzīvojamā telpā. Šis dūmistabas tips radniecīgs Igaunijas dienvidaustrumos, Krievijā, Baltkrievijā un Lietuvas austrumu novados 18.—19. gs. ierastajām dūmistabām. Pārējā Latvijas teritorijā, tāpat kā Rietumlietuvā, Austrumprūsijā u. c., vērojams otrs dūmistabu tips: krāsns kurtuve atradās dzīvojamās mājas namā, bet krāsns lielākā, sildošā daļa — istabā. Visā vēsturiskās attīstības gaitā krāsnis pilnveidoja nolūkā pasargāt celtnes no ugunsgrēkiem un pilnīgāk izmantot apkures doto siltumu.

18.—19. gs. Latgalē un Augšzemē bija ieviesusies Austrumeiropā izplatītā t. s. krievu tipa krāsns (28. att.), ko izmantoja telpas apsildīšanai, maizes cepšanai un ēdiena gatavošanai. Tā bija blietēta no māliem uz koka pamata — 2—4 guļbaļķu vainagiem. Krāsns priekšā atradās neliels paplašinājums ēdiena vārāmo trauku nolikšanai un ēdiena gatavošanai. Vēlāk, mūrējot krāsnis, ap kurtuvi izveidoja spelti — liesmu un dzirksteļu tvērēju, kura sānos bija kulda ogļu ieraušanai.

Dūmeņi Latgalē, pēc dokumentu liecībām, bijuši jau 16. gs. beigās. Tā, piemēram, Ludzas pils celtni aprakstā 1599. gadā minēta torņa istaba ar krāsni un ķieģeļu dūmeņi, kā arī divas citas istabas ar krāsnīm. Tajā pašā aprakstā ir norāde, ka pils pagalmā bijušas vairākas dzīvojamās mājas ar vienkāršām krāsnīm (domājams, bez dūmeņiem) un pavardiem. 18. gs. dūmeņus mūrēja arī Latgales laukos: 1770. gadā Janovoles muižas aprakstā minēta dzīvojamā māja ar ķieģeļu dūmeņi. Vismaz kopš 18. gs. vidus dūmeņi un to priekšrocības bija zināmi arī Latgales zemniekiem, kas piedalījās muižu ēku celšanā. Tā domāt, starp citu, vedina 1831. gadā sniegtā 90 gadus vecā Janovoles zemnieka Petrika

Meikulova liecība par to, ka Janvoles muižas celšanas darbos strādājis viņa tēvs, kuram viņš, zēns būdams, no mājām nesis ēdienu.

Dūmeņu ierīkošanu veicināja arī 1830. gada 27. oktobra nolikums par ciemu un zemnieku ēku celšanu, jo nolikuma 32. pantā noteikts, ka «dūmistabas iespēju robežās izskaust un to vietā cinsties ierīkot krāsnis ar ķieģeļu dūmeņiem, kam virs jumta jābūt 1 aršīnu augstiem». Tomēr šī prasība ne vienmēr tika izpildīta. Nereti zemniekiem trūka dūmeņu ierīkošanai nepieciešamo dedzināto ķieģeļu, jo muižu cepli zemnieku vajadzībām tos nededzināja. Tā, piemēram, 1883. gada rūpniecības uzņēmumu darbības pārskatos norādīts, ka Baltinavas muižas un Ķieģeļu fermas cepli dedzina ķieģeļus tikai muižai, bet Stružānu muižas ceplis šajā gadā nestrādā, jo muižai ķieģeļi nav vajadzīgi. Rezultātā dūmeņi un dedzinātu ķieģeļu krāsnis Latgales zemnieku mājās plašāk ieviešas tikai pēc dzimtbūšanas atcelšanas, 19. gs. otrajā pusē. Tomēr pat 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā vēl daudzi Latgales trūcīgie zemnieki dzīvoja dūmistabās. Tā, 1875. gadā dzimušais F. Sudnovs, kas dzīvo Ludzas rajona Istras ciema «Vecslobodā», atcerējās, ka viņa tēva laikā sādžā bijušas 8 dzīvojamās mājas — dūmistabas. Kad viņam bijuši 13—14 gadi, arī tad vēl «Vecslobodā» cilvēki dzīvojuši dūmistabās.

Dūmeņiem bija liela nozīme higiēniskāku mājokļu izveidošanā. Sakarā ar to, ka krāsnis no istabas stūra pārcēla tuvāk telpas vidum, aizkrāsnē radās vieta ikdienā nevajadzīgu priekšmetu novietošanai. Izveidojot dūmeni, paplašināja krāsnis priekšu un radās īpaša telpa ēdiena gatavošanai. 19. gs. beigās krāsnis priekšā jau ierīkoja plīti, tā ka ēdiena gatavošana kļuva neatkarīga no krāsnis kurināšanas. Lai gan daļa Latgales zemnieku vairs nedzīvoja dūmistabās, tomēr viņu dzīvojamai telpai nereti vēl joprojām bija istabas un virtuves funkcijas.

Arī Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē 18.—19. gs. bija dūmistabas, ko apsildīja ar bezdūmeņu krāsnīm. Šajos apvidos primitīvākajām, no māla blietētajām krāsnīm, tāpat kā Latgalē, nebija dūmeņu. Šādas dūmeņu ejas nelielas atveres veidā vairs kurtuves vērojamas tikai nedaudz uzlabotām un jaunākām krāsnīm (29. att.). Abu Latvijas dūmeņu krāšņu veidu galvenās atšķirības ir tās, ka Kurzemes, Vidzemes un Zemgales krāsnīm izzudis koka pamats — pakrāsne, krāsnis kurina no blakus telpas un tās nav domātas ēdiena gatavošanai. Šajos trīs Latvijas kultūrvēsturiskajos apgabalos vienā telpā ar krāsnis kurtuvi atradās atklāts pavards. Virs tā nostiprinātos kāšos pakāra vai uz metāla trijkājiem uzlika kat-

lus, kuros gatavoja ēdienu (29. att.). Lai novērstu ugunsbriesmas, virs krāsns kurtuves un pavarda izveidoja koka griestus — rovi, kura izcelšanos arhitekts P. Ārends datē ar 14.—15. gs. Šķiet, ka šādu aizsarggriestu — rovju sākotne Rietumlatvijā meklējama jau ievērojami agrāk. Tā vedina domāt nocietinātajā Asvas apmetnē (Sāremā) atrastās no klūgām pītu un ar māliem apziestu aizsarggriestu paliekas. Pēc igauņu arheologa V. Leugasa domām, minētie aizsarggriesti datējami ar 8. gs. pr. m. ē. Ne vēlāk kā 17. gs. koka rovjus sāka aizstāt mūrētas aizsargsienas ar slīpiem vai velvētiem griestiem (30., 31. att.). No šādām aizsargsienām Kurzemes un Zemgales zemnieku mājās 18.—19. gs. izveidojās t. s. apvalkdūmeņi — «mantelskursteņi» (32. att.). Bijušās Kurzemes guberņas varas iestādes ugunsdrošības nolūkos visādi veicināja to mūrēšanu pēc Vācijā izplatīto apvalkdūmeņu parauga. Vidzemē apvalkdūmeņi ierīkoti tikai muižās un tajās zemnieku sētās, kas celtas tieši pēc muižas norādījumiem. Citur joprojām saglabājās rovjī, kam 18. gs. otrajā pusē sāka pierīkot dūmeņus.

Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē visai daudzveidīgās rovju sistēmas izveidošanu acīmredzot veicināja tas apstāklis, ka Latvijas vidus- un rietumdaļā agrāk ieviesās vairākdaļu dzīvojamā māja, kur siltumcentrs tikai daļēji atradās dzīvojamā telpā un kurināšanai paredzētajā namā bija ērtāk ierīkot atsevišķu vietu ēdiena gatavošanai. Līdz ar to zuda vajadzība pēc Latgalē saglabātā paugstinātā krāsns pamata, uz kura agrāk gatavoja ēdienu. Tādējādi apkures iekārtas attīstības gaitā vērojama gan tautas celtniecības pilnveidošanās, uzlabojot rovjus, gan zemnieku celtniecības reglamentācijas ietekme, kuras rezultātā būvēja mājas ar apvalkdūmeņiem. Visai nozīmīga šai sakarā šķiet apvalkdūmeņu blīvā izplatība Kurzemē un Zemgalē un salīdzinoši nedaudznie apvalkdūmeņi Vidzemē, tāpat arī daudzas pēc krievu parauga veidotas zemnieku dzīvojamās ēkas, ko Latgalē cēlušas muižas.

Latgalē dzīvojamo māju novietojums, telpu izkārtojums un saikne ar saimniecības ēkām bieži vien pilnīgi atbilst 1830. gada 27. oktobra nolikuma pantiem. Piemēram, dzīvojamā māja sēta novietota perpendikulāri ciema ielai pagalma vienā malā, tā, lai sinces (nams) un klēts (aukstais gals) atrastos pagalma dziļumā, bet dzīvojamā istaba būtu pavērsta pret ielu (33. pants). Pagalma otrajā pusē pretim dzīvojamai mājai celtas klētis vai citas saimniecības ēkas (34. pants). Starp dzīvojamo ēku un klēti atstāts neapbūvēts laukums, kurā zināma daļa atvēlēta vārtiem (35. pants). Pagalmi no ielas norobežoti ar mūra, dēļu vai mietu žogu, kam augšgali nocirsti līdzēni (40. pants) vai arī nosmailināti. 40. pantā

bija noteikts, ka vietās, kur daudz akmeņu, kokmateriālu taupīšanas un lauku tīrīšanas nolūkos žogi taisāmi no akmeņiem, bet vietās, kur akmeņu un koku trūkst, žogi var būt no zedējiem vai niedrēm.

18.—19. gs. Latvijā vērojamas zemnieku dzīvojamo māju attīstības trīs pakāpes: 1) dzīvojamā māja — vientelpa; 2) divdaļu (istaba + nams) dzīvojamā māja; 3) trīsdaļu (istaba + nams + istaba) dzīvojamā māja (2.—5. att.). Atsevišķo telpu izmantošanā, iekārtojumā un tālākajā sadalījumā katrā kultūrvēsturiskajā apgabalā un nereti pat atsevišķos novados ir savas īpatnības (to cēloņi iztirzāti 34. un turpmākajās lpp.).

Dzīvojamās mājas — vientelpas 18.—19. gs. saglabājās galvenokārt ekonomiski atpalikušajā Latvijas austrumdaļā, kur pārsvarā bija siksaimniecības. Vientelpas dzīvojamās mājas bija trūcīgo zemnieku mājokļi, kurus tautas folklorā vienmēr pretstata turīgo saimnieku mājām ar dūmeņiem un stiklotiem logiem, piemēram:

Nāc ārā, tautu meita,
No dūmainas istabiņas;
Nāc manos bāliņos
Glāžu durvu virināt,
Glāžu durvu virināt,
Vaska sveču dedzināt.

Līdz 20. gs. dažas vientelpas dzīvojamās mājas saglabājušās arī Vidzemes austrum- un dienviddaļā. Šis apstāklis vedina domāt, ka minētajā teritorijā trūcīgie zemnieki senāk dzīvojuši Austrumlatvijas tipa dūmistabās, kas jau 19. gs. pirmajā pusē pārvērstas dzīvojamās mājās ar uzlabotu apkures iekārtu.

Vientelpas piemērs ir ap 1830. gadu celtā dūmistaba bij. Jasmuižas pagasta Guzu sādžā (2. att.). Tā ir 4,3×5 m liela kaķētu apaļkoku guļbūve, kas cirsta tikai ar cirvi. Šai dūmistabai ir salmu jumts ar divām slīpēm, klona grīda. Telpas vienā stūrī uz koka pamata atrodas blietēta māla krāsns bez dūmeņa, tai līdzās iebūvēta guļamā lāviņa. Kurināšanas laikā dūmi izplūst dzīvojamā telpā, no kurienes tos izlaiž pa durvīm vai sienā izcirsto aizšaujamo lodziņu. Ēkas senlaicīgais veids un iekārta raksturo Austrumlatvijas zemnieku vairuma dzīves apstākļus feodālisma periodā. Šāds ēkas gandrīz kvadrātiskais plānojums, no māla blietēta krāsns telpas vienā stūrī uz koka pamata u. c. detaļas Latvijas iedzīvotājiem bijušas pazīstamas vismaz kopš agrā feodālisma.

Dzīvojamās mājas — vientelpas tālākā attīstība Austrumlatvijā, kā jau minēts, notika, uzlabojot apkuri, ierīkojot lielākus

logus, ieliekot dēļu grīdu, sadalot telpu ar aizkaru divās daļās. Priekšā bija dzīvojamā puse ar galdu, soliem u. c. iekārtas priekšmetiem (no šīs puses arī kurināja krāsni), bet aizkara otrā pusē — ģimenes guļamtelpa. Šādas dzīvojamās ēkas Latgalē pastāvēja līdz 19. gs. beigām un vietām, piemēram, bij. Bērzpils pagasta Salas ciemā, saglabājušās pat mūsdienās.

Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē vientelpas dzīvojamās mājas izzuda jau tālā senatnē. Vienīgi Ziemeļkurzemes lībiešu ciemos 18. gs. beigās un pat 19. gs. vēl bija saglabājusies viena otra senā dūmistaba, t. s. dūmu nams, kur bija tikai viena telpa ar krāsni vidū. Var būt, ka šīs celtnes atspoguļo Ziemeļkurzemes iedzīvotāju dzīvojamo māju senāko veidu.

Jau kopš agrā feodālisma Latvijas iedzīvotājus neapmierināja vientelpas dūmistabas, kur dzīvoja, gatavoja ēdienu, glabāja iedzīves priekšmetus, veica dažādus darbus un ziemā varbūt turēja pat sikus mājdzīvniekus un putnus. Ne velti tautas dziesmā līgava brīdina savu iecerēto, lai ceļ pienācīga lieluma dzīvojamo māju:

Laiku saku tautiešam,
Lai cērt lielu istabiņu,
Kur sēdēs pieci svaiņi,
Kur deviņi bāleliņi.

Meklējot iespējas uzlabot mājokļus, namdari atrada divus konstruktīvi dažādus ceļus, kas dzīvojamo māju turpmāko attīstību Latvijas austrum- un rietumdaļā ievirzīja atšķirīgās guļtnēs. Vairākdaļīgu celtnu plānojuma shēma Austrumlatvijā un Rietumlatvijā ir kopēja, bet ēku apkures veids, telpu savienošanas paņēmieni un izmantojums atšķirīgs.

Vispirms izveidojās divdaļu, bet vēlāk trīsdaļu celtnē, kuras senākais līdz šim zināmais attēlojums attiecas uz 17. gs. vidu. Ceļot divdaļu ēku, Latgales namdari, tāpat kā kaimiņos dzīvojošie krievi, baltkrievi, Lietuvas un Igaunijas austrumdaļas iedzīvotāji, vispirms uzcēla dzīvojamās telpas četrsienu guļbūvi, kam ierīkoja logus un vienā galā durvis. Šai guļbūvei ar vertikālu statņu vai citu tehnisko paņēmieni palīdzību pievienoja trīs sienu namu, t. s. sences, no kurām durvis veda ārā (4., 8. att.). Latgales senais nams vienmēr bija neapkurināma telpa, kas tika izmantota par pieliekamo un vējtveri. No šī principa turīgākie zemnieki Latgales dienvid- un vidusdaļā sāka atkāpties tikai ap 19. gs. vidu, kad sences ar šķērssienu dažkārt pārdalīja divās telpās. Priekšējā telpa palika par namu, bet otru telpu pārvērta par virtuvi, maltuvi vai pieliekamo (34. att.). Ja to pārvērta par virtuvi, tad līdzīgi

kā pārējās Latvijas zemnieku mājās tajā ierīkoja pavadu un krāsns kurtuvi. 19. gs. beigās šajā telpā iemūrēja plīti, un tā kļuva par virtuvi mūsdienu izpratnē. Sinču pārdalīšana ar šķērssienu Latgalē ir radniecīga nama pārdalīšanai Vidzemes dienvidaustrumos un Augšzemē, kur nama dziļākajā telpā mēdza ierīkot virtuvi vai maltuvi, ko izmantoja arī par pieliekamo. Iespējams, ka šī rīcība pārņemta no Latgalē ienākušajiem augšzemniekiem vai vidzemniekiem. Namu pārdalīšanu latgalieši redzēja arī Vidzemes un Augšzemes lielsaimniecībās, kur tie strādāja par pušiem, grāvračiem, linu kulstītājiem u. tml.

Trūcīgie zemnieki sinces nereti izmantoja kā klēti, bet atsevišķos gadījumos — pat kā kūti. Nespēdami iegādāties pietiekami labu būvmateriālu, viņi sinču sienas taisīja gan no tieviem sliktas kvalitātes balķiem, gan no stabiem, kuru starpas aizpina ar zariem.

Nākamā dzīvojamās mājas attīstības pakāpe ir trīstelpu ēka. Ceļot šādu ēku, vispirms zināmā attālumā vienu no otras uzcēla divas četrsienu guļbūves, ko savienoja ar divām paralēlām sienām, tādējādi radot sinces. Pēc tam visām telpām, tāpat kā ceļot divdaļu ēku, uzlika vienlaidu jumtu. Sinču pārveidošana notika tāpat kā divdaļu celtnē.

Trīsdaļu dzīvojamās mājas (34. att.) cēla turīgākie zemnieki, kā arī tad, ja kopā dzīvoja un strādāja vecāku un precējušos dēlu ģimenes.

Šādas sadzīves piemēram minamas bij. Bērzpils pagasta Salas ciema dažu zemnieku mājas 1840. gadu beigās. Pētera Ziemeļa mājā dzīvoja 17 cilvēku (saimnieka, viņa brāļa un daļinieka ģimenes, kā arī saimnieka radnieks), Andreja Prenka mājās dzīvoja 16 cilvēku (saimnieka, viņa dēla un radnieka ģimenes, kā arī 4 sveši cilvēki), Matīsa Konona mājās dzīvoja 15 cilvēku (3 brāļu ģimenes) un Staņislava Bērziša mājās 13 cilvēku (saimnieka un strādnieka ģimenes, saimnieka 2 māsas un daļinieks).

Nereti vienu galu izbūvēja par istabu, bet otru atstāja neizbūvētu un izmantoja par pieliekamo, maltuvi, klēti, dažkārt pat par kūti. Kad bērni izauga un atdalījās no vecāku ģimenes, šo telpu izbūvēja, ierīkoja tur apkures centru un iekārtoja istabu. Dažkārt abus galus vienlaikus izbūvēja par istabām, bet apkuri ierīkoja tikai vienā galā, kur paredzēja dzīvot cauru gadu. Otrā galā, t. s. vasaras istabā, dzīvoja siltajā laikā, bet ziemā tajā glabāja produktus, apģērbus u. c. lietas. Sinces trīsdaļu dzīvojamā mājā bija galvenokārt vējtveris un sīku saimniecības piederumu glabātava. Nereti durvis tajās ierīkoja tā, lai no sincēm ērti varētu nokļūt abos saimniecības pagalmos — tīrajā pagalmā starp

dzīvojamo māju un klēti un netīrajā starp dzīvojamo māju un lopu mītnēm.

Šķiet, ka div- un trīsdaļu ēkas Latgalē bija plaši izplatītas jau 19. gs. 40. gados. 1846. gadā sastādītajā Ludzas apriņķa Domopoles muižas statistiskajā aprakstā atrodam norādi, ka visām 16 zemnieku ģimenēm ir istabas ar kambariem (камора). Arī 1848. gadā sastādītajā Daugavpils apriņķa Biržu muižas aprakstā lasām, ka zemniekiem ir istabas ar kambari un sincēm. Radniecīgi apraksti saglabājušies arī par citu muižu zemnieku dzīvojamām mājām. Te tomēr jāpiebilst, ka pēc šiem dokumentiem nereti grūti noteikt, vai ēka ir div- vai trīsdaļu.

Austrumlatvijas zemnieku, tāpat kā kaimiņos dzīvojošo krievu un baltkrievu zemnieku, dzīvojamo māju raksturīga iezīme ir tā, ka telpas nesadala ar kapitālām šķērssienām ēkas garenvirzienā. Istabas pārdalīja ar aizkariem un skapjiem, ko ēkas garenvirzienā izvietoja apmēram vienā līnijā ar krāsns priekšu (206. att.). Telpu pārdalīšana ar dēļu sienu plašāk ieviesās 19. gs. beigās un 20. gs. Otra raksturīga iezīme ir tā, ka dzīvojamās telpas logi ierīkoti galvenokārt ēkas priekšējā fasādē un gala sienā, kas vērsta pret sādžas ielu. Logi bija tikai tai istabas daļā, kas paredzēta ikdienas dzīvei un darbam, bet aiz aizkara un skapjiem, kur atrodas guļamtelpa, logu parasti nebija.

Austrumlatvijas un austrumslāvu dzīvojamo māju tuvā radniecība 18.—19. gs. lielā mērā izskaidrojama ar krievu namdaru darbību, jo viņi staigāja pa latviešu sādžām, celdami ēkas gan pēc pašu zemnieku, gan muižu norādījumiem. Pie tam muižnieki saskaņā ar 1830. gada 27. oktobra nolikumu un atbilstošiem Vitebskas guberņas valdes rīkojumiem raudzījās, lai Latgales zemnieku ēkas tiktu celtas pēc krievu zemnieku ēku parauga. Par Latgales amatnieku — profesionālu namdaru darba apjomu zināmu priekšstatu var sniegt 19. gs. beigu posma dati par viņu daudzumu un peļņu Latgales laukos. Tā, piemēram, Daugavpils apriņķa pagastos 1896. gadā strādājuši 554 namdari, kas nopelnījuši 54 350 rubļu, Ludzas apriņķī — 145 un Rēzeknes apriņķī — 205 namdari, kas nopelnījuši 24 720 rubļu.

Latviešu un slāvu tautu zemnieku celtni tuvu radniecību sekmeja arī latviešu, krievu un baltkrievu zemnieku ilgstoša dzīve vienā sādžā vai kaimiņu sādžās un latviešu apdzīvotās teritorijas tuvums krievu zemēm, kurās Latgales zemnieki jau tālā pagātnē nereti atrada patvērumu un ar kurām tiem bija tuvi sakari. Interesanti dati atrodami jau 1599. gadā sastādītajā Ludzas stārstijas aprakstā, kur minētas vairākas pēc krievu parauga celtas

vecas dzīvojamās mājas Ludzas pils pagalmā. Aprakstot Ludzas novada latviešu zemnieku sakarus ar krieviem, dokumenta autors stāsta, ka zemnieku neesot daudz. Kad viņiem rodoties kādas grūtības, tie aizejot pāri robežai uz Maskavas valsti. Nodzīvojuši tur 4 gadus, zemnieki atkal atgriezoties. Tā darot daudzi zemnieki. Tāpat darījuši tie, kuri tagad Ludzā dzīvojot un no kuriem retais Maskavas valstī neesot bijis jau vienu vai divas reizes.

19. gs. otrajā pusē ar krievu namdaru starpniecību Latgales latviešu sētās ienāca jauns dzīvojamās mājas tips, t. s. piecsienu māja. Krievu tautas celtniecībā tā pazīstama vismaz kopš 18. gs. Atšķirībā no iepriekšējā māju tipa, kur dzīvojamā ēkā telpu skaitu palielināja, piebūvējot jaunas daļas celtnes garenvirzienā, piecsienu ēkā guļbūvi ar kapitālu baļķu sienu šķērsvirzienā sadalīja divās daļās (33. att.). Priekštelpā atradās krāsns mute un plīts, durvis uz dibenistabu un durvis uz āru. Priekštelpu izmantoja par virtuvi, nereti tā bija vecu ļaužu guļamtelpa. Tur veica arī dažādus sīkus saimniecības darbus. Līdz ar šādas saimnieciska rakstura priekštelpas radīšanu uzlabojās dzīves apstākļi dibenistabā, kas kļuva tīrāka, mājīgāka un plašāka. 20. gs. dibenistabu nereti vēl pārdalīja ar dēļu sienu un tādējādi izveidoja divas istabas — t. s. zāli un guļamistabu. Lai virtuvi pasargātu no aukstā gaisa plūsmām un radītu nelielu pieliekamo telpu, piecsienu mājai pagalma pusē sānos uzcēla vējtveri, kam zināmā mērā bija nama — sinču funkcijas.

Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē divdaļu dzīvojamās mājas pazīstamas kopš agrā feodālisma. Egila Skalagrimsona sāga stāsta, ka kuršu labieša sētā 10. gs. sākumā bijusi divtelpu dzīvojamā ēka, kas sastāvējusi no istabas un otras telpas — virtuves, kurā virs lielas uguns katlā kaut kas vārīts. Abu telpu starpsienā bijušas durvis. No fragmentārajām ziņām varam izlobīt, ka aprakstītajai kuršu dzīvojamai mājai bijis nams ar atklātu pavardu ēdiena gatavošanai. Virs pavarda pakārts katls. No nama durvis vedušas istabā, kur dzīvoja un ieturēja maltītes. Aptuveni uz to pašu laiku attiecas arī Talsu pilskalna izrakumos atsegtā divtelpu celtnie. Vienas telpas vidū atrasts lielāku un mazāku akmeņu sakopojums, kas varētu būt sabrukušas krāsns vai pavarda atliekas.

Šie divi piemēri ļauj secināt, ka starp agrā feodālisma un 18.—19. gs. Kurzemes divdaļu dzīvojamām mājām ir tiešs sakars un ka 18.—19. gs. pazīstamais Rietum- un Viduslatvijas dzīvojamo māju tips ar apsildāmu namu pamatos izveidojies ne vēlāk kā 10.—11. gs. Šo domu vēl vairāk nostiprina Kokneses pilskalnā atrastās divtelpu dzīvojamās mājas paliekas. Mājā līdzās apkuri-

nāmai dzīvojamai telpai bijis neapkurināms nams, resp. tā bijusi Austrumlatvijas tipa celtne ar neapkurināmu namu. Te jāpiebilst, ka dzīvojamā telpā bijusi koka grīda, bet namā — klons.

Kurzemes, Zemgales un Vidzemes div- un trīsdaļu dzīvojamās ēkas parasti nav celtas kā atsevišķi cirtņi, kam vēlāk ar trim sienām pievienotas citas telpas. Tās nav arī divas atsevišķas guļbūves, kas savienotas ar paralēlām sienām, kā to darija Latgalē. Šīm ēkām sienas būvētas vienlaidus, vajadzības gadījumā balķi sametināti (Vidzemē, Austrumzemgalē, Ziemeļkurzemē) vai arī savstarpēji savienoti ar vertikāli rievotu statņu palīdzību, to rievās ielaižot atbilstoši apstrādātus guļbaļķu galus (Kurzemē, Rietumzemgalē). Šādi būvētu māju ar kapitālām sienām ēkas šķērsvirzienā sadalīja vajadzīgajās telpās. Sākumā ieguva div-, trīs- vai vairākdaļu celtni, kurai atsevišķo telpu platums atbilda ēkas platumam. Turpmāk telpas pārdalīja ar kapitālu sienu, liekot to ēkas garenvirzienā. Šāda telpu pārdalīšana, kā redzējam, Latgalē netika praktizēta. 19. gs. otrajā pusē šīm ēkām galā piebūvētas jaunas telpas (skat. 42. lpp.). Šādā veidā Vidus- un Rietumlatvijā, saglabājot dzīvojamo māju principiālo dalījumu, bija iespējams izveidot daudz vairāk variantu nekā Austrumlatvijā. Daudzo variantu veidošanās galvenais faktors, šķiet, bija minēto apvidu zemniecības daudz raibākais sociālais sastāvs, proti, Latgalē un Augšzemes austrumdaļā zemnieku mājās dzīvoja galvenokārt vienas ģimenes vai dažu tuvu radniecīgu ģimeņu locekļi, bet Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē — saimnieka ģimene, precēti kalpi, puisi, meitas, amatnieki, vaļinieki. Tā, Irlavas pagasta «Bergos» 1863. gadā dzīvoja saimnieka, 4 precētu kalpu ģimenes, kopā 19 cilvēku, «Bērziņos» — saimnieka, divu precētu kalpu un vaļinieka ģimene, kopā 17 cilvēku, «Paikstepos» — saimnieka, divu kalpu un divu vaļinieku ģimenes, kopā 21 cilvēks. Pēc 1881. gada tautas skaitīšanas datiem, Kurzemes guberņā Kuldīgas apriņķī zemnieku saimniecībās vidēji dzīvoja 16,72 cilvēki, Ventpils — 16,60, Bauskas — 15,92, Dobeles — 15,59, Talsu — 15,56, Tukuma — 14,99, Aizputes — 14,57, Jaunjelgavas — 14,27 un Grobiņas apriņķī — 11,62 cilvēki.

Latvijas vidus- un rietumdaļā dzīvojamo māju attīstības gaita radniecīga Žemaitijas, Austrumprūsijas un augšvācu zemnieku māju attīstībai, t. i., to māju tipam, kurā izveidota t. s. melnā virtuve jeb apvalkdūmenis.

Senākajā divtelpu dzīvojamās mājas variantā siltumcentrs — atklāts pavards vai krāsns, domājams, atradās vienā telpā, bet otra nebija apkurināma. Kad iemācījās taisīt māla kleķa krāsni,

to izlaida cauri abu telpu starpsienai un tādējādi apsildīja arī otru telpu. Krāsni kurināja no nama, kura centrā vēl kādu laiku palika pavards. Vēlāk pavardu pārvietoja krāsns kurtuves tuvumā. Līdz ar to visa ēkas apkure koncentrējās nama vidū vai stūrī pie istabas sienas (29., 35. att.). Ugunsdrošības nolūkos virs pavarda un krāsns kurtuves sākumā izveidoja koka, vēlāk mūra rovi, kura vietā visbeidzot stājās apvalkdūmenis (skat. 40. lpp.).

Uz šādu dzīvojamās ēkas attīstības ceļu norāda kāda sena māja Liepājas rajonā. Tās caurstaigājamā nama sānos atrodas krāsns kurtuve, bet vidū — atklāts pavards, kuru no caurvēja pasargā vienā pusē lokveidā sakrauta akmens siena (35. att.). Interesi šai sakarā izraisa arī Ziemeļkurzemes lībiešu dūmu nami, kurus ar kapitālu sienu pārdalīja tā, lai krāsns kurtuve paliktu priekštelpā — namā, bet pati krāsns atrastos istabā (5. att.).

Divdaļu dzīvojamās mājas turpmāko attīstību, šķiet, raksturo 1894. gadā mākslinieka J. Krēsliņa uzmērotā nameļnieka dūmistaba Nīcas Lejnieku-Klampju ciemā (36. att.). Statņu konstrukcijā celtā ēka sastāv no nama un istabas. Namā atrodas krāsns kurtuve, ap to neliels dzirksteļu uztvērējs rovis, bet krāsns sildošās daļas virsma istabā palielināta ar krāsns sienās iemūrētiem dobiem podiņiem, kādus nereti redzam dzīvojamo māju krāsniņš Kurzemes dienvidrietumos (37. att.). Jāpiebilst, ka podiņi nodērēja arī par iekštelpu rotājuma elementu. Līdzās krāsniņiem uz zemiem paliktniem izveidots sēžamais un guļamais mūrītis, kuru vajadzības gadījumā kurināja no nama. Istabas vidū no laukakmeņiem izlikts atklāts pavards, kuru saukuši par rūķi un izmantojuši apgaismošanai, dedzinot tajā smalki saskaldītu malku. Virs «rūķa» pie telpas griestiem piestiprināts dzirksteļu uztvērējs. Iespējams, ka šis apgaismošanai izmantotais «rūķis» ierīkots pēc senenā pavarda parauga. Pilnīgākus apgaismošanas kamīnus — «rūķus» (37. att.) jaunākā laikā istabā izveidoja pie nama sienas līdzās krāsniņiem, konstruktīvi saistot tos ar rovi, apvalkdūmeni vai krāsni, kurā ievadīja «rūķa» dūmus. Pavarda novietojums krāsns tuvumā un primitīvs pārsegums ar horizontālu dēļu rovi redzams ap 1750. gadu celtajā Nidas zvejnieka dūmistabā (29. att.).

Trīsdaļu dzīvojamā māja rodas, namam pretējā pusē pievienojot vēl vienu telpu. Visas telpas joprojām saglabā dzīvojamās mājas platumu. Izveidojot trīsdaļu dzīvojamo māju, namam vienā pusē atrodas dzīvojamā telpa — istaba, bet otrā pusē — t. s. pretistaba, kuru nereti atstāj neizbūvētu un izmanto par maltuvi vai pieliekamo (38. att., B). Trūcīgie zemnieki tajā dažkārt ierīkoja klēti.

Lai radītu ugunsdrošu apkures centru un pasargātu namu un dzīvojamās telpas no dūmiem, centās uzlabot rovja konstrukciju. Atkarībā no apkures centra izvietojuma sastopami vairāki dzīvojamās mājas plānojuma risinājumi, no kuriem galvenie ir šādi: 1) nama vidū pie dzīvojamās telpas sienas uzmūrēts slēgts rovis, kas aizņem tikai daļu no nama (39. att.); 2) rovis uzmūrēts nama aizmugurē (38. att., B); 3) rovis iemūrēts nama vidū visā tā platumā, sadalot namu trīs telpās — priekšnamā, roví un kambarī (40. att.). Vidzemes vidienā un pa daļai austrumu apvidos kambarī nereti mitinājās veci ļaudis vai saimnieka ģimene. Šādos gadījumos ieeja kambarī — pieliekamajā bija no apkures centra, bet kambarī — istabā — no dzīvojamās telpas, kas atradās līdzās. Trūcīgie zemnieki, kam nebija līdzekļu rovja mūrēšanai, namu dažkārt pārdalīja ar koka sienu, tā radīdami telpu, kurā izplūda dūmi un dzirksteles (41. att.). Virs šīs telpas no apaļiem vai plēstiem kokiem izveidoja horizontālu vai divslīpju roví, kuru no virspuses noklāja ar biezu māla kārtu. Dūmu telpas izbūvēšana vēl 19. gs. pēdējā ceturksnī bija parasta lieta Alsungas un Gudenieku pagasta trūcīgo zemnieku dzīvojamās mājās. Dūmu labākai izvadīšanai telpas pārsegumā ielika koka cauruli.

No rovja kurināja istabas krāsni. Rovī gatavoja arī ēdienu, virs pavarda kāši pakarot katlu vai arī noliekot to uz metāla trijkāja. Rovja stūrī parasti iemūrēja lielu katlu lopu ēdiena vārīšanai. Dūmi no rovja pa durvīm izplūda namā un no turienes pa durvīm vai jumta galu brodiņiem izgāja ārā. Saimniecībās, kur dzīvoja vairākas ģimenes, roví bija vairāki pavardi, lai saimnieka, kalpu un vaļinieku ģimenēm būtu katrai savs pavards. Pie saimnieku pavardiem katlu turēšanai ierīkoja t. s. iebūvētos jeb saimnieku kāšus, bet pie kalpu un vaļinieku pavardiem — viegli noņemamus un izjaucamus kāšus, t. s. pārnēsājamus jeb kalpu kāšus. Kalpi un vaļinieki, mainīdami dzīves vietu, kāšus vadāja sev līdz.

Kā jau minēts, Kurzemes un Zemgales dzīvojamās mājās mūrētos rovjus 18.—19. gs. nomainīja divējādi apvalkdūmeņi, bet Vidzemē saglabājās rovji. Pirmais apvalkdūmeņu veids no rovja atšķiras ar to, ka ēkas griestu augstumā rovja vertikālo sienu vietā stājās slīpas sienas, kas pakāpeniski tuvinājās un veidoja dūmeni. Otram apvalkdūmeņu veidam dūmvads kā kvadrātiska caurule sākās tūlīn no griestu līmenī izveidotās velves un nesašaurināts gāja cauri ēkas bēniņiem. Apvalkdūmeņu iekārtojums un izvietojums atbilst rovju iekārtojumam un izvietojumam.

Apvalkdūmeņi un rovji sākotnējo nozīmi zaudēja 19. gs. otrajā pusē, kad zemnieki iegādājās plītis. Tās iemūrēja roví

vai apvalkdūmenī, bet istabā izveidoja siltuma mūrīšu-rieru sistēmu, kas sila no plīts. Dažkārt plīti iemūrēja arī kādā no istabām, kas atradās līdzās namam. Tādējādi šī istaba kļuva par virtuvi. Plītij un rieriem pa lielākaī daļai uzmūrēja atsevišķu dūmeni, kam pievienoja arī dzīvojamās telpas krāsni, kuru tādā gadījumā kurināja no istabas. Rovji un apvalkdūmeņi šajā laikā nereti pārvērtās par lopbarības virtuvēm, veļas mazgātavām u. tml.

Daudzās senākajās Kurzemes, Zemgales, Augšzemes un Vidzemes div- un pat trīsdaļu dzīvojamās ēkās bija tikai viena liela istaba, kur dzīvoja visi mājas iemītnieki. Šos dzīves apstākļus raksturo Sēlpils pilskunga novada 19. gs. sākuma zemnieku mājokļu apraksts, kurā, starp citu, lasām: «Zemnieku dzīvokļi Sēlpils pilskunga novadā, sevišķi Daugavpils un Laucesas draudzēs un pirmām kārtām pēdējā, ir nožēlojami, jo tajos ir tikai viena istaba, kurā dzīvo saimnieks ar visu savu saimi. Istabu kurina no iekšas. Dūmus izlaiž caur durvju vai loga (koka aizbīdņa) atveri.»

Ne vēlāk kā kopš 18. gs. vidus turīgāko zemnieku mājās vērojama dzīvojamo telpu dalīšana saimnieku un laukstrādnieku istabās. Dzīvojamās telpas sadalītas dažādi.

Pirmkārt, dzīvojamo telpu ar kapitālu šķērssienu pārdalīja divās daļās tā, lai priekšpusē paliktu saimes (precēto kalpu, puīšu, meitu, ganu, vaļinieku) istaba, bet aiz tās — saimnieku ģimenes istaba, t. s. saimnieku kambaris (39. att.). Šis sadales veids visvairāk izplatīts Kurzemē, īpaši tās rietumdaļā. Trīsdaļu dzīvojamās mājās arī pretistabu nereti pārdalīja divās telpās, atšķirot no tās pieliekamo — maltuvi, kam līdzās iekārtoja dzīvojamo istabu. Sākumā tā bija neapkurināma un apdzīvojama tikai siltajos gada laikos. Ja pretistaba atradās līdzās rovim vai apvalkdūmenim, tās apsildīšana bija vienkārša, jo vajadzēja tikai iemūrēt krāsni ar kurtuvi rovi resp. apvalkdūmeni. Ja šāds variants nebija iespējams, pretistabai ierīkoja savu apkures centru ar īpašu dūmeni.

Otrkārt, trīsdaļu dzīvojamā ēkā nama vienā pusē iekārtoja saimes istabu, otrā — saimnieku galu. Dažkārt telpas sadalīja vēl sīkāk. Šāds dzīvojamās ēkas dalījums minēts A. Oranovska Kurzemes guberņas aprakstā, kas attiecas uz 19. gs. 50.—60. gadu miju: «Galvenā celtne paredzēta dzīvošanai. Tā lielākoties sastāv no diviem galiem, kurus vienu no otra atdala nams. Tajā ierīkots pavards, kas namu pārvērs virtuvē. Pa labi no nama atrodas telpa, kas sastāv no vienas vai divām istabām saimniekam un viņa ģimenei. Strādnieku telpa ir nama pretējā pusē. Gandrīz vienmēr tā sastāv no vienas istabas, kas dažkārt ar sienu pārdalīta, lai iekārtotu katram dzimumam savu telpu.» Sevišķi bieži šo sadales

principu izdevies konstatēt Vidzemē, it īpaši tās rietumdaļā, kā arī Zemgales vidienā un austrumdaļā (3. att.).

Treškārt, Zemgalē un Kurzemes austrumdaļā izplatīta div- vai trīsdaļu dzīvojamās mājas pagarināšana, piebūvējot dzīvojamās telpas galā vēl vienu istabu, kuru nereti pārdalīja ar šķērssienu un ierīkoja tai atsevišķu apkures centru. Istaba, kas atradās līdzās namam, kļuva par saimes istabu, bet telpa tās galā — par saimnieka kambari (42. att.).

Dzīvojamo telpu dalīšanā saimnieku un gājēju istabās vērojami dažādi varianti, kas atšķirās pēc atsevišķo istabu lieluma, izvietojuma un izmantojuma. Tomēr visiem variantiem kopējs ir tas, ka laukstrādnieku dzīvojamās telpas tiek atšķirtas no darba devēju istabām. Dažkārt no kopējās saimes istabas atdalīja precēto kalpu stūri un pretistabu ierādīja vaļiniekiem, amatniekiem vai meitām u. tml. Gadījumos, kad vienā dzīvojamā mājā mita divi saimnieki, viena saime izvietojās istabā nama vienā pusē, otra — pretistabā. Tā, 1761. gadā Kuldīgas novada brīvzemnieku dzīves aprakstā teikts, ka Turlavas pagasta Ķoniņciemā bija 6 dzīvojamās mājas, kurās izvietojās 10 ciema saimnieki. No tiem tikai diviem bija atsevišķas dzīvojamās mājas. Tajā pašā gadā Kalējciemā 4 dzīvojamās mājās izvietojās 5 saimnieki, Ziemeļu ciemā 4 mājās — 6 saimnieki un Pliķu ciemā 3 mājās — 4 saimnieki.

Saimes istaba vairumā gadījumu bija caurstaigājama. To iekārtoja dzīvojamās mājas ziemeļu pusē, kas parasti bija vērsta pret pagalmu ar saimniecības ēkām. Saimnieku gals turpretim atradās ēkas dienvidu pusē un bija vērsts pret dārzu un klēti. Lielai daļai vecāko dzīvojamo māju raksturīgi vēl arī tas, ka saimes istaba bija lielāka nekā saimnieka ģimenei paredzētās telpas, jo feodālisma periodā tajā dzīvoja vairāk cilvēku un tur veica dažādus saimniecības darbus — gatavoja koka traukus un darba rīkus, šuva un lāpīja aizjūga piederumus, vērpa, kārsa vilnu, auda u. tml.

19. gs. otrajā pusē, kapitālisma straujas attīstības un lauku buržuāzijas veidošanās periodā, ievērojami izmainījās turīgo zemnieku dzīvojamo māju plānojums, telpu izmantošana un iekārtojums. Vecās dzīvojamās mājas vairs neatbilda to īpašnieku jaunajām prasībām, tāpēc sākās ēku pārbūve, kā arī vairāk cēla jaunas dzīvojamās mājas. Salīdzinājumā ar iepriekšējā perioda dzīvojamām mājām 19. gs. otrajā pusē celtajās ēkās būtībā izmainījies tikai saimnieku gals. Tas kļuva plašāks, ērtāks, izbūvētas vairākas telpas, to starpā viesu istaba jeb t. s. zāle, ierīkota atse-

višķa ieeja. Vairums laukstrādnieku dzīvojamo telpu tajā pašā laikā netika palielinātas, bet dažkārt pat tika sašaurinātas, jo uz to rēķina paplašināts saimnieku gals. Atspoguļojot turīgo zemnieku cenšanos uzlabot savus dzīves apstākļus, buržuāziskais laikraksts «Baltijas Zemkopis» 1877. gada 15. numurā rakstīja: «Ko līdz, kad ērbeģis (dzīvojamā māja — S. C.) ir pēc asīm diezgan garš un plats, kad saimnieks to tikai priekš sevīm un viesiem taisījis. Gan tur ir daudz istabu, kā: viesu istaba, ēdamā istaba, «zāle», kuras it īpaši nedrīkst trūkt; bet kalpu gals ir tik tāds mazs kambarītis, skaidri sakot, tik maza maza daļiņa no visa lielā ērbeģa. Mazgruntnieki, ērbeģus būvējot, nepiemirst vis «zāles» ietaisīt, kā viņi redzējuši pie lielgruntniekiem, bet gan tie piemirst, ka tiem kārtīgas kalpu un dienestnieku istabas vajag. Plašais saimnieka gals bieži palika nekurināts, bet gājējiem lielākas telpas neatvēlēja.»

Šim periodam raksturīga laukstrādnieku augoša neapmierinātība ar dzīvi kopējās saimes istabās. Šīs neapmierinātības zināma izpausme bija laukstrādnieku aizplūšana uz jaunajiem rūpniecības centriem. Cenšoties saglabāt nepieciešamo darbaspēku, saimnieki nedaudz uzlaboja laukstrādnieku dzīvokļus, piemēram, sadalīja sīkākās vienībās līdzšinējo saimes istabu un izbūvēja pretistabu par visos gadalaikos izmantojamu telpu, atsevišķas istabas ierādīja precētiem kalpiem, pušiem un meitām. Buržuāziskais laikraksts «Baltijas Vēstnesis» 1889. gada 59. numurā šai sakarā ierosināja: «Pie mums arī vajadzētu vairāk rūpēties par kalpu dzimtas dzīvi: citādi gājēju top arvien mazāk un pašiem saimniekiem jācieš. Vispirms par kalpu dzīvokļiem jāpiemin, ka gan ļoti derētu rūpēties, lai katrai strādnieku dzimtei būtu sava tīra, spodra istabiņa ar pietiekošu gaisa maiņu; tad jaunās strādnieku paaudzes augs veselā un spīgtas.» Būtībā šis ierosinājums atkārtoti tikai darba cilvēka senās ilgas pēc mājīga un gaiša dzīvokļa, par kuru tautas dziesma saka:

Sen dzirdēju, nu redzēju
Brālam jaunu istabiņu:
Visapkārt glāžu logi,
Vidū saule ritināja.

19. gs. otrajā pusē daļa turīgo zemnieku attālāk no pārējām saimniecības ēkām uzcēla atsevišķas dzīvojamās mājas precētiem kalpiem vai vaļiniekiem. Nereti tās apvienoja zem viena jumta ar klētiņu, lopbarības telpu un kūti (43. att.). Austrumvidzemē vaļinieku vai kalpu mājiņas apvienotas zem viena jumta ar sakņu

un kartupeļu pagrabu, kas celts virs zemes (44. att.). Kalpu un vaļinieku dzīvojamo māju paveids ir arī t. s. nameļi, kas sevišķi izplatīti Kurzemē. Tie bija saimnieku zemes gabalu nostūros celtas nelielas div- vai trīsdaļu ēkas, kuru izveidojums būtībā neatšķīrās no jau aplūkotajām dzīvojamām mājām Kurzemē. Līdzās nameļim uzcēla nelielu kūtiņu, klētiņu un šķūnīti, kas dažkārt apvienoti zem kopēja jumta. Šādu mājiņu iemītnieki — vaļinieki saimniekam par dzīvokli un dārza zemes gabaliņu steidzamo darbu laikā atstrādāja zināmu dienu skaitu, tādējādi radīdami viegli pieejamu darbaspēka rezervi. Pārējā laikā viņi nodarbojās ar amatniecību, zveju, gatavoja ezeru niedres jumtu jumšanai, strādāja meža darbos, gāja pie saimniekiem par gadījuma darbu strādniekiem — kartupeļu racējiem, siena un labības plāvējiem u. tml.

Iepirkuši mājas par dzimtu, daži lielsaimnieki 19. gs. otrajā pusē daļu zemes iznomāja bezzemniekiem, kas saimniekam par nomu atdeva daļu ražas vai maksāja naudu. Rietumvidzemē nomniekiem dažkārt uzcēla īpašas rentnieku mājas, kurās paredzēja telpas 1—4 ģimenēm. Ēku lielums bija atkarīgs no paredzamo nomnieku skaita, jo katrai ģimenei plānoja tikai vienu istabu. Vienam nomniekam domātā dzīvojamā mājā parasti bija viena istaba un virtuve, diviem nomniekiem — divas istabas un virtuve, bet četriem nomniekiem — četras istabas un divas virtuves. Nomnieku dzīvojamo māju izveidojums nereti bija radniecīgs muižas kalpu māju izveidojumam (45. att.).

Kurzemē, Vidzemē un Zemgalē izplatīts dzīvojamo māju veids vēl bija dūmistabas, ko cēla uz t. s. zaldātu un kalpu zemēm (apm. 2,5 desetīnas = 2,7 ha lieli zemes gabaliņi, kurus 19. gs. otrajā pusē valsts muižu teritorijās iedalīja savu laiku nodienējušiem cariskās armijas kareivjiem un ilggadīgiem kalpiem). Šos savam laikam visai primitīvos mājokļus, ko nereti apvienoja zem kopēja jumta ar klēti un kūti, cēla bijušie kareivji un kalpi, kuriem trūka gan kokmateriālu, gan līdzekļu, gan arī darba roku. Izdalāmi šo celtnu divi galvenie paveidi: 1) ēkas vienā galā nams ar rovi, aiz tā — dzīvojamā telpa, tad neliela starptelpa un klēts ar kūti vai arī klēts un kūts bez starptelpas (41., 46. att.); 2) ēkas vienā galā dzīvojamā telpa, tai līdzās — nams, bet namam pretējā pusē — klēts, kūts, lopbarības telpa (47. att.). Dzīvojamā telpa dažkārt ar šķērssienu sadalīta divās daļās, Dūmistabās arī nams pārdalīts ar šķērssienu, ierīkota ar rovi segta dūmu telpa, kurā dažkārt atradās maizes cepamā krāsns. Bauskas apkārtnē izde-

vies atrast arī divdaļīgu dūmistabu, kas nav saistīta ar saimniecības ēkām.

Latvijas zemnieku dzīvojamo māju apdarē saskatāmas divas atšķirīgas pieejas. Dažkārt, it īpaši Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē, namdari domājuši galvenokārt par ēkas ārējo apveidu, celtnes korpusa un jumta proporciju. Rotājošus elementus atrodam tikai celtnes sīkdaļās, kas nepieciešamas detaļu nostiprināšanai, aizsargāšanai u. tml., piemēram, jumta galu vēja dēļos, kores nostiprinājumā, logu slēgos u. c. Rotājuma elementos vērojamas novadu īpatnības. Tā, piemēram, jumta galu vēja dēļi, jumta kores nostiprinājums ar «tupelītēm», ēkas zelmiņa apšuvums ar dēļiem, kas rotāti dekoratīviem griezumiem, visbiežāk sastopams Kurzemes dienvidrietumos (skat. 24.—25. lpp.), kur tas radniecīgs Rietumlietuvā un Austrumprūsijā iemīļotajam celtnu rotāšanas veidam. Pie dekoratīviem elementiem pieskaitāmi arī iecirtumi jumta spāru apakšgalos, griestu siju galos, jumta paspārni balstošo balķu pagarinātajos galos u. c.

Citkārt, visbiežāk Latgalē un Augšzemes austrumdaļā, diezgan daudzveidīgi dzīvojamo māju rotājuma elementi apvienoti un izvietoti lielākos laukumos. Šis princips tuvs austrumslāvu un Aukštaitijas zemnieku māju rotāšanas principam. Tas acīmredzot saistāms ar krievu namdaru darbību un krievu kultūras vispārējo ietekmi šajos apvidos. No rotājuma elementiem vispirms minams ēkas zelmiņa segums ar skujiņā, rombos, kvadrātos un citādi izvietotiem profilētiem dēļiņiem (48. att.). Zelmiņa segumu papildina ēkas gala un sānu sienu augšdaļu apšuvums ar dēļiņiem, kuru apakšgalos izgriezti ģeometriskā raksta vai augu valsts ornamenta motīvi (49. att.). Dažkārt ar profilētiem un dekoratīvi izgrieztiem dēļiņiem rotāta arī ēku sienu apakšdaļa. Jāpiebilst, ka sīkdaļu rotājumi Latvijas austrumdaļā atšķiras no to apdares rietumdaļā.

Šos divus apdares principus 19.—20. gs. mijā labi uztvēris un aprakstījis pazīstamais latviešu kultūras pētnieks E. Voltērs (Valters). Savās piezīmēs par ēku zelmiņu rotājumiem Latgalē viņš raksta: «Dienvidvidzemē un Kurzemē zelmiņu rotājumus atrod visai reti. Latgalē tie sastopami daudz biežāk, kā vispār senas formas un celtnes tur lielākā mērā uzglabājušās nekā pie mums. Varbūt tas ir tāpēc, ka šis novads kultūras ziņā nav tik ātri progresējis kā Vidzeme un Kurzeme. Tas ir palicis, dievs zina, cik senā un primitīvā pakāpē. Ciemu kopienas visu tur vecajā gultnē un nepieļauj neko jaunu. Varbūt tāpēc arī ir saglabājušās senās rotājumu formas. Turklāt vēl novads ir katolisks, bet katolisms... ir iecietīgs tieši pret senām, ierastām formām.» Runājot par zel-

miņu rotājumu izplatību, Voltērs norāda, ka Ludzas apriņķa dienvidaustrumdaļā gandrīz katrā sādžā, kur 15—20 saimniecību, tie atrodami 5—10 sētās. Rotājumi izvietoti dzīvojamo ēku, lieveņu un dzīvojamām mājām paralēli celtu klēšu zeltiņos, kā arī pie pagalmu platajiem vārtiem, kam virsū jumtveida pārsegums.

Latgalē, Augšzemē un Vidzemes austrumdaļā zemnieku dzīvojamo māju rotājumu neatņemama sastāvdaļa ir logu apmaļu dekoratīvie kokgriezumi (50. att.). Tie atrodami dažādās tehnikās izpildītus augu, dzīvnieku un ģeometriskā ornamenta motīvus, ko dažkārt papildina krāsojumi diezgan spilgtos zilos, zaļos vai brūnos toņos. Vecākajām mājām griezumi ir vienkāršāki, bet jaunākajām — greznāki. Liekas, ka logu rotājumi Latgalē plašāk ieviesušies tikai 19. gs. otrajā pusē, kad, pārejot no dūmistabām uz dzīvi mājās ar dūmeni, zemnieki sāka ierīkot lielākus logus. Tad rotātās apmales padarīja izteiksmīgāku ēkas vienmuļo apveidu. Logu rotājumus darināja gan namdari un galdnieki, gan ēku īpašnieki paši. Bija pat īpaši logu apmaļu meistari, kas tās darināja pēc zemnieku pasūtījuma.

Pie Latvijas zemnieku dzīvojamo māju dekoratīvajiem elementiem pieskaitāmi arī lieveņi, ko turīgākie zemnieki sāka piebūvēt istabām 19. gs. otrajā pusē. Lieveņi cēla galvenokārt pie dzīvojamās mājas priekšējās fasādes: Latgalē tas parasti atrodas pie sinču durvīm, Vidzemē — pie nama vai saimnieku gala ieejas durvīm, Kurzemē — visbiežāk pie ieejas saimnieku dzīvojamās telpās. Pēc izveidojuma izšķir vaļējos, pusslēgtos un slēgtos lieveņus. Tiem visiem ir 2—6 vertikāli stabi, uz kuriem balstās divslīpju jumts. Par vaļējiem uzskatāmi lieveņi, kuriem stabu starpas palikušas neaizpildītas (51. att.). Pusslēgtajiem lieveņiem stabu starpas cilvēka jostas vietas augstumā aizpildītas ar blīvu vai siluētgriezumiem rotātu dēļu sienu (52. att.). Slēgtajiem lieveņiem jeb verandām stabu starpas aizsegtas ar dēļu sienu, kuras augšdaļa parasti stiklota (53. att.). Nereti lieveņi apaudzēti vīteniem (54. att.).

Lieveņu nozīmīgākais dekoratīvais elements ir stabi, kas iedalāmi gludajos un siluētgriezumiem rotātajos. Dzīvojamo māju lieveņu stabi ir radniecīgi daudzveidīgajiem klēts lieveņu stabiem (skat. 78. lpp.). Vidzemē, Kurzemē un Zemgalē lieveņos dominē aptēsti gludi stabi (55. att.) ar noplacinātām šķautnēm, bet Latgalē un Augšzemē tie nereti ir cilindriski vai daudzskaldņaini, rotāti siluētgriezumiem (52., 56. att.). Latgalē un Augšzemē bagātīgāk rotāti arī lieveņu zeltiņi, jumta vēja dēļi, pusslēgto lieveņu sienu dēļi u. c. detaļas.

No pārējiem latviešu zemnieku dzīvojamo māju dekoratīvajiem elementiem minamas margotās durvis, kas visbiežāk sastopamas Kurzemē, Latgalē un Augšzemē. Tās radniecīgas klēts margotajām durvīm (skat. 80. lpp.). Dzīvojamo māju durvis ir mazāka izmēra un vieglākas konstrukcijas nekā klēts durvis, tām nav arī masīvo kalto dzelzs naglu ar rotātajām galvām un dekoratīvo eņģu, toties nereti ir dekoratīvi kalti kliņķi un rokturi, kuros atveidotas putnu, dzīvnieku un cilvēku figūras.

Rija

Ziemeļ- un Austrumeiropā rija (57. att.) senāk bija nepieciešama celtne, jo vēsajā un mitrajā klimatā labību bez žāvēšanas krāsns siltumā nevarēja izkult. Labības mīdīšana ar zirgiem, kulšana ar vālēm, spriguliem un kopš 19. gs. ar rievotiem vai tapotiem blūkiem bija pārāk mazražīga, lai to varētu paveikt ražas novākšanas laikā, siltajā un saulainajā vasaras otrajā pusē. Tāpēc kulšana bija jāatliek uz vēlā rudens un ziemas naktīm, par kurām tautas dziesma teic:

Kulat rijas, külējīni,
Gaiļa laika negaidāt,
Gailīts dzied pusritiņa,
Malējīņas žēlodams.

Rijas veidošanās sākumi Latvijā attiecināmi uz mūsu ēras pirmajiem gadsimtiem, kad lauksaimniecība kļuva par iedzīvotāju galveno nodarbošanos un labību bez žāvēšanas krāsns siltumā vairs nevarēja ne izkult, ne ilgstoši uzglabāt. Iespējams, ka sākotnēji labība žāvēta dzīvojamā telpā un izkulta turpat vai arī namā. Zināma liecība tam varētu būt apstākļi, ka vēl 19. gs. trūcīgo zemnieku mājās labība vietumis žāvēta rijā un kulta namā, ko sauc par kulu vai klonu analogiski tautā sastopamajam piedarba nosaukumam.

Rija kā speciāla celtne labības žāvēšanai Latvijā vēstures avotos minēta 1240. gadā. Tas nozīmē, ka šī celtne Latvijā bijusi pazīstama jau vācu iebrukuma sākumā. Līdz ar to rodas jautājums, vai patiesa ir latviešu dzīves pētnieka Dobeles mācītāja A. Bilenšteina tēze, ka latviešu un igauņu zemnieku rija senvēstures posmā aizgūta no Zviedrijas. A. Bilenšteins arī apgalvo, ka ģermāņu augstākā lauksaimniecības kultūra ir devusi paraugu labības žāvētavām Baltijas jūras austrumu krastā. Šāds apgalvo-

jums pauž uzskatu, ka ģermāņu tautas bijušas kultūras nesējas Baltijas jūras austrumu piekrastē, un noraidāms kā nepamatots.

Nevienā Skandināvijas zemē — ne Zviedrijā, ne Norvēģijā, ne Dānijā — nav tādu riju, kādas vērojamas Baltijas zemēs. Zviedrijā tās sastopamas tikai apvidos, ko apdzīvo ieceļotāji no Somijas (rijas tur tuvu radniecīgas Somijas zemnieku rijām). Tātad skaidrs, ka Baltijas jūras austrumu krasta iemītnieki nevarēja aizgūt no Skandināvijas celtni, kuras tur nebija. P. Kundziņš, balstoties uz zviedru materiāla, uzsver, ka rijas bijušas tikai Zviedrijas muižās un ka zviedru muižnieki 17.—18. gs. ar tām varētu būt iepazinušies Baltijas zemēs vai Somijā. Igaunņu zinātnieks A. Viress savukārt domā, ka zviedru zemnieki, kas pārcēlušies uz dzīvi Igaunijas rietumu piekrastē, aizguvuši rijas celšanu no igauņu zemniekiem. Tādā kārtā secināms, ka latviešu zemnieku rija izveidojusies Baltijā.

Rijas, tāpat kā pārējās zemnieku celtnes, Latvijā dalāmas divās lielās grupās — Austrum- un Rietumlatvijas rijās. Tā kā Latvijas vidus- un rietumdaļā lauksaimniecība bija attīstītāka, rijas tur izveidotas labāk nekā pārējā Latvijas teritorijā.

Rijai kā labības žāvētavai ir jābūt ar blīvām sienām un griestiem, kas var ilgu laiku aizturēt siltumu, krāsni jābūt ugunsdrošai, tās radītajam siltumam — ilgstošam un spēcīgam, labība saliekama vietā, kas mazāk pakļauta ugunsbriesmām un vienlaikus dod iespēju labību ātri izžāvēt. Celnē jābūt arī laukumam ar cietu grīdu, uz kuras no vārpām var izsist vai izberzt graudus.

Šīm prasībām atbilstoša latviešu namdaru izveidota rija 18.—19. gs. bija taisnstūra celtnē ar kaķētu apaļu vai tēstu guļkoku sienām. Stūros krusta pakši vai statņi. Rijas sienas bija augstākas nekā dzīvojamām un citām saimniecības ēkām, jo to prasīja rijas izmantošana it kā divos stāvos. Virs sijām liktos cieši piegulošu apaļkoku vai, retāk, plēstu apaļkoku griestus no virspuses nosedza ar biezu māla kārtu. Telpas vienā stūrī atradās liela māla kleķa vai arī no laukakmeņiem, ķieģeļiem un māliem mūrēta krāsns ar velvi un akmeņu ceriem, krāsns kurtuves priekšā — rovis liesmu un dzirksteļu uztveršanai (69. att.). Krāsni kurinot, dūmi iekluda rijā. Ugunsdrošības nolūkos krāsns nereti tika iedziļināta zemē (58. att.), izrokot tās priekšā kurtuves bedri. Šādā pašā nolūkā krāsns bieži vien tika izlaista cauri rijas sienām, starp krāsni un virs tās gulošo baļķu vainagu izveidojot ugunsdrošu māla un akmeņu kārtu (59. att.). Zināmā augstumā no grīdas (māla klona) ēkas šķērsvirzienā iebūvēti divi vai vairāki paralēli vērbaļķi,

virs kuriem salikti apaļkoki — rijas ārdi. Uz tiem savukārt lika žāvējamo labību.

Ugunsdrošības nolūkos riju cēla attālāk no pārējām saimniecības ēkām, nereti izveidoja īpašu, kokiem apstādītu rijas pagalmu:

Augat, oši, ozoliņi,
Rijas taka maliņai,
Lai vējiņis pāri pūta,
Lai salmiņus negaisina.

1830. gada 27. oktobra nolikuma 39. pants noteica, ka rijas un piedarbi ceļami ne tuvāk kā 25 asis (apm. 50 m) no pagalma ēkām, un atļāva rijas celt arī ārpus ciema īpašās vietās.

Aplūkotais rijas senākais veids — vientelpa 18.—19. gs. saglabājies visai reti un atrasts tikai dažās vietās, piemēram, Rēzeknes rajona Pušas ciema Vocīšu sādžā. Tajā labību gan žāvējuši, gan kūlušī.

Nākamajā rijas attīstības pakāpē, kas Latvijā noteikti konstatējama kopš 16. gs., rijai pievienoja telpu labības kulšanai — piedarbu, kur tajā laikā, kad rijā nekūla labību, novietoja dažādus saimniecības piederumus. Ziemā piedarbu dažkārt izmantoja arī lopu, sevišķi zirgu novietošanai. Piedarbā bija nepieciešams gluds, ciets pamats, uz kura var izsist vai izberzt graudus no vārpām. Iespēju robežās zemnieki piedarbam centās izveidot arī blīvas sienas, lai telpā būtu labāk strādāt un to varētu izmantot cauru gadu. Tādējādi piedarba attīstībā vērojami trīs etapi: 1) rijas galā uz vertikāliem stabiem ierīkots jumts un tā radīts it kā segts lievenis; 2) stabu starpas aizpītas zariem vai citādi un 3) izbūvēts piedarbs ar blīvām baļķu sienām. Pirmo divu veidu rijas visilgāk — līdz pat 20. gs. sākumam — saglabājās Latgalē un Augšzemē, bet pārējā Latvijas teritorijā jau cēla piedarbus ar blīvām sienām. Visa ēka paturēja tās svarīgākās telpas — rijas nosaukumu. Igaņu zinātnieki — A. un H. Moras un A. Vīress uzskata, ka rijas un piedarba apvienojums zem viena jumta Baltijā radies mūsu ēras otrā gadu tūkstoša sākumā.

Piedarbs ir tikpat liels kā telpa, kur labību žāvē. Nereti tas būvēts pat lielāks nekā labības žāvējamā telpa un platāks par to (59. att.). Piedarba sienas tikpat augstas kā labības žāvējamā telpā vai arī nedaudz zemākas. Virs sijām apaļkoku griesti. Grīda — māla klons. Parasti ieeja abās telpās bija no āra, un arī savā starpā tās saistītas ar nelielām durvīm, pa kurām piedarbā iegruva izžāvēto labību. Tomēr nereti, it sevišķi Latgalē, atrodamas rijas, kam ir tikai viena ieeja — no piedarba. Piedarbam 2—4 durvis.

Atverot durvis telpas pretējās sienās, radās izkulto graudu vētišanai nepieciešamais caurvējš; caurvējā pie vērbaļķa pakāra labības šķirojamo sietu — kretuli. Ērtāka kļuva arī izkulto salmu novākšana. Pedarba stūrī apgaismošanai ierīkoja savdabīgu nelielu koka vai mūra kamīnu — «rūķi».

Riju un piedarbu apvienoja zem kopēja div-, trīs- un četrslīpju jumta, nereti izveidoja platas paspārnes (1., 60. att.), ko atsevišķos apvidos pārveidoja par speciālām telpām (skat. 52. lpp.).

Tādējādi Latvijas zemnieku saimniecībās 18.—19. gs. sastopami divi riju veidi: brīvi stāvošās un «apaudzētās» rijas. Šie termini nav precīzi un izmantojami, lai raksturotu rijas stāvokli attiecībā pret dažādām ar to saistītām palīgtelpām. Par brīvi stāvošu šādā izpratnē uzskatāma celtne (59. att.), kuras korpuss brīvi pieejams no visām pusēm. Par «apaudzētām» sauc rijas, kuras apņem lielāki vai mazāki atklāti lieveņi, kas balstās uz stabiem (60. att.), vai arī slēgtas nojumes (61. att.), kuru sienas veidotas guļbūvē vai citā konstrukcijā, piemēram, zaru pinumā. Bieži vien sastopamas celtnes, pie kurām vienlaikus atrodami abi nojumju veidi. Slēgtās nojumes izmanto salmu un pelavu glabāšanai, bet stabotos lieveņus — ratu, ragavu, lauksaimniecības darba rīku u. c. saimniecības inventāra novietošanai. «Apaudzētās» rijas latviešu folklorā dēvē par platspārnēm, pretstatot tās ēkām bez nojumēm, piemēram:

Ai rijiņa, platspārnīte,
Tev ir daudz külējiņu;
Maltuvei, gludgalvei,
Pāris jaunu malējiņu.

Abiem riju veidiem ir dažādi plānojumi un konstruktīvās detaļas. Brīvi stāvošās rijas raksturīgas Latvijas rietum- un vidusdaļai — Kurzemei, Zemgalei un Vidzemes rietumiem, «apaudzētās» — Vidzemes vidienai un austrumdaļai, kā arī Latgalei un Augšzemei. Ciemos dzīvojošiem zemniekiem nereti bija kopējas rijas, kuru celšanu veicināja Latvijas muižnieki. Piemēram te varētu minēt Ludzas apriņķa Domopoles muižu, kuras 16 zemnieku saimniecībām 1846. gadā bija tikai 7 rijas ar piedarbiem.

Brīvi stāvošās rijas savukārt iedalāmas vienā līnijā un leņķveidā celtās ēkās. Pirmajā gadījumā rija un piedarbs atrodas viens otram galā (59. att.), otrajā — piedarba viena sānu siena ir it kā rijas gala sienas pagarinājums (62. att.). Šis variants konstatēts galvenokārt Kurzemes un Zemgales turīgo zemnieku saimniecībās, kur tas sasauca ar šajos apvidos leņķveidā celtajām lopu mītnēm. Kurzemes un Zemgales turīgo zemnieku saimniecībās rijas nereti

ir trīsdaļu — piedarbs + rija + šķūnis, proti, celtnes centrā atrodas labības žāvētava, bet tai abās pusēs — piedarbi, no kuriem vienā ievēd no lauka labību, bet otrā pēc izžāvēšanas to izkuļ (65. att.). Šis būvveids, kā to liecina A. Meierberga 1661.—1662. gada ceļojuma albuma 101. zīmējumā attēlotā Tadaiku rija (63. att.), Latvijā bijis pazīstams jau 17. gs. vidū. Ēka celta guļbūvē, stūros krusta pakši, jumts trīsslīpju, salmu vai niedru. Tās stāvs, kā redzams zīmējumā, par apm. $\frac{1}{4}$ augstāks nekā 3 tuvumā esošām celtnēm. Ēkas galos atradušies piedarbi ar platām durvīm, bet centrā — rija, kurai durvis un logs nav redzami. Ieeja rijā acīmredzot bijusi no piedarbiem. Visas trīs telpas vienāda lieluma. Otru trīsdaļu riju, spriežot pēc celtnes proporcijām, redzam albuma 110. zīmējumā, kur parādīta Zaļā muiža, kas atradusies netālu no Dobeles. Šai ēkai stāvs celts guļbūvē statņu konstrukcijā. Vienos sānos bijusi piebūve ar durvīm. Jumts trīs- vai četrslīpju. Kore nostiprināta ar sakrustotiem kokiem — āžiem, kas zīmējumā atgādina Kurzemes dienvidrietumos izplatītās jumta kores «tupeļites». Salīdzinājumam ar šīm muižu rijām var minēt albuma 105. zīmējumā redzamo divdaļu riju (64. att.) Auces apkārtnes zemnieka mājās. Tai, tāpat kā iepriekš minētajām, stāvs augstāks nekā pārējām ēkām, celts guļbūvē, stūros krusta pakši. Jumts divslīpju, virs platajām ieejas durvīm, kas ved piedarbā, izveidots uzjumtenis. Piedarbs lielāks nekā rija, kura atrodas ēkas dziļumā un kurai nav attēlotas ne durvis, ne logs. Visas minētās rijas Meierberga albumā izvietotas atstatu no pārējām ēkām. Vecākā līdz mūsdienām saglabājusies šī būvveida celtne ir uz Latvijas Etnogrāfisko brīvdabas muzeju pārvestā 1750. gados celtā Džūkstes «Ļupišu» trīsdaļu rija (65. att.). Trīsdaļu rijas celtas arī Rietumvidzemē: ēkas abos galos bijušas rijas, bet vidū — piedarbs. Vienā galā žāvēta nekultā labība, bet otrā — izkultie graudi. Šāda tipa celtnes bijušas arī Latgalē. Tā, piemēram, 1770. gadā Janvoles muižā bijis piedarbs ar divām rijas telpām, kuru kaktos bijušas divas mazas krāsnis. 1831. gadā piedarbi ar divām rijas telpām minēti Janvoles, Nirzas, Mihalovas u. c. muižu celtņu aprakstos.

«Apuodzētās» rijas vienmēr celtas vienā līnijā. Ēkas galā atrodas rija, tai līdzās — piedarbs, aiz piedarba vēl var būt gubenis, kam piekļaujas pelavnieks (66. att.). Šādai celtnei visu daļu stāvi var būt vienāda augstuma vai arī tie pakāpeniski pazeminās pelavnieka virzienā. Pirmajā gadījumā jumts ir vienlaidus, otrajā — robots, kļūstot zemāks atbilstoši ēkas stāva pazeminājumam (66. att.). Sevišķi iemīļots šis būvpaņēmieni bijis Vidzemes ziemeļaustrumos. Taču jāpiebilst, ka dažāda augstuma un rakstura

telpu savirknēšana vienā rindā, kam atšķirīga augstuma jumti, vismaz kopš 17. gs. izplatīta arī citos Latvijas apvidos. Piemēram, Meierberga ceļojuma albumā redzams, ka šāds būvveids pazīstams Tadaikos, Tašu Padurē, Suškinos (pie Auces), Zvārdē, Svētē, Platonē, Emburgā, Vallē, Secē un Tirzā. Šāds dažādas nozīmes telpu savirknējums celtnes garenass virzienā vērojams arī dzīvojamām rijām (skat. 66. att.). Šajās rijās pie jau minētajām telpām pievienoja dzīvojamos kambarus un zirgu stallus, bet dažkārt tur trūka vienas vai otras saimniecības telpas. Atšķirīgas nozīmes telpu apvienojumiem ir dažādi varianti.

Vienkāršākais rijas ēkas «apaudzējums» ir ieejas fasādes pusē uz stabiem balstīts jumta slīpes pagarinājums, kas sniedzas visas labības žāvējamās telpas garumā un nereti aizsedza arī piedarba vai dzīvojamo kambaru ieejas (66. att.). Vēl labāk izmantojami ir platie lieveņi, kas stiepjas gar visu celtnes priekšējo fasādi (60., 61. att.), balstoties tāpat uz stabiem vai pat uz kapitālām baļķu sienām. Lai varētu piekļūt pie piedarba vai rijas durvīm, lieveņa jumtā izveidots izgriezums. Latgalē un Augšzemē šādi lieveņi abās ēkas pusēs nereti veidoja slēgtas nojumes salmu, pelavu, darba rīku un dažādu saimniecības piederumu novietošanai. Zem platā, zemā jumta vietām vēl saglabājies senlaicīgais piedarbs bez kapitālām sienām, bet jumts balstās uz stabiem, kas it kā aizstāj sienas (67. att.). Radniecīgas nojumes ir rijām Vidzemes vidienā un dienvidaustrumdaļā, kur tās apņēma gan celtnes abas sānu fasādes, gan galus (1., 60. att.).

Līdztekus tīri saimnieciskām funkcijām rijai Latvijā un Igaunijā feodālisma un kapitālisma periodā bija arī zemnieku mājokļu funkcijas.

Rijās vai tām piebūvētās telpās dažos Latvijas apvidos zemnieki dzīvoja kopš 17. gs. otrās puses (literatūrā šādas rijas parasti dēvē par dzīvojamām rijām). Rijās mēdza dzīvot bijušajā Vidzemes guberņā, dažos bij. Vitebskas guberņas pagastos (Liepnas, Ungurmuižas, Vīpes) un dažos pagastos (Rundāles, Īslīces, Ceraukstes, Mežotnes) Bauskas apkārtnē. Bez tam visā Latvijā zemnieki rijās mitinājās, ja bija nodegusi dzīvojamā māja vai uzbrukušas citas stihiskas nelaiemes.

Dzīvojamo riju attīstībā Latvijā vērojami trīs posmi: 1) zemnieki mitinās pašā rijas telpā; 2) rijas galā piebūvē vai sānu lieveņi ierīko īpašu dzīvojamo kambari; 3) rijai piebūvē vairākus kambarus, tādējādi izveidojot no tās pilnīgi atšķirtu dzīvokli. Visi attīstības varianti vienlaikus sastopami kopš 18. gs. beigām, pie kam progresīvā un augošā tendence ir celt rijas, kur labības žāvē-

tava šķirta no dzīvojamām telpām. Dzīvojamo telpu veids, lielums un daudzums atkarīgs galvenokārt no zemnieka turības un iespējām apbūvēt rijas galu.

Sākumā, izmantojot riju par pastāvīgu mājokli, celtnei nekādu būtisku uzlabojumu salīdzinājumā ar rijām, kas paredzētas tikai labības žāvēšanai un kulšanai, Latvijā nav. Šādu vientelpas riju, kas vēlāk papildināta ar piedarbu, gubeni un lieveņiem, P. Kundziņš atradis Lizuma «Kolaņgos». Par šādām apdzīvotām rijām runā arī tautas dziesmas, piemēram:

Man mazai māmuliņe
Ārdīs kāra šūpulīti:
Vai dziedāju, vai runāju,
Kā ārdīt izārdīju.

Nākamā dzīvojamās rijas attīstības stadija ir divtelpu ēka (68. att.), kas sastāv no rijas un piedarba. Cilvēki joprojām mājāja labības žāvēšanas telpā, ko tikai nedaudz pārveidoja un pielāgoja dzīves vajadzībām. Ēdienu vārija zemē iedziļinātās rijas krāsns priekšā ierīkotajā atklātajā pavardā, ko vēlāk no sāniem un virsas sedza dzirksteļu un liesmu uztvērējs (69. att.). Dūmu izlaišanai un apgaismošanai ēkas sienās bija aizšaujамie lodziņi, bet durvju augšdaļā reizumis izveidoja atvērumu, kas aizņēma pusi no durvju augstuma (19. att.). Dažkārt griestos krāsns tuvumā ierīkoja dūmu izlaižamo lūku. Rudeņos un ziemā telpu vakaros un rītos apgaismoja ar skaliem. Dažkārt apgaismošanai ierīkoja īpašu kamīnu — «rūķi», kurā dedzināja smalki sacirstu sveķainu malku. Gar rijas sienām gulēšanai un sēdēšanai izvietoja platus solus un lāviņas. Nereti gulēja arī uz ārdiem, krāsns un pat uz klona.

Dzīves apstākļi rijā bija ļoti smagi.

Lūk, kā dzīve šādā rijā 1802. gadā attēlota Suntažu draudzes aprakstā: «Zemnieku dzīvoklis ir dūmistabas. Tās sastāv no rijas, kas noder labības žāvēšanai un arī dzīvošanai. Rijai līdzās ir auksts piedarbs. Dažiem turīgākajiem rijai otrajā pusē vēl ir arī dzīvojamā istaba ar stikla logu. Šo istabu silda rijas krāsns viena siena. Kamēr krāsni kurina, rijā nav iespējams uzturēties dūmu dēļ. Tālab kurināšanas laikā cilvēki pāris stundu tur iekšā ir nenodarbināti vai gul.» Labību žāvējot, rijā izplatījās garaiņi un bija ļoti karsts. Telpu uzturēt tīru bija visai grūti. Dienas gaisma tajā gandrīz nieieplūda. Tāpēc, ja radās izdevība, rijas iemītnieki centās izmantot dzīvei klētis, kūtsaugšas u. c. telpas, ēdienu gatavoja vārāmajā namiņā vai uz atklāta pavarda ārpus rijas. Pēc

arhitekta P. Kundziņa aprēķiniem, vairums pirms 1800. gada celto dzīvojamo riju bijis šādas divtelpu ēkas, kur dzīvošanai gandrīz nepārveidota izmantota labības žāvēšanai ierīkotā telpa. Tomēr šis uzskats prasa pārbaudi, jo saglabājušies 18. un 19. gs. dokumenti liecina, ka jau 18. gs. otrajā pusē bijis ļoti daudz riju ar piebūvētiem dzīvojamiem kambariem. Piemēram, Jērkules kroņa muižā 1849. gadā bijušas 19 zemnieku sētas ar 18 dzīvojamām rijām. No tām vairāk nekā 60% celtas 18. gs., t. i., trīs rijas ar dzīvojamiem kambariem celtas 1748. gadā, viena — 1758. gadā, četras — 1768. gadā, viena — 1771. gadā, viena — 1778. gadā un viena — 1788. gadā. Pārējās rijas celtas 19. gs.

Vidzemes zemnieku ārkārtīgi sliktos dzīvokļus 18. gs. beigās apraksta Garlībs Merķelis, aktīvais cīnītājs pret dzimtbūšanu: «Parasti tās (dzīvojamās mājas — S. C.) ir viņu rijas vai arī salmiem apjuntas būdas bez skursteņiem un logiem un ar tik zemām durvīm, ka tikai saliecoties var ieiet pa tām. Istabā, kas tik pilna dūmiem, ka var vai nosmakt, čum un mudž — tur sienu šķirbās saspraustu skalu gaismā rosās saimnieks ar savu ģimeņi, kalpi ar savām, turpat arī vistas, cūkas un suņi.»

Iemītnieku skaitu šādās rijās aptuveni parāda dati par jau minētās Jērkules muižas zemnieku saimniecībām: divās saimniecībās 1849. gadā dzīvojuši 9 cilvēki, trijās — 10, vienā — 12, piecās — 15, vienā — 16, vienā — 17, divās — 18, vienā — 20 un vienā — 21 cilvēks.

Ievērojot antisanitāros dzīves apstākļus, Vidzemes zemnieki jau pirmajos dzīvojamo riju attīstības posmos centās uzlabot savus mājokļus, bet sākumā tas, protams, izdevās tikai turīgākajiem un tiem, kas bija iemantojuši muižas labvēlību. Pirmais pasākums te bija īpašas dzīvojamās telpas — kambara piebūvēšana rijas galā vai sānos tā, lai jaunā telpa kaut cik siltu no rijas krāsns. Vecākā līdz mūsdienām saglabātā šādi uzlabota dzīvojamā rija ir Latvijas Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā pārvietotā 1670. gados celtā Valmieras dzīvojamā rija (70. att.), kam piebūvēts t. s. gala kambaris. Tā celta tajā pašā laikā, uz kuru attiecas senākās rakstītās ziņas par dzīvojamām rijām Latvijā.

Vecākais zināmais sānu kambaris vērojams ap 1720. gadu celtajā Cesvaines Grema Jezika dzīvojamā rijā (71. att.), kam krāsns sānos uzcelta neliela piebūvīte. Tomēr tipiskākais un tehniski vieglāk ierīkojamais sānu kambaru senākais variants ir nelielās slēgtās telpas, kas atrodamas Vidzemes vidienā un austrumdaļā riju zemajos lieveņos (72. att.) un izveidojušās, pārdaļot tos ar šķērsienām un norobežotajai telpai uzliekot blīvus griestus. Šādus

kambarus ierīkoja arī rijas gala platajā lievenī. Senākais līdz mūsdienām saglabājies lieveņa kambaris redzams 1730. gados celtajā Vestienas «Rizgu» rijā (60. att.), kas tagad atrodas Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā. Riju lieveņos ierīkotie senākie dzīvojamie kambari bija visai primitīvi — zemiem griestiem, maziem lodziņiem vai pat bez tiem, apsildāmi no rijas krāsns. Dažkārt siltais gaiss kambarī iekļuva tikai pa rijas sienā izcirstu lūku. Par dzīvojamo kambaru ierīkošanu riju lieveņos stāsta 1848. gadā dzimušais vecpiebaldzēns — rakstnieks Matīss Kaudzīte: «Tā kā riju veids kopā ar piedarbu še ir bijis un pastāv joprojām tāds, ka šīm divām telpām atrodas apkārt gubeņi, atskaitot tik rijas priekšu, kur piebraukt, un piedarba durvis, kur staigāt, tad vispirms ir raudzījuši līdzēties tā, ka to gubeņa daļu, kas gar rijas krāsns sāniem, ierīkoja par dzīvojamo istabu, ietaisot ārsienā pāra lodziņu vai arī tik vienu pašu, bet ar stikla rūtīm jau gan, uzlielikot arī griestus un ieliekot durvis. Tādā ceļā vispirms bij izbēgts no acīm kaitīgā dūmu sūruma tiem, kam nav jāstrādā pie ugunsкура, kā vīriešiem; bet sievietēm tas vēl maz līdzēja, jo visa kurināšana palika joprojām rijā, kur dūmi no krāsns un pavarda nāca iekšā pa vecam un tika ārā vienīgi pusdurvij pa virsu vai arī pa kādām šķīrbām.»

Rijām piebūvētajiem dzīvojamiem kambariem bija ievērojama nozīme Vidzemes zemnieku mājokļu uzlabošanā feodālisma periodā, jo tie deva iespēju zemniekiem izrauties no tumšās, dūmaiņās un netīrās rijas. Kaut arī kambaris no rijas krāsns sila maz un tajā varēja dzīvot tikai siltajā laikā, tas tomēr bija no dūmiem, tvaikiem un netīrumiem puslīdz pasargāts. Rijai piebūvētajos kambaros sākumā dzīvoja saimnieka ģimene, bet kalpi, puīši un meitas joprojām mitinājās labības žāvējamā telpā.

Visu 18. un 19. gs. rijas turpināja papildināt ar vienu kambari, kura izveidojumu un apkuri pakāpeniski uzlaboja. Kambarim ierīkoja atsevišķu ieeju no āra un īpašu krāsni, ko kurināja no rijas, lai dūmi neieklūtu dzīvojamā telpā. Kad 18. gs. otrajā pusē un 19. gs. sāka mūrēt dūmeņus, krāsni kurināja no kambara, bet ēdienu joprojām gatavoja rijā uz atklātā pavarda. 19. gs. otrajā pusē zemnieku dzīvojamās rijās vai kambaros līdzās krāsniņiem ierīkoja plītis (73. att.). Kambari nereti apsildīja ar rieriem, kas bija savienoti ar plīti, ar rijā lopu ēdiena vārīšanai iemūrēto lielo katlu. Rijai piebūvēto dzīvojamo kambaru apsildīšanas ierīces ir visai dažādas. Tās izveidotas atkarībā no saimnieka rocības un mūrnieka darba iemaņām. Dzīvojamos kambaros izcirta lielākus logus, kuros turīgākie zemnieki ielika stikla rūtis, taisīja plēstu apaļkoku

vai dēļu griestus, turīgie zemnieki vairs nelika klona grīdas, bet plēstu apaļkoku vai dēļu grīdas.

Nākamajā attīstības posmā, kura senākie objekti attiecas uz 18. un 19. gs. miju, rijai jau piebūvē divus vai vairākus dzīvojamos kambarus (74. att.), kur saimnieka ģimenei un laukstrādniekiem paredzētas atsevišķas telpas. Šāds telpu sadalījums sasauca ar tajā laikā atsevišķi celtajās dzīvojamās mājās ierasto telpu dalījumu saimnieka ģimenes un gājēju istabās. Šī tipa dzīvojamos kambaros parasti ierīkoti siltumcentri, kas dzīvojamās telpas atdalīja no rijas vairāk nekā agrāk. Lai kambari būtu ērtāki, tos nereti izveidoja platākus nekā pārējā celtne. Tiem bija atsevišķas ieejas. Platajās paspārnēs, kas veidojās virs rijas un piedarba, pakļaujot tos kambaru jumtam, rijas sānos ierīkoja priekšnamus, pieliekamos u. c. palīgtelpas, lai visi iedzīves priekšmeti un produkti nebūtu jāglabā mājoklī.

19. gs. pirmajā pusē, kad sākās rijai piebūvēto dzīvojamo kambaru pēdējais attīstības posms, rijas galā mēdza izveidot it kā atsevišķu vairāktelpu dzīvojamo māju, kas tikai formāli apvienota zem kopēja jumta ar riju un piedarbu. Starp riju un dzīvokli izbūvēja starptelpu (virtuvi, ugunsdrošu rovi vai, retāk, apvalkdūmeni), kurā parasti palika durvis uz riju. Dzīvojamam galam nu bija no rijas pilnīgi šķirts apkures centrs ar vienu vai vairākām krāsnīm, rieri, plīti, lōpbarības vārāmo katlu (75. att.). Pie dzīvojamajiem kambariem nereti saglabājās jau agrāk celtie nelieli priekš nami, pieliekamie, maltuves. Vēl krasāks kļuva telpu dalījums t. s. saimnieku un kalpu galos, kuriem bija pat atsevišķas ieejas (76. att.). Vairākos gadījumos Vidzemes ziemeļaustrumos dzīvojamais gals bija it kā atsevišķa gulbūve, kuras gala siena ar nelielu spraugu tika atdalīta no rijas sienas (66. att.).

19. gs. otrajā pusē, kad zemnieki iepirka mājas par dzimtu un kļuva neatkarīgāki no muižas, dzīvojamās rijas būvēja daudz retāk, bet gadsimta pēdējos gadu desmitos praktiski tās vairs netika celtas. Šajā laikā un 20. gs. zemnieki turpināja izmantot tikai agrāk celtās rijas ar dzīvojamajiem kambariem. Šādi mājokļi tika ieskatīti par īpašnieku maziturbas vai atpalcības pierādījumu.

Samērā šaurā, administratīvi savrupā Latvijas teritorijā — bij. Vidzemes guberņā bieži izplatītās dzīvojamās rijas ir savdabīga latviešu mājokļu forma. Ārpus Latvijas šis mājokļa tips izplatīts tikai Igaunijā, kur dzīvojamo riju attīstībā vērojamas tādas pašas stadijas kā Latvijā, kaut gan tipoloģiski igauņu zemnieku dzīvojamās rijas atšķiras no Latvijā izplatītajām. Atsevišķās vietās

rijās dažkārt dzīvojuši arī Ingermanlandē, Karēlijā, Somijā un Zviedrijā.

Senākās droši datējamās ziņas par rijas apdzīvošanu Vidzemē sniedz J. Branda 1673. gada ceļojuma apraksts, kurā lasām: «Viņu (Vidzemes zemnieku — S. C.) mājiņas arī celtas no apaliem priežu balķiem, tajās ir tikai viena dūmistaba, bet, kur zemnieks ir turīgāks, dūmistabai pievienots pieliekamais, kur tie uzglabā maizi, sāli un dzeramo. Zem tā paša jumta uzturas zirgi un govīs. Šī dūmistaba parasti tik zema, ka cilvēks tikko var izslieties stāvus; rudenī zem griestiem, uz garām, piemērotām kārtīm tiek novietota nopļautā labība, zem kuras no lieliem akmeņiem ierīkotā krāsns, kas līdzinās mūsu maizes krāsnij, tiek tik stipri kurināta, ka tā maz atšķiras no mūsu (vācu — S. C.) kvēlojošām kaļķu krāsnīm. Šai dūmistabā viņi ēd, dzer, kuļ labību un guļ. Tai nav logu, bet ir tikai četrstūrainš neliels caurums, pa kuru var vienīgi izbāzt galvu un kuru tie naktī aizklāj ar dēli.» Apraksta pēdējā daļa attiecas uz apdzīvotu riju, bet sākumā var būt domāta arī atsevišķi celta divtelpu dzīvojamā māja, kas sastāv no nama un istabas. Te var būt runa arī par visai senu dzīvojamās mājas un rijas veidu — vientelpas guļbūvi (skat. 53. lpp.), kas vietām saglabājās vēl 17. gs. Apraksta pirmās daļas divējādo izprotamību pastiprina Branda izteikums, ka bez mājokļa — labības žāvētavas dažiem zemniekiem ir atsevišķas labības žāvēšanai celtas ēkas, t. i., rijas.

Tālaika dokumenti un laikabiedru zīmējumi apliecina, ka Branda apraksts ir principā pareizs un 17. gs. dažādos Vidzemes apvidos vienlaikus bijuši pazīstami divi Vidzemes zemnieku mājokļu veidi — dzīvojamā māja un rija. Tā, piemēram, A. Meierberga 1661. gada ceļojuma zīmējumu albumā attēlots Zeltiņu ciems Vidzemes ziemeļaustrumdaļā (77. att.). Tajā tuvu viena otrai redzamas divas divtelpu ēkas, bet no ēku pudura attālāk — trešā. Celtnes atšķiras gan pēc garuma, gan augstuma. Kā var spriest pēc celtnes augstā stāva, zīmējuma labajā pusē redzamā ēka, kas atrodas atstatu no pārējām, ir rija ar piederību. Rijas sānos ir piebūve, kuras sienas ievērojami zemākas par rijas sienām. Šī piebūve varētu atbilst Branda aprakstītajam dūmistabas pieliekamajam vai rijas sānkambarim, kādi saglabājušies no 18. gs. sākuma. Tādā gadījumā Meierberga attēloto Zeltiņu riju varētu uzskatīt par senāko pagaidām zināmo riju ar sānkambari. Zīmējuma kreisajā pusē ir četru celtņu puduris, kurā divas ēkas sastāv no divām telpām. Viena no šīm ēkām ir lielāka un augstāka. Ja ciemā būtu zīmētas divas saimniecības, tad tā varētu būt rija ar piederību. Otra — isākā un zemākā — varētu būt dzīvojamā māja, kas sastāv no

istabas un nama. Aiz tās paslēpusies zemā, garā celtne varētu būt lopu mītne, bet pa kreisi no rijas — klēts. Taču iespējams, ka zīmējumā redzamās ēkas izmantotas arī citādi. 1679. gadā Vijciema pagasta «Stampjos» dzīvoja trīs brāļi, no kuriem divi bija uzcēlušī atsevišķas dzīvojamās mājas, bet trešais — jaunu riju. Varētu vēl uzskaitīt vairākus šādus piemērus, no kuriem izriet, ka 17. gs. trūcīgie zemnieki dzīvoja rijās, bet turīgākajiem bija dzīvojamās mājas.

18.—19. gs. avotos vēl biežāk ir norādes, ka zemniekiem vienlaikus bijušas pazīstamas gan dzīvojamās mājas, gan apdzīvotā rija, t. i., zemnieki būvmateriālu trūkuma dēļ spiesti mitināties rijā, bet turīgie zemnieki rijām piebūvējuši dzīvojamos kambarus vai uzcēlušī atsevišķas dzīvojamās mājas. Te jāpiebilst, ka būvmateriālus zemniekiem izsniedza muiža un gadījumā, ja zemnieks nesaņēma būvmateriālu, viņam atlika viena iespēja — dzīvot apkurināmā, bet visai nepiemērotā rijas telpā. Saglabājušies pat tieši muižnieku rikojumi, kas zemniekam uzliek par pienākumu celt dzīvojamo riju. Tādējādi 18.—19. gs. materiāli sniedz neapstrīdamu liecību par to, ka dzīvojamā rija ir zemnieku celtniecības reglamentācijas rezultāts un ka zemnieki pirmajā izdevīgajā gadījumā cenšas atstāt riju un iekārtoties vismaz no agrā feodālisma latviešiem pazīstamajā atsevišķā dzīvojamā mājā. Pie tam jāievēro, ka dzīve atsevišķi celtajā dzīvojamā mājā, kaut arī Rietumlatviņas tipa dūmistabā (skat. 30. lpp.), bija nesalīdzināmi higiēniskāka nekā labības žāvējamā rijā, ko varētu salīdzināt ar Austrumlatviņas tipa dūmistabām (skat. 30. lpp.). Pilnīgi saprotams, ka latviešu zemnieki apdzīvoto riju tāpēc vienmēr pretstatīja dzīvojamai mājai. Šāds pretstatījums atspoguļojas arī folklorā, piemēram:

Es dzīvoju bāliņos
Kā kundziņa muižinā;
Ieved mani tautiņās
Kuļamā rijiņā.

Es izaugu bāliņos
Ērbēģīša ustabā,
Man ieveda sveši ļaudis
Kuļamā rijiņā.

Baltijas vācu ārsta O. Hūna 19. gs. sākumā sakopotajos materiālos par Vidzemes draudzēm lasām šādu Rīgas—Valmieras apriņķa zemnieku mājokļu raksturojumu: «Zemnieku mājokļi gandrīz visur ir rijas, pie kurām turīgākais ir piebūvējis vienu līdz divas mazas dzīvojamās istabas. Īpašas dzīvojamās mājas ar dūmeņiem redz ļoti maz.» Turpat atrodamas ziņas arī par Mazsalacas draudzi: «Tikai nedaudziem zemniekiem ir dzīvojamās mājas ar dūmeņiem un stiklotiem logiem. Viņu (zemnieku — S. C.) lielākā

daļa dzīvo dūmistabās (te domāta rijas telpa, kurā žāvē labību — S. C.) bez stingriem logiem. Tā kā šajā būvkokiem nabadzīgajā apvidū zemnieki ir spiesti ar visu savu saimi cauru ziemu vienā istabā dzīvot, tad dūmistabas viņu veselībai rādās esam piemērotākas nekā dzīvojamās mājas ar mazajām un zemajām istabām. Būtu tikai vēlams, lai viņi pie savām rijām piebūvētu siltas dzīvojamās istabas.»

Senākās ziņas par Vidzemes zemnieku dzīvi rijās 17. gs. ir no dzimtbūšanas nostiprināšanās laika, kad muižnieki centās zemniekus pārvērst beztiesīgos darba darītājos, ar kuriem īpašnieks var rīkoties pēc personiskajiem ieskatiem. Izmantojot savu ekonomisko un administratīvo varu, muižnieki nežēloja pūļu feodālajos karos sagrauto muižu atjaunošanai, bet par zemniekiem domāja vienīgi tik daudz, cik tie bija vajadzīgi kā darba rokas. Tāpēc muižnieki kavēja pēc viņu ieskatiem nevajadzīgu ēku celšanu zemnieku sētās (skat. 15. lpp.). Arī dzīvojamā māja muižnieku izpratnē nebija nepieciešama un to varēja aizstāt rija. Vēlākā laikā šī piespiedu kārtība kļuva par vietējo ieradumu.

18. gs. beigās ira dzimtbūtnieciskā kļaušu iekārta. Saasinājās zemnieku cīņa pret feodālo ekspluatāciju. Līdzās zemnieku nemierniem pastiprinājās viņu bēgšana (uz pilsētām, citām muižām) un citas šķiru cīņas formas, ko līdzās ekonomiskajai apspiestībai veicināja sliktie dzīves apstākļi. Reālāk domājošie muižnieki saprata, ka spaidi nav izeja no situācijas, un sāka meklēt citus ceļus, starp citu, risināja arī zemnieku dzīvokļu jautājumu. Sākās asā diskusija, ko organizēja Vidzemes Vispārņoderīgā un ekonomiskā biedrība. Minētās biedrības, kā arī citos izdevumos muižnieki zemnieku dzīvokļu jautājumā izteica ļoti atšķirīgas domas, kas atsedz muižnieku vairuma nicinošo attieksmi pret zemniekiem. Reakcionāri noskaņotie muižnieki atzina, ka rija ir piemērotākais zemnieku mājokļa veids, kas stiprinot veselību, tāpēc nekādi uzlabojumi neesot vajadzīgi. Saprātīgākie turpretim domāja, ka zemnieku mājokļi jāuzlabo, kaut vai piebūvējot rijām dzīvojamus kambarus. Tika izstrādāti un pat publicēti uzlaboto dzīvojamo riju projekti (78. att.), kuros centās ieviest dzīvē. Arī O. Hūna sakopotajos materiālos ir norādes, ka vairākās Vidzemes draudzēs zemnieki pēc jaunajiem priekšrakstiem uzcēluši savus mājokļus.

Zemnieku izvērstā šķiru cīņa un pretrunas pašu muižnieku starpā piespieda Vidzemes Vispārņoderīgo un ekonomisko biedrību lūgt valdību, lai tā aizliedz riju apdzīvošanu un panāk, ka tās tiek papildinātas ar dzīvojamiem kambariem vai arī tiek celtas atsevišķas dzīvojamās mājas. Valdība šai sakarā pieņēma at-

tiecīgu lēmumu, un 1816. gada jūnijā Vidzemes guberņas valde izdeva uz tā pamatotu patenti, kurā muižniekiem tika pavēlēts: 1) lai Vidzemes zemnieku mājokļus uzlabotu, dzīvojamai mājai (domāts rijai) jāpiebūvē gaišas un tīras istabas ar logiem, kuras brīvas no dūmiem un tiek kurinātas no rijas krāsns vai arī no tās atzarojuma. Istabām jābūt tādām, lai saimes ļaudis tajās varētu uzturēties jebkurā gadalaikā. Divpadsmit gadu laikā visi piedarbi un rijas jāatdala no zemnieku dzīvokļiem; 2) visi muižu un mācītāj-muižu turētāji uzaicināti neliegt zemniekiem palīdzību valdības nepārprotamās un steidzamās pavēles izpildīšanā. Arī pārējiem jārūpējas, lai «visaugstākā griba» visprecīzāk un drīzāk tiktu izpildīta; 3) draudžu tiesnešiem caur muižu tiesām jāraugās, lai minēto istabu celšana, kā arī piedarbu un riju pilnīga šķiršana no zemnieku dzīvokļiem tiktu realizēta noteiktā laikā. Tāpat jāraugās, lai netiktu celtas jaunas ēkas, kurās dzīvoklis nebūtu šķirts no piedarba un rijas; 4) muižās, kur maz kokmateriālu, jādod rīkojums zemniekiem jaunus dzīvokļus pēc iespējas celt no māla kleķa vai nededzinātiem ķieģeļiem un šai vajadzībai sagatavot nepieciešamos materiālu krājumus; 5) darīt visiem zināmu, ka Vidzemes Vispārmoderīgā un ekonomiskā biedrība nolēmusi četrus gadu laikā izmaksāt prēmijās 10 000 rubļu, lai Dienvid-igauņijas zemniekus pamudinātu uzlabot savus dzīvokļus.

Tādējādi redzam, ka Vidzemes zemnieku mājokļu jautājuma risināšanā nācās iejaukties Krievijas visaugstākajām varas iestādēm, kas, aizliedzot dzīvojamo riju celšanu, atbalstīja liberālos muižniekus un reglamentēja jauno ēku celtniecību, pieļaujot lietot muižām izdevīgus būvmateriālus. Šim pasākumam tomēr bija maz panākumu (skat. 17. lpp.).

Interesants ir patentes 5. punkts par igauņu zemnieku premēšanu, ja tie pie sayas rijas uzbūvētu divas tādas istabas, kā minēts 1. punktā. Latviešu zemniekiem Vidzemes guberņā prēmijas nav maksājamas, jo tur šis būvveids esot jau sen pazīstams un parasts. Kā redzam, šis dokuments oficiāli apstiprina 18. gs. otrās puses avotu ziņas par to, ka latviešu zemnieka dzīvojamā rija sasniegusi augstāku attīstības pakāpi nekā igauņu rija (tas izskaidrojams ar lauksaimniecības augstāku attīstību Vidzemē).

Līdz ar to citādi nekā līdz šim, šķiet, jāaplūko jautājums par latviešu un igauņu kultūru mijiedarbību dzīvojamo riju celtniecībā. Nebūs pareizi runāt par to, ka latvieši dzīvojamās rijas aizguvuši no igauņiem. Pareizs, liekas, būs secinājums, ka Vidzemes un Igaunijas zemnieki dzīvi rijās uzsāka apmēram vienā laikā. Apdzīvoto riju pārveidošana notika paralēli, izveidojoties atšķi-

rīgiem konstruktīviem elementiem un plānojumiem. Straujāk pilnveidojās saimnieciski spēcīgāko latviešu zemnieku rijas, kuras 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā Dienvidigaunijas zemnieki izmantoja paraugam, pielāgojot latviešu dzīvojamo riju izbūves principus savām rijām.

Muižnieki tomēr joprojām centās uzspiest zemniekiem zem viena jumta apvienotu riju, piedarbu un dzīvojamo kambaru celšanu. To atzina arī Vidzemes guberņas valdes 1822. gada 18. maija patente, kurā atsevišķi celto dzīvojamo māju vai riju apvienoto kambaru lēnā ieviešanās attaisnota ar kokmateriālu trūkumu. 1816. gada patentē minētie zemnieku mājokļu izbūves nosaukuma termiņi tomēr netika atcelti, tāpēc guberņas valde ierosināja izvērst māla kleķa ēku celšanu un apvienot zemniekus desmitos, lai uz savstarpējas izpalīdzības principiem izlozes kārtībā uzceltu vajadzīgās ēkas. Būvmateriālu, laika un līdzekļu taupīšanas nolūkos uzdots, kur vien tas iespējams, diviem saimniekiem celt vienu kopēju riju.

Minētās patentes atviegloja zemnieku cīņu pret muižu uzspiesto dzīvi rijās vai tām piebūvētos kambaros, tāpēc 19. gs. pirmajos gadu desmitos Vidzemē strauji auga jaunu dzīvojamo ēku skaits. Tomēr pat 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā atsevišķi muižnieki uzspieda dzīvojamo riju celšanu zemniekiem, kas vēl nebija iepirkuši mājas par dzimtu un atbrīvojušies no muižas aizbildniecības. Tā, piemēram, 1865. gada 9. janvāra Beļavas pagasta tiesas protokolā lasām: «Reinhold Leits uzņemas savā ciemā jaunu riju, kambari un piedarbu apakš viena jumta būvēt no tā lieluma kā Nagle un Brante rija ir pēc muižas valdīšanas gribēšanas, par ko tad muižas valdīšana par šādu labu, stipru uzbūvētu māju 200 rub. maksās, kā arī tai ierīkēšanai pēc muižas gribēšanas un to grunti no akmiņiem mūrētai būt vajaga, un šo rudeni vajaga gatavai būt.» 1905. gadā dzimušais Liepnas ciema iedzīvotājs Rūdolfs Beņģelis atceras, ka Liepnas pagastā igaunim Sarapū apmēram līdz 1925. gadam bijusi dzīvojamā māja, kurā zem viena jumta apvienota rija, piedarbs un rijas galā kambaris. Cariskās Krievijas laikā arī citiem zemniekiem Liepnā esot bijušas rijas ar kambariem. Ja muiža kādā vietā gribējusi ierīkot viensētu — permu, tad tur nocirsts mežs, uzbūvēta rija, piedarbs un rijas galā kambaris. Zemniekam, kurš gājis uz šo māju, bijuši atviegloti rentes noteikumi. Ja viņš iepriekš ar muižu sarunājis, ka nav pa spēkam uzcelt māju, muiža uzcēlusi šādu riju ar kambari. Zemnieki, kas cēlušī paši mājas, parasti uzcēlušī pagaidu mājiņu un pēc tam pastāvīgu dzīvojamo māju.

Pirts

Pirts — neliela saimniecības ēka, kurai bija vairākas funkcijas: 1) telpa, kurā mazgājās visi mājas iedzīvotāji; 2) dziedniecības vieta, kur dienas gaismu ieraudzīja visi jaunpiedzimušie, kur ārstēja dažādas kaites, sautēja, braucīja sastieptos locekļus; 3) žāvētava, kur, ārdos pakārtu, kūpināja gaļu un desas, bet bēniņos īpaši ierīkotā kastē vai uz lāvas kalteja izdiedzēto iesalu u. c.; 4) trūcīgo bezzemnieku un darba nespējīgo ļaužu mitekļis (skat. 66. lpp.). Šīs pirts funkcijas atspoguļotas arī latviešu folklorā, piemēram:

Vai māmiņa, vai māmiņa,
Kādu slotu mani pēra!
Man vienai grūts mūžiņš
Par visām māsiņām.

Kur palika panāсну
Skaistās meitiņas?
Aizgāja pirti
Laiitities.

Salīdzinājumā ar citām celtnēm pirtij zemnieku sētās bija mazāka nozīme (dažkārt mazgājās rijā vai dzīvojamās telpās). Mazākās saimniecībās, it īpaši Latgales ciemos, pirti bieži vien cēla vairākas ģimenes kopā un ugunsdrošības nolūkos izvietoja to ciema nomalē upītes vai ezera krastos, kur izveidojās savdabīgs sīko ēku kopojums. Šis novietojums atbilda 1830. gada 27. oktobra nolikumam, kura 50. pantā lasām: «Pirtis, kalves vai ceplī ierīkojami ārpus sētas, novietojot tos, kur ir dabiski ūdensbaseini, pašos upju, ezeru un gravu krastos vai pie akām, kas tieši šim nolūkam raktas attālāk no sētām.» Pirts kopējo izmantošanu spilgti raksturo dati par 1840. gadu beigām Bonifacevas muižā, kur 25 zemnieku mājām bijušas 6 pirtis, un Domopoles muižā, kur 16 zemnieku sētām bijušas tikai 2 pirtis.

Vidzemes muižnieki, taupīdami būvmateriālus un darbaspēku, kā arī cenzdamies samazināt celtnu izmaksas un ugunsgrēka briesmas, 19. gs. sākumā mēģināja ierobežot ēku skaitu zemnieku sētās un noteica, ka vismaz apkurināmās ēkas jāceļ no māla kleķa. Šai sakarā 1822. gada 18. maijā Vidzemes guberņas valde izdeva patenti, kurā, starp citu, bija teikts, ka vietās, kur apstākļi to atļauj, diviem saimniekiem vienmēr jāceļ tikai viena pirts. Tomēr šī pavēle, šķiet, neattaisnoja uz to liktās cerības, jo vairums zemnieku dzīvoja viensētās, kas izvietotas diezgan atstatu cita no citas.

Latvijas teritorijā pirmās droši datējamās ziņas par pirti 1215. gadā sniedz Indriķa Livonijas hronika, stāstot, ka igauņi Trikātā pie pirtīm sagūstījuši senās Beverīnas latgaļu valdnieku

Tālivaldi. Netiešu norādi par Ikšķiles lībiešu pirti Indriķis sniedz vēl agrāk — 1196. gada vasarā, minot, ka lībieši, iznākuši no parastām mazgātavām (domājams, pirtīm), lej sev virsū Daugavas ūdeni, būdami pārliecināti, ka tādā veidā nomazgājuši uzspiesto kristīgo ticību. Senajā Krievzemē, pēc arābu rakstnieka Ibn-Rusta un krievu hronistu ziņām, pirtis bijušas jau 10. gs. Lietuvas vēstures avotos — Dīsburga Prūsijas hronikā — pirts pirmo reizi minēta 13. gs., bet Igaunijā Atskaņu hronikā — 1223. gadā. Latvijā arheoloģiskajos izrakumos 6.—7. gs. konstatētā akmens krāšņu kraušanas prasme vedina domāt, ka pirtis te bijušas jau ievērojami agrāk, nekā minēts rakstītajos avotos.

Par pirts kā savrupēkas attīstības sākumiem Baltijā stāsta Latvijas austrum- un vidusdaļā, Igaunijas ziemeļos un Lietuvā zemē ieraktās bedrēs ierīkotas pirtis ar horizontāli liktu baļķu un zemes pārsegumu (79. att.). Bedres sienas izliktas ar šķeltiem kokiem vai akmeņiem. Šādas pirts iekšējā iekārta analogiska virszemes pirts iekārtai. No šīm pirtīm, šķiet, izveidojās puszemnīcu tipa mazgātavas un virszemes celtnes ar baļķu un zemes horizontālu pārsegumu (81. att.), kuras trūcīgo zemnieku sētās un nomaļos apvidos vietumis bija sastopamas pat 19. gs.

Virš zemes celto pirtu attīstībā Latvijā vērojami četri posmi. Kopš 18. gs. beigām un 19. gs. pirmās puses visu četru attīstības posmu pirtis vienlaikus sastopamas dažādos Latvijas apvidos.

Pirts sākumā bija neliela kaķētu, apaļu vai aptēstu guļbaļķu celtnē — vientelpa (80. att.) ar ieeju no gala un akmeņiem sakrautu krāsni vienā stūrī (visbiežāk līdzās durvīm). Šāda pirts radniecīga krievu, baltkrievu, lietuviešu un Dienvidigaunijas zemnieku pirtīm, kur krāsns tāpat novietota kaktā pie ieejas durvīm. Ziemeļigaunijā zemnieku pirtis krāsns turpretim atradās ēkas stūrī pie durvīm pretējās sienas. Durvīm pretējā telpas galā baļķu saduru vietās iestiprināta no plēstiem kokiem darināta lāva. Gar sānu sienām un pie lāvas izvietoti soli. Sānu sienās baļķu saduru vietās izcirsti viens vai vairāki lodziņi — lūkas. Pie griestiem apaļkoku kārtiņas — ārdi veļas un virsdrēbju, kā arī zāvējamās gaļas un desu pakāršanai. Dūmus, kas, kurinot pirti, ieplūda telpā, izlaida pa durvīm vai lūkām (81. att.). Lai pirti būtu pēršanās un mazgāšanās brīdim vajadzīgā temperatūra, sakarsētajai krāsniņai uzlēja aukstu ūdeni, kas strauji iztvaikoja un piesildīja telpu. Karsto ūdeni mazgāšanās vajadzībām nesa no dzīvojamās mājas vai sasildīja pirti kublos un silēs, metot tajos nokaitētus akmeņus. Dažkārt ūdeni sildīja uz pavarda, kas atradās ārā, pirts tuvumā, vai arī pirtij līdzās izvietotajā vasaras virtuvē.

Iespējams, ka divas šādas pirtis vientelpas (no Tadaikiem un Sušķiniem) attēlotas arī Meierberga ceļojuma albumā. Abas tās novietotas pašā upes krastā, celtas guļbūvē, stūros krusta pakši, jūmti divslīpju, salmu vai niedru.

Otrajā attīstības posmā pirtij jau izveidots vējtveris, kura uzdevums pasargāt mazgāšanās telpu no aukstā gaisa strāvām. Vējtvera sākumi meklējami pirts galā ierīkotajā vaļējā lievenī, ko balstīja divi vai vairāki stabi un ēkas sānu sienu augšējo vainagu pagarinājumi (82. att.). Lieveņa sānu sienas dažkārt aizpina zariem vai aizklāja dēļiem. Pakāpeniski veidojās slēgts lievenis ar kapitālām sienām: sākumā ēkas sānu sienu visus balžkus pagarināja un atstāja priekšpusi vaļā, vēlāk arī priekšpusi daļēji nosedza ar dēļu vai balžu sienu. Griestu nebija. Šajā vējtverī nolika virsdrēbes un glabāja ikdienā nevajadzīgus saimniecības piederumus. Joprojām saglabājās krauto akmeņu krāsns.

Trešajā attīstības posmā, ne vēlāk kā 18. gs. otrajā pusē, izveidojās divu vai vairāktelpu pirts ēka, kas sastāvēja no mazgāšanās telpas un priekšnama, kuru dažkārt ar šķērssienu sadalīja gērbtuvē un vējtverī (11., 83. att.). Kā pirtij, tā priekšnamam ierīkoti griesti, kas gērbtuvi padarīja ērtāk izmantojamu.

Ceturtajā attīstības posmā saglabājās iepriekš izveidotais ēkas plānojums (84. att.), bet mainījās pirts apkure: no akmeņiem krautās krāsns vietā mūrēja ķieģeļu krāsni ar dūmeni. Krāsni virs velves uzlikti laukakmeņi, kuriem pa īpašu lūku uzlēja ūdeni, lai pēršanās un mazgāšanās laikā telpā būtu vēlāmā temperatūra. Šajās pirtīs nereti iemūrēti lieli katli ūdens sildīšanai.

18.—19. gs. divu pirmo attīstības pakāpju pirtis vairāk vērojamas Latvijas austrumdaļā — Latgalē, Augšzemē, kā arī Austrumvidzemē. Tās raksturīgas feodālisma periodam, bet saglabājās arī kapitālismā. Trešās attīstības pakāpes pirtis sastopamas galvenokārt Vidzemē, Zemgalē un Kurzemē, kur feodālisma sairšanas un kapitālisma attīstības gaitā turīgo zemnieku saimniecībās tās izveidojās par pirtīm ar mūrētu krāsni un dūmeni. To izaugsme Latvijā, tāpat kā Igaunijā un Krievijā, datējama ar 19. gs. pirmo pusi.

Latvijas zemnieku pirts novietojums, izveidojums un attīstība tuvu radniecīga lietuviešu, kā arī Austrumeiropas slāvu un somu-ugru tautu pirtīm. Šī pirts izplatīta Baltijas jūras austrumu piekrastē, latviešu, lietuviešu un igauņu apdzīvotajās zemēs, Baltkrievijas ziemeļ- un austrumdaļā, bij. Čerņigovas guberņas ziemeļdaļā, Smoļenskas guberņā, Kalugas, Tulas un Rjazanas guberņu ziemeļdaļā (apm. līdz Okai), Mordvijā, Čuvašijā, Tatārijā, Baškīri-

jas ziemeļdaļā un visā pārējā PSRS Eiropas daļā, kas atrodas ziemeļos no minētajiem apvidiem.

Pirti kurināja un tajā mazgājās ik sestdienu, bet sevišķi smagu un netīru darbu laikā arī biežāk. Tāpat pirtī mazgājās pirms svētkiem un godiem. Mazgāšanās neatņemama sastāvdaļa bija gara mešana un pēršanās uz lāvas ar izsautētām bērza slotiņām. Pēršanos tolaik uzskatīja par nepārspējamu dziedniecības un veselības saglabāšanas līdzekli. Šai sakarā visai raksturīgs ir Smiltenē pierakstītais izteikums, ka «Pirts ir zemnieka dakteris. Ja nebūtu pirts un rutku, tad dakteri brauktu zelta ratiem.» Pēršanos kā tautas dziedniecības līdzekli 17. gs. beigās aprakstījis arī Dobeles ārsts Rozīns Lentilijs: «Pirtis viņi (zemnieki — S. C.) mazgājas jo bieži, gandrīz katru septīto dienu. Te viņi nesēžas ūdenī, bet kāpj lāvā un noguļas uz muguras pa lielākai daļai kaili un lielākā mērā svīzdami. Turpat ir arī kalpone, kas sasieta bērza zariņu slotu papriekš mērcē karstā ūdenī vai sārmā un tad ar to viegli vispāri sit lāvā vispirms uz muguras, pēc uz vēdera gulošus, ko sauc «pērties». Un tas nav nevienam par kaunu, jo tāda ir ieraža. Zemnieki, kad tie krietni sakarsuši, metas no pirts tūlīt līdz kaklam garām tekošā ūdenī (jo pirtis pa lielākai daļai top būvētas strautu vai upju malās) vai ziemas laikā vērtās sniegā un to dara pat 3 reizes no vietas, bez kādas kaites; šādā kārtā esmu pats redzējis drudzi aizdzēnam.»

Pēršanās raksturīga Austrumeiropas ziemeļdaļas baltu, somu-ugru un slāvu tautām.

Latviešiem ar pirti saistās daudz ieražu un ticējumu. Te jāmin ieražas un ticējumi sakarā ar mazu bērnu saņemšanu pirtī un mazgāšanu. Piemēram, pirti nekurināja ar egles malku: tā daudz sprēgā, un bērns tad izaugot kašķīgs, nesaticīgs. Pirtī nav jādzer ne mātei, ne bērnam, lai tas izaudzis nekļūtu par dzērāju. Pirtī mazgāja un dažkārt līdz bērēm guldīja mirušos, baroja veļus, kā arī tur notika citas ar mirušiem saistītas izdarības. Daudzām ar pirti saistītajām ģimenes dzīves ieražām un tradīcijām bija pozitīva nozīme tikumiskajā audzināšanā. Tā, piemēram, pirtī nedrīkstēja bārties, splaut un lādēties, lai nepiesauktu nelabos garus, u. tml. Kurzemē vēl 19. gs. vidū pirtī vietām kopā gāja vīrieši un sievietes, bet pārējā Latvijas teritorijā šī senā ieraža bija jau izzudusi.

Pirtī pirmie parasti gāja vīrieši, pēc tam sievietes un bērni. Kapitālisma periodā, kad pieauga zemniecības sociālā diferenciācija, turīgo saimnieku ģimenes pirtī sāka iet atsevišķi, pirms laukstrādniekiem. Jau 19. gs. vidū Zemgales un Kurzemes lielsaim-

nieki vīrieši pirtī gāja pirmie. Pēc tam mazgāties gāja saimnieka ģimenes sievietes un bērni, tad kalpi un puīši un visbeidzot — meitas un kalpu sievas ar bērniem.

Senākās dokumentu liecības, ka pirts telpā mitinājušies trūcīgie lauku ļaudis — bezzemnieki Latvijā attiecas uz 16. gs. vidu. No tām secināms, ka pirtīs dzīvojuši vaļinieki, kas nodarbojušies ar amatniecību, zveju u. tml. Te dzīvojuši arī no citiem apvidiem aizbēguši zemnieki, bāreņi u. c. ļaudis, kam nebija iespējams atrast labāku mājokli. Šie ļaudis, ko dēvēja par pirtniekiem, ietilpa pirts īpašnieka saimē. Tautā ierastais apzīmējums ieviesās arī feodālisma laika oficiālajos dokumentos.

Ne visai precīzas ziņas par dzīvošanu pirtīs Kurzemē 17. gs. pēdējā ceturksnī sniedz Rozīns Lentilijs, kurš raksta: «Viņu guļamās telpas ir pašas pirtis, tādēļ ka citās vietās lielā aukstuma dēļ nav gandrīz iespējams gulēt. Tomēr dabūju zināt, ka gulēt šādos dūmu kambaros nav sevišķi veselīgi.» Skaidrs, ka Lentilijs pārspilē Kurzemes aukstumu un nepareizi raksta, ka citās telpās nav iespējams gulēt. Tas neatbilst patiesībai, jo vismaz kopš 10. gs. Kurzemē jau bija stabilas dzīvojamās mājas. Tāpat vismaz kopš 17. gs. bija arī labības žāvēšanai celtās rijas, kur labi saglabājās siltums. Tomēr, ievērojot Lentilija kopumā patiesos citu Kurzemes celtņu aprakstus, varam ticēt, ka viņš tiešām runā par dzīvošanu pirtī — mazgāšanās telpā.

18.—19. gs. pirts kā trūcīgo lauku ļaužu — vaļinieku, darba nespējīgo invalīdu un vecu cilvēku mitekļis (85. att.) pazīstama visā Latvijā. Vismaz līdz 19. gs. trešajam ceturksnim mēdza apdzīvot gan pašu pirti — mazgāšanās telpu, gan pirtij piebūvēto istabiņu.

Neapšaubāmi, ka dzīvošanai vispirms izmantota pati mazgāšanās telpa, kur siltumu deva no laukakmeņiem sakrautā krāsns, kas vietām uzlabota, apmūrējot tai ķieģeļu vai akmeņu ugunsdrošu apmali un sakraujot labāku velvi (27. att.). Ēdienu gatavoja krāsns priekšā vai pirts vējtverī ierīkotajā pavardā. Siltā laikā to darīja arī vasaras virtuvē vai virs pavarda, ko izveidoja brīvā dabā pirts tuvumā. Dzīve pirtī līdzinājās dzīvei agrā feodālisma laika dūmistabā, t. i., telpā, kur izplūda krāsns kurināšanas laikā radušies dūmi. 18.—19. gs. ar dzīvi tādā telpā samierinājās tikai vistrūcīgākā lauku iedzīvotāju daļa.

Tā kā nelielajā pirtī varēja novietot tikai nepieciešamākos iedzīves priekšmetus (mazu galdiņu, viegli pārvietojamu guļvietu, kādu ķebli)ti, pirts iemītnieki maksimāli izmantoja tajā

Iebūvētos priekšmetus — gulēja uz lāvas, bet zem tās novietoja dažādas lietas.

Sestdienās, kad saimes ļaudis gāja pirtī, tās iemītniekiem telpu vajadzēja atbrīvot. Tāpēc katru vai vismaz katru otro sestdienu pirtnieki savas mantas iznesa pirts priekšnamā vai kādā tuvumā esošā ēkā. Aukstā laikā viņi paši, kamēr pārējie mazgājās, iegāja citās, siltās telpās. Ekspedīcijās vairākkārt dzirdētas vecu ļaužu liecības, ka aukstā laikā pirtnieki šādās reizēs patvērušies aitu kūtī, jo tur bijis siltāk. A. Bīlenšteins šo notikumu apraksta sekojoši: «Jaunākā laikā ir zināms, ka pie latviešiem senāk ļoti bieži, bet arī tagad vēl ne visai reti, darba nespējīgi veci ļaudis (vaļinieki) atrod pirtī dzīvokli. Savā jaunībā (A. B. dzimis 1826. g. — S. C.) esmu pieredzējis, ka tādi pirtnieki sestdienas vakarā savuniecīgo mantību iznesa pirts priekšā pa to laiku, kad saimes ļaudis nāca mazgāties.» Vēl senākas ziņas par dzīvošanu tieši pirtī rodama O. Hūna 19. gs. sākumā apkopotajos materiālos. Tā, piemēram, par Mazsalacas draudzi uzzinām, ka «nabadzīgāko ļaužu vai tā saucamo pirtnieku būdām, kurās bieži dzīvo vairāk nekā viena ģimene, piebūvēti kambarīši gandrīz nekur nav redzami». Latviešu zemnieku dzīvošanu pirtīs 18. gs. beigās un 19. gs. pirmajā pusē min arī A. Hupels, J. Kols, J. Petri u. c. tālāka autori. Diemžēl līdz šim zināmie avoti neļauj spriest par pirts apdzīvotības biežumu Latvijā 18. gs. un 19. gs. sākumā.

Šajā laikā dzīvošana pirtīs bija parasta lieta arī Igaunijā, it īpaši tās dienviddaļā. Var jau būt, ka tur pirti apdzīvoja pat biežāk nekā Latvijā, jo ir zināms, ka Igaunijas zemnieku dzīves līmenis bija vēl zemāks nekā Latvijā. Tā domāt mudina arī O. Hūna savāktie materiāli par Pērnavas apriņķa Jāgupi draudzi, kuros lasām: «Parasti katram zemniekam ir pirts, kurā viņš sestdienās mazgājas un kura bez tam noder par dzīvokli kalpa sievai ar ģimeni.»

Kopš 19. gs. sākuma Latvijā vaļinieki, amatnieki, veci ļaudis un dienas strādnieki mitinājās pirtij piebūvētā istabiņā. Primitīvākajās dzīvojamās pirtīs šajā istabiņā ierīkoja no priekšnama kurināmu krāsni bez dūmeņa, ēdienu gatavoja priekšnamā uz atklāta pavarda. Pilnīgāk izveidotajās istabiņās krāsns un plīts ar dūmeni novietota dzīvojamā telpā vai priekšnamā. Šīs istabiņas un to detaļas — grīdas, griesti, durvis, apkure u. c. — šajā gadījumā radniecīgas vai pilnīgi atbilstošas nelielai div- vai trīsdaļu Vidus- un Rietumlatvijas dzīvojamai mājai.

Pagaidām zināmā senākā pirts ar dzīvojamo kambari celta ap 1815. gadu bij. Valmieras apriņķa Sēļu pagasta «Jaunrūnās»

(86. att.). Līdz mūsdienām tā saglabāta Latvijas Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā. Celtnei trīs telpas: vidū nams, pa kreisi no tā parastā dūmu pirts ar krāsni, kas krauta no akmeņiem, pa labi dzīvojamā istabiņa — Vidus- un Rietumlatvijā parastā dūmistaba, kuras krāsni kurināja no nama. Namā krāsns priekšā bijis atklāts pavards ēdiena gatavošanai. «Jaunrūnu» pirts kaut kad pārbūvēta, un pašlaik nav iespējams precīzi noteikt nama sākotnējo veidu. Iespējams, ka nams bijis visā ēkas platumā un tā vidusdaļā atradusies istabiņas krāsns kurtuve, kuras tuvumā bijis pavards, kā tas konstatēts dažās citās Vidzemes dzīvojamās pirtīs un kā parasts trijdaļu dzīvojamās mājās (35., 36. att.).

19. gs. turpmākajos gadu desmitos celtajās trīsdaļu pirtīs ar istabiņām ievērojami uzlabota apkures sistēma un pirtnieku dzīves apstākļi: likvidētas dūmu krāsni un atklātie pavardi, to vietā namā vai istabā ierīkotas krāsni vai plītis, ko papildināja rieru sistēma, dūmi novadīti dūmenī. Dažkārt namā iemūrēts liels katls ūdens sildīšanai un ēdiena vārīšanai lopiem. 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā namu nereti pārdalīja ar šķērssienu un tajā ierīkoja virtuvi un pieliekamo. Šajā laikā cēla arī tādas div- vai trīsdaļu pirtis ar istabiņām, kurās mazgāšanās telpa faktiski bija pilnīgi šķirta no dzīvokļa, jo te pirtij un istabiņai bija atsevišķas ieejas no dažādām celtnes pusēm (87. att.). Vēl vairāk dzīves apstākļi šā tipa celtņē uzlabojās, ierīkojot dzīvojamai telpai vējtverīti, kā tas redzams 19. gs. trešajā ceturksnī celtajai Kursišu «Kakužu» pirtij ar dzīvojamo kambari (88. att.). 19. gs. otrajā pusē pirts istabiņās liktas arī dēļu vai plēstu apaļkoku grīdas, četru un sešu rūšu logi.

Arī divdaļu pirtis ar dzīvojamiem kambariem pazīstamas jau kopš 19. gs. pirmās puses. Tām visām bija priekšnams, no kura nokļuva gan mazgāšanās telpā, gan istabiņā. Toties kambaru izveidē vērojami vairāki varianti. Senlaicīgākais no tiem šķiet divdaļu pirts priekšnama pārdalīšana ar šķērssienu, izveidojot namā dzīvojamo telpu. Vēlāk cēla divdaļu ēku, kuras priekšdaļā atradās priekšnamiņš, aiz tā — pirts, bet sāpus novietots dzīvojamais kambaris (89. att.). Te ēkai vienā galā neliels priekšnams ar plīti, bet aiz tā pārējā celtnes daļa garenvirzienā pārdalīta ar kapitālu sienu, radot atsevišķu mazgāšanās telpu un istabu. Divdaļu pirtīm ar dzīvojamiem kambariem apkures sistēma koncentrēta ēkas vidusdaļā ap rieriem un kopēju dūmeni, kurš atradās dzīvojamā telpā vai pirtī. Priekšnamā nereti iemūrēta plīts vai katls ūdens sildīšanai. Kurinot plīti, sila rieri dzīvojamā telpā.

No līdz šim apzinātajām pirtīm ar dzīvojamiem kambariem

vairums atrodas Vidzemes rietumdaļā — Rīgas, Limbažu, Valkas un Valmieras rajonos, pie tam sevišķi bieži tās sastopamas jūrmalas apvidos. Šīs pirtis celtas galvenokārt 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā. Daudzas tajā laikā celtas pirtis ar dzīvojamajiem kambariem atrodamas arī Dienvidigauņijas zemnieku sētās.

Dzīvojamā pirts kā īpašs mājokļu veids Latvijā 19. gs. stipri izplatīta apvidos, kur ģeogrāfisko apstākļu dēļ bija attīstījušies dažādi rūpali: zveja, jūrniecība, kuģu būve, koku pludināšana un tirdzniecība jūrmalā, mežu darbi un koku pludināšana Salacā un Gaujas baseina upēs, amatniecība (kokapstrāde, podniecība, tīklu gatavošana, laivu būve u. c.). Bez tam daudzu lielo saimniecību īpašnieki, kas paši nodarbojās ar kādu rūpali vai vienkārši nespēja apstrādāt visu zemi, daļu saimniecības iznomāja bezzemniekiem. Šie apstākļi radīja attiecīgajā apvidū lielu darbaspēka pieplūdumu, tāpēc radās vajadzība pēc telpām, kur varētu mītnāties tie, kam sava mājokļa nav. Izeju atrada, novietojot vaļiniekus, amatniekus, jūrniekus u. c. gadījuma darbu strādniekus pirtīm piebūvētajās istabiņās. Saglabājušies arī dokumenti, no kuriem redzam, ka muižnieki saimniekiem lika vaļiniekus no dzīvojamās mājas pārvietot uz pirti, lai dzīvojamā mājā atbrīvotos vieta kalpiem, kas strādā muižas darbu. Tā, piemēram, Svētciema Annas muižas nomnieka Dreslera un «Pūrnavu» māju saimnieka Bahmaņa 1853. gada 2. aprīlī uz 6 gadiem noslēgtā māju nomas līguma 3. pantā teikts: «Tam vaļiniekam Gust Bistniek uzvēlēt dzīvot iekš to Pūrnavu mājas pirti, tā ka vienam apprecētam monekam dzīvošanas rūmi iekš savas mājas dot.» Konstatēti gadījumi, kad amatnieks (piem., Cirgaļu podnieks Pīmanis), dzīvodams pirtī, to pārveidoja un ierīkoja tur darbnīcu.

Katram pirts iemītniekam ierādīja arī nelielu zemes gabaliņu, kurā tas varēja iestādīt kartupeļus un audzēt dārzeņus. Par dzīvokli, zemi, govus un aitu ganīšanu kopā ar saimnieka lopiem pirts iemītnieka ģimene ik gadus steidzamo darbu laikā saimniekam atstrādāja 30—50 dienas. Amatnieki lauku darbu vietā saimniekam par dzīvokli un zemi nereti atlīdzināja, izgatavodami zināmu daudzumu savu ražojumu — ratu, ragavu u. tml., kā arī izlabodami saimniecības piederumus un darba rīkus. Pirts iemītnieki bija saimniekiem arī viegli pieejami rezerves strādnieki lauku darbiem jebkurā laikā.

Tādējādi redzam, ka dzīvošana pirtī vai tai piebūvētā istabiņā Latvijā 19. gs. cieši saistīta ar zemniecības mantisko un sociālo diferencēšanos un bezzemnieku masu koncentrēšanos atsevišķos, rūpaliem izdevīgos apvidos.

Vasaras virtuves

Feodālismā un pat kapitālisma attīstības sākuma posmā, kad visā Latvijā daudzi zemnieki mita dūmistabās, rijās un pirtīs, kad dzīvojamās telpās nereti gatavoja ēdienu un darīja dažādus saimniecības darbus, cilvēki meklēja iespēju atrast vietu šo darbu veikšanai ārpus mājokļa. Šim nolūkam izmantoja vasaras virtuves, t. s. namiņus, vārāmos namiņus u. c. Vasaras virtuves bija no stāvkokiem slietas vai guļkokiem cirstas nelielas ēciņas, ko izvietoja netālu no dzīvojamās ēkas. Dažkārt vasaras virtuves apvienoja zem kopēja jumta ar citām saimniecības ēkām — visbiežāk pirtīm un amatnieku darbnīcām. Vasaras virtuvēs gatavoja ēdienu, vārīja lopiem dziru, mazgāja veļu, gērēja ādas un veica citus saimniecības darbus. Siltā laikā tur ieturēja arī maltītes.

Senākais vasaras virtuves veids, domājams, ir brīvā dabā ierīkots pavards ar zaru vai zedeņu aizsleju, kas balstās pret zemē iedzītiem, ar šķērskokiem savienotiem mietiem. Par šādu pavardu Alsungas apkārtnē ziņas izdevās ievākt vēl 1952. gadā, bet Latgales podnieki skaidu aizslejus pie brīvā dabā ierīkotām trauku apdedzināšanas krāsnīm lieto vēl šodien. No aizslejiem acīmredzot izveidojās plānojumā apaļās un taisnstūra vasaras virtuves — slieteņi (90. att.), kuru paliekas 6. gs. slānī atrastas A. Stubava vadītajos arheoloģiskajos izrakumos Ogres Ķenteskalnā. Senākie latviešu slieteņu attēlojumi no Alūksnes un Bērzaunes 1661. gadā redzami A. Meierberga ceļojuma albumā (91. att.). Bērzaunes slieteņa plāns šķiet ovāls. Cilvēka auguma augstumā slietenim vertikālas sienas, bet augstāk tam jau ir konusveida forma. Vienā pusē ieeja. Ja šis zīmējums ir pareizs un atspoguļo dzīvē redzētu slieteni, ir pamats domāt, ka samērā lielais slietenis noderējis arī par cilvēku mītņi, jo vertikālā siena cilvēka auguma augstumā to ļauj ērtāk izmantot šādai vajadzībai. Albumā redzamais konusveida slietenis no Alūksnes pilnīgi atbilst tai slieteņa formai, kuru kā vienīgo attēlo vēlākā perioda autori — Hupels, Broce, Kols, Bilenšteins. Pie tam Broce 18. gs. beigās, uzzīmējis līdumnieka slieteni Liepas pagastā, labi apraksta tā būvi un izmantošanu. Šai sakarā jāsaaka, ka slietenī senāk dzīvojuši arī latviešu kaimiņi — igauņi un žemaiši.

18.—19. gs. slieteņi Latvijā sastopami Vidzemē, Ziemeļlatgalē, Vidus- un Ziemeļkurzemē, kur vēl bija saglabājušies lielāki mežu masīvi. Tie bijuši izplatīti Igaunijā, Somijā, Karēlijā, Zviedrijā un tagadējās PSRS teritorijas ziemeļos somu-ugru tautu apdzīvotajos apvidos.

Slieteņu karkasu veido pieci un vairāki zemē slīpi ierakti stabi, kas vienā vai vairākās vietās savienoti ar horizontāliem šķēršiem. Slieteņa augšdaļa šaurāka nekā pamatne. Ap karkasu vairākos slāņos saslietas dažāda resnuma kārtis, kas, cita citu sedzot, veido samērā blīvu sienu un pasargā telpu no nokrišņiem un vēja. Slieteņa vienos sānos ierīkotas durvis vai vienkārši sprauga ieejai. Centrā akmeņu pavards, virs kura koka kāsi vai ķēdē pakārts katls. Ap pavardu sēdēšanai novietoti akmeņi un ķebliši vai soliņi.

Visā Latvijas jūrmalā zvejnieku ciemos sastopami vārāmie namiņi, kas izveidoti no šķērsvirzienā uz pusēm pārzāgētas lieles, vecas zvejas laivas, tās daļas uzslīenot vertikāli un satuvinot bortu malas (92. att.). Namiņa vienos sānos durvis. Telpas vidū atklāts pavards. Virs tā nostiprināts kāsis, kurā pakārts katls ēdiena un ūdens vārīšanai. Šādi laivu namiņi taisīti arī Latvijas kaimiņu zemju — Igaunijas, Lietuvas, Polijas, Somijas un Zviedrijas zvejnieku ciemos.

Vasaras virtuve — guļbūves vientelpa (93. att.) 18.—19. gs. ir apaļkoku vai tēstu baļķu cirtnis uz akmens pavīlu pamatiem, bez griestiem. Telpas galā vai sānos ierīkotas durvis. Sienās, baļķu saduru vietās, viens vai vairāki izcirsti lodziņi. Namiņa vidū akmens pavards. Virs tā pie vērbaļķiem piestiprinātā vai telpā iebūvētā grozāmā kāsi pakārts katls. Jumts div- vai četrslīpju, lubu, dēļu, jaunākā laikā arī skaidu. Vārāmā namiņa iekārta kopumā ir tāda pati kā slietajā namiņā. Guļbūves vārāmo namiņu senākie attēlojumi, šķiet, atrodami A. Meierberga ceļojuma albumā, kur zīmēta Koknese un Cesvaine. Diemžēl šie zīmējumi ir tik neprecīzi, ka celtnes tuvāk raksturot visai grūti. Par vārāmiem namiņiem, šķiet, te varam runāt vispirms tāpēc, ka abos zīmējumos dūmi, kas ceļas no ēkām, attēloti tāpat kā slieteņu dūmi, pie tam abas celtnes, ko uzskatām par namiņiem, novietotas attālāk no pārējās apbūves, kā tas atbilst namiņu novietošanas principiem. Bez tam jāievēro, ka Cesvaines namiņam ir lubu jumts, kam lielāka ugunsdrošība nekā netālu esošai ēkai ar salmu juntu.

Namiņš, kam kopējs jumts ar citu saimniecības rakstura telpu — visbiežāk pirti, 19. gs. bijis pazīstams visā Latvijā. To cēla taisnstūra, katram novadam atbilstošā tehnikā. Tam ir divi varianti: 1) namiņam un otrai telpai katram sava ieeja (17., 95. att.), 2) ieeja otrajā telpā no namiņa (94. att.). Otrajā variantā celtnes plānojums līdzīgs visā Latvijā sastopamajai divtelpu dzīvojamai mājai. Pirtij vai darbnīcai ierīkoti blīvi griesti, bet namam kā palīgtelpai to parasti nebija. Nama un pirts iekārtojums atbilda šo telpu uzdevumam.

Šādu namiņu zemnieku sētās bija ļoti daudz. Par to izplatību liecina arhīvos saglabātie dokumenti. Piemēram, Jērkules muižā 1849. gadā bija 19 zemnieku sētas, no kurām 17 sētās atradās vārāmie namiņi. No šiem 17 namiņiem 12 bija celti zem viena jumta ar pirti, bet 5 — atsevišķi. 1846. gadā Domopoles muižas 16 zemnieku sētās bija 16 vārāmie namiņi, kuriem kopējs jumts ar kambarišiem — virszemes sakņu pagrabiem. Līdzīga aina vērojama arī daudzās citās vietās, piemēram, Bonifacevas muižā, kur 25 zemnieku sētās bija 25 namiņi, kas atradās zem viena jumta ar kambarišiem.

19. gs. otrajā pusē un 20. gs. Vidzemes austrumdaļā un Latgales rietumdaļā vientelpas dzīvojamās ēkās mītošie zemnieki dažkārt cēla apalkoku karkasa vārāmos namiņus, ko apšuva ar dēļiem vai skaidām. Šajos namiņos, tāpat kā jau aplūkotajos, ierīkoja atklātu pavardu, bet dažreiz iemūrēja arī nelielu maizes krāsni. Namiņi ar maizes krāsni būvēti arī Alsungas apkārtnē. Lai izvairītos no karstuma dzīvojamā telpā, namiņā vārīja un cepa pavasara, vasaras un rudens periodā.

Lēni, lēni dūmi kāpj
Pār namiņa jumta galu:
Veca mana māmuliņa,
Azaidiņa vārītāja.

Namiņš kūp, namiņš kūp,
Bāliņš dara alutiņu.
Ik vakara puīši nāca
Salda alus nodzerties.

19. un 20. gs. mijā, kad dzīvojamās mājās jau bija ierīkotas virtuves ar plīti un dūmeņiem, namiņus cēla daudz retāk.

Klēts

Lauksaimniecības ražojumu uzglabāšanai ilgākam laikam bija nepieciešamas īpašas telpas. Laika gaitā izveidojās atsevišķa celtne — klēts, zemnieka saimniecībā saražoto pārtikas līdzekļu, apģērbu un dažu iedzīves priekšmetu glabātava. Klēti centās būvēt sausākā vietā, uz augstākiem pamatiem, lai tādējādi paceltu to virs zemes un radītu zem grīdas gaisa plūsmu, kas telpu pasarga no mitruma un sasmakuša gaisa. Par labu ventilāciju klēti runā arī tautas dziesmas:

Bāliņš manim klēti dara
Baltābola kalniņā,
Lai vējiņš cauri pūta,
Lai pūriņš nepelēja.

Lai kaut uz laiku izrautos no tumšās dūmistabas, dzīvojamās rījas vai ļaužu pieblīvētās saimes istabas, vasarā drēbju klētīs dzīvoja meitas, puīši, retāk precētie laudis.

Tā kā klēti glabājās lielas vērtības — viss saimniecības labības krājums, žāvētā gaļa, drānas u. tml., to centās izvietot no dzīvojamās ēkas labi redzamā vietā — dārzā, pagalma malā. Klēts tuvumā mēdza stādīt augļu kokus, ogu krūmus, puķes, košumkrūmus. Arī pašai celtni centās radīt patīkamu apveidu, saskaņīgas proporcijas, dažkārt izrotāja lieveņus, durvis, zelmini un vēja dēļus, jumta kores nostiprinājumus u. c. klēts detaļas. Šie klēts apdares un izmantošanas principi raksturīgi arī lietuviem, igauņiem, krieviem u. c. ap Baltijas jūru dzīvojošām Ziemeļeiropas tautām.

Klēts rotāšanu stiprā mērā sekmēja tās funkcijas, kādas celtni bija zemnieka ģimenes dzīvē un sadzīvē. Vasarā klēts bija jauniešu — puīšu un meitu — iemīļota satikšanās vieta. Nodibinoties jaunajai ģimenei, kāzu naktī klēti guldināja jauno pāri. Guldinot jaunlaulātos, kā arī nākamajā rītā modinot tos, klēti notika dažādas simboliskas izdarības un kāzinieki dziedāja atbilstošas dziesmas, piemēram:

Sit, tautieti, zelta vadzi
Savā priežu klētiņā,
Kur pakārsi, kad noņemsi,
Manu skaistu vainadziņu.

Dažādas izdarības ar klēti saistījās, arī izvedot no tās līgavas pūru vai līgavaiņa klēti ievēdot jaunās sievas pūra tīni vai lādī. Nereti klēti kāra šūpuli jaunpiedzimušajiem. Pēdējās atvadu dienas klēts vēsumā pavadīja no dzīves aizgājušie mājas iemītņieki.

Senākās rakstītās ziņas par mantu glabātavu (domājams, klēti) kuršu labieša saimniecībā ap 925. gadu sniedz Egila Skalagrimsona sāga, vēstot, ka dārgākās mantas, skaistas rotas un daudz sudraba glabāts telpā, virs kuras saimnieki gulējuši. No teiktā jāsecina, ka šī celtni bijusi vairākstāvu, varbūt radniecīga vēl 19.—20. gs. Latgalē, Kurzemes dienvidrietumos un Lietuvas rietumdaļā sastopamajām divstāvu klētīm, kam apakšējais stāvs ar mūrētām vai koka sienām izmantots par pieliekamo vai pagraba telpu. Augšējā stāvā, kam koka sienas, glabāja labību vai drēbes un nereti arī gulēja. Gan Rietumkurzemē, gan Zemgalē vairākās vietās iegūtas ziņas, ka vēl 18. gs. virs graudu klēts ierīkotas pazemes telpas, kurās gulējuši mantu sargātāji. Iespējams arī, ka Skalagrimsona sāgā minētajā klēti mantas glabātas zemē iedziļinātā celtnes daļā vai zem ēkas izraktā bedrē, bet guļamtelpa bijusi

plaši pazīstamā drēbju klēts, jo sāga stāsta, ka vikings no guļam-telpas kāpuši lejā uz mantu glabātavu un pa to pašu ceļu ar smagām nastām gājuši augšup. Mantu glabātavā atradies alūs, ko latvieši mēdza uzglabāt vēsā, tumšā telpā, zemē ieraktā pagrabā vai virs zemes ierīkotā pieliekamajā. Kā liecina sāga, runājot par kādu citu saimniecības telpu Kursā, zem ēkas bijusi izrakta bedre.

Klēts pastāvēšanu agrā feodālismā Latvijā un Egila Skalamgrimsona sākā sniegto ziņu ticamību apliecina Talsu pilskalna izrakumos atsegtās 10. gs. ēkas paliekas. Zem ēkas bijusi apmēram 1,5 m dziļa bedre — pagrabs, kurā nokļuva pa kāpnēm. Atsegta arī kāda celtne ar dēļu grīdu un biezu pārogļotu labības graudu kārtu. Zem celtnes bijusi iegarena, apmēram metru dziļa bedre, kurā atrastas kriju vāceles u. c. priekšmetu paliekas. Tātad vismaz kopš agrā feodālisma Latvijā bijušas arī mantu glabāšanai paredzētas zemē iedziļinātas vai virszemes paklētes. Dažādos Latvijas novados vēl 19. gs. sastopamās bedres un pagrabi zem klētīm vai dzīvojamām telpām būtu izskaidrojami ar šo seno celtniecības paņēmieni.

No 18.—19. gs. saglabājušās klētis dod iespēju izsekot šīs ēkas attīstībai no vissenākajiem laikiem, jo daudzās celtnēs saglabājušies ļoti arhaiski elementi. Šī perioda klētis iedalāmas trīs lielās grupās: 1) vientelpas; 2) divtelpu jeb dvīņu klētis un 3) daudz-telpu jeb rindu klētis. Katra lielā grupa savukārt iedalāma sīkākās vienībās, par dalījuma mērauklu ņemot durvju novietojumu, lieveņa izveidojumu, papildu telpu kombinācijas lieveni u. c. elementus.

Klēts, kas labi atspoguļo sabiedrības sociālo struktūru un atšķirīgu sociālo noslāņojumu dzīves veida savdabības, vēl var sistematizēt arī pēc to sociālās nozīmes. Tā, piemēram, feodālismā un kapitālisma sākuma periodā, kad laukstrādnieki algu saņēma natūrā, bija nepieciešams ierīkot telpas viņu labības u. c. naturāliju glabāšanai. Saimnieki sāka celt atsevišķas ēkas, t. s. kalpu klētis (97. att.), kurām bija citāds izmērs, noformējums un izvietojums nekā saimnieku klētīm: kalpu klētis bija mazākas, tām nebija tik daudz rotājošo elementu, tās izvietoja attālāk no pārējām saimniecības ēkām. Lielākajās saimniecībās bija pat atsevišķas klētis kalpiem, puisiem un meitām, pie kam puisi un meitu klētis nereti ierīkoja kādas saimnieka vajadzībām paredzētas ēkas (rindu klēts, laidara — kūts) telpā.

Vissenlaicīgākās ir nelielās vientelpas klētiņas (96., 98. att.), kas 18.—19. gs. celtas visā Latvijā, it īpaši Vidzemes, Latgales un Augšzemes sīksaimniecībās, kur tās izmantoja graudu, apģērbu,

dārzkopības un biškopības ražojumu un darba rīku glabāšanai. Vidzemē, tāpat kā Igaunijā, vidējās un lielās saimniecībās nereti mēdza celt 2—5 un pat vairāk nelielas vientelpas klētiņas, pie tam katra no tām bija paredzēta savai vajadzībai. Klēts sienu balķu iekšpusē iecirstos robos cits virs cita guldītie apaļkoki vai plēstās plankas veidoja apcirkņus graudu bērsānai.

Vientelpas klēti zemnieku sētās bija gan atsevišķas celtnes, gan apvienotas zem kopēja jumta ar kūtīm, stalliem un citām saimniecības telpām, dažkārt tās bija arī zem kopēja jumta ar dzīvojamo māju (skat. 44. lpp.). Šādam apvienojumam ir divi varianti. Vienā gadījumā visas telpas (klēts, stallis, govju kūts u. c.) bija atsevišķas gulbūves, kas novietotas 2—4 m attālumā cita no citas. Pāri visām gulbūvēm un to starpām uzlika kopēju jumtu, tādējādi radot starp atsevišķajām slēgtajām telpām palieņņus ratu, ragavu, darba rīku u. c. saimniecības piederumu novietošanai (99. att.). Palieņņa aizmugurē parasti bija viegli izjaucama siena. Šis būvveids plaši praktizēts Austrumvidzemes, Latgales un Augšzemes sīksaimniecībās, kā arī Kurzemes un Zemgales pakavveida un riņķī grieztajās ēkās, kur palieņņus izmantoja kā caurbrauktuves mēslu talkās u. c. darbos. Tas pazīstams arī Igaunijā un Austrumlietuvā.

Otrajā gadījumā klēts bija viena telpa vienlaidus celtā ēkā, kur klētij līdzās izvietota lopbarības novietne, ratnīca, stallis, govju kūts vai cita telpa (100. att.). Šāds klēts novietojums pazīstams visā Latvijā.

Īpašs vientelpas klēšu variants ir divstāvu klēti ar kolonādi otrajā stāvā, kādas cēla Latgalē, Austrumlietuvā un Kurzemes dienvidrietumdaļā. Tās radniecīgas ziemeļkrievu un Skandināvijas zemnieku klētīm. Latvijā vecākā līdz mūsdienām saglabājusies divstāvu klēts (101. att.) celta 1757. gadā bij. Ludzas apriņķa Zvirgzdenes muižā, no kurienes tā pārvesta uz Latvijas Etnogrāfisko brīvdabas muzeju. Arī citās Ludzas apriņķa muižās 18. gs. celtas divstāvu klēti. Piemēram, Janvoles muižas 1770. gada inventārā minētas divas šādas labības klēti ar apcirkņiem abos stāvos, bet 1831. gada aprakstā — jau četras divstāvu klēti, no kurām trīs bijušas vecas. Nirzas muižā 1831. gadā bijusi viena divstāvu klēts, bet Mihalovas muižā — divas.

Divtelpu jeb t. s. dvīņu klēti sastopamas visā Latvijā. Vecākā pašlaik zināmā droši datējamā dvīņu klēts celta 1680. gadā bij. Bēzrmuižas pagasta «Ķivertbālās». Tomēr iespējams, ka vēl vecāka — 17. gs. pirmajā ceturksnī celta — ir bij. Kuldīgas pagasta «Dižliķu» divtelpu klēts, kas tagad atrodas Latvijas Etnogrāfiskajā

brīvdabas muzejā (skat. 78. lpp.). No 17. gs. otrās puses saglabājies Dobeles ārsta Rozīna Lentilija Zemgales klēts apraksts, kurā lasām: «... Kamēr vien graudus glabā klētī, tie ļoti labi izsargās no tārpiem un pūšanas. Viņu (zemnieku — S. C.) labības glabātavas (kuras sauc par «Kleet») neatrodas uz mājas augšas zem jumta caurvēja vietā, labību arī nesaber, kā tas mūsu (vāciešu — S. C.) paradums, kaudzēs, kuras tad noteiktā laikā pārmaisāmas, lai aizkavētu sapelēšanu, bet gan kastēs (apcirkņos) vai no kārtīm sastostos aizgaldos uz klēts grīdas, kur tā uzglabājas vairākus gadus bez bailēm par sadusēšanu vai insektiem.»

Vislielākā plānojuma un arhitektūras detaļu dažādība dvīņu klētīs vērojama Kurzemes un Zemgales lielākajās saimniecībās, t. i., apvidos, kur graudkopība bija svarīgākā lauksaimniecības nozare, bet vienkāršāka izveide tām bija Vidzemē, kur šīs klētis tāpat visai izplatītas. Dvīņu klētīs ir katram apvidum raksturīgajā tehnikā celtas kvadrātveida vai biežāk taisnstūra ēkas, kas ar šķērssienu sadalītas divās vienāda lieluma telpās (acīmredzot no tā cēlies Vidzemē izplatītais nosaukums — «dvīņu klētis»). Vienā telpā, ko sauca par labības klēti, apcirkņos glabāja labību, mucās, tīnēs, šķirstos un lādēs — miltus, putraimus, gaļu u. c. pārtikas produktus. Žāvētu gaļu, sieru u. c. produktus nereti pakāra pie klēts griestiem. Otro telpu dēvēja par drēbju klēti, jo tur tīnēs, lādēs, skapjos, grozos, vācelēs glabāja audumus, adījumus, izšuvumus, apģērbus, ādas, vilnu, dzijas. Vienlaikus ar dvīņu klētīm visos Latvijas apvidos cēla divtelpu klētis, kur vienā telpā tāpat glabāja labību un produktus, bet otrā — drēbes. Abas telpas bija dažāda izmēra.

Divtelpu klētīm vienmēr bija apaļkoku, plēstu apaļkoku vai dēļu grīda un griesti. Klēts priekšā nereti atradās vai nu vaļējs, vai slēgts lievenis. Bieži vien starp lieveni un klēti visā ēkas garumā izveidoja vēl vienu telpu — t. s. priekšklēti jeb pieklēti, kurā novietoja dažādus saimniecības piederumus — darba rīkus, traukus, mērus, svarus u. tml. (102. att.).

Divtelpu klēts parasti bija atsevišķa celtne.

Jau kopš 18. gs. vidus Kurzemes, Zemgales un Vidzemes turīgo zemnieku sētās saglabājušās t. s. rindu klētis, t. i., trīstelpu un vairāku telpu ēkas, kurās zem kopēja jumta apvienotas viena vai vairākas klētis saimnieka labības un drēbju glabāšanai, vienas vai vairāku laukstrādnieku ģimeņu vajadzībām celtās t. s. kalpu klētis, ratnica u. c. telpas (100. att.). Šo ēku plānojums atbilda saimniecības ražošanas vajadzībām, iemītnieku skaitam u. c. apstākļiem. Līdz šim zināmā vecākā rindu klēts celta 1750. gadā bij.

Bērzmuižas pagasta «Celmbālās». Kā liecina ēkas rūpīgi izveidotās detaļas un mērķtiecīgi pārdomātais plānojums, rindu klētis līdz 18. gs. vidum jau nogājušas krietnu attīstības ceļu.

Latviešu klēts attīstības gaitu labi raksturo arī lieveņu veidošanās. Senlaicīgākais lievenis ir jumta pārkare, kas balstās uz ēkas gala vai sānu sienu augšējo vainagu baļķu pagarinātiem galiem (10. att.). Vēlāk, pagarinot visus baļķus, radās no sāniem slēgta klēts priekšīņa (97., 100. att.). Aizbūvējot lieveņa priekšu un ierīkojot tajā vienu vai vairākus mazus kambarišus, ieguva pilnīgi vai daļēji slēgtu lieveni ar vienu vai vairākām priekšklētīm (102., 103. att.).

Daudzveidīgākos lieveņus atrodam klētīs, kam durvis bija sānu resp. ēkas garākajā fasādē.

Klēts lieveņu nozīmīga sastāvdaļa ir vertikāli novietotie stabi, kas bija vajadzīgi, tiklīdz ēkas priekšējai fasādei izveidoja tik garu un platu jumta pārkari, ka sienu augšējo vainagu baļķu un griestu siju pagarinājumi to vairs droši nebalstīja. Stabu skaits atkarīgs no klēts garuma un paredzamās slodzes, kaut gan dažkārt to bija daudz vairāk, nekā nepieciešams slodzes dēļ, un tie lietoti galvenokārt rotājumam.

Izšķirami trejādi lieveņu stabu un spārenīcu saiknes varianti:

1) stabi brīvi stāvoši, to augšgali ielaisti spārenīcas apakšdaļā izkaltos robos; variants sastopams visā Latvijā, bet vairāk izplatīts nelielajās Latgales un Vidzemes vientelpas un dvīņu klētīs; 2) stabu augšgalu ielaidums tāds pats kā iepriekšējā variantā, dekoratīvos un lieveņa stiprināšanas nolūkos stabu augšgaliem pļevienoti slīpi stāvoši sānu balsti, t. s. rokas, kas ielaistas spārenīcā; variants izplatīts Vidzemes, Zemgales un Kurzemes dvīņu un rindu klētīs; 3) stabu slīpajos sānu balstos ir lokveida izcirtumi, kas spārenīcas apakšdaļā kļūst par rotājošu elementu, veidojot krāšņus lieveņus ar dekoratīvām lokailām (104. att.). Dekoratīvās lokailas nereti vēl papildināja īpaši figurāli veidojumi (izcirsta ripa, dažādi detaļu noapaļojumi u. c.), kas bija vieni no izplatītākajiem rotājošiem elementiem klēts lieveņu arkās, lieveņu stabu augšgalu «rokās» u. c. vietās (105. att.). Šādi lieveņi Latvijā konstatēti galvenokārt Kurzemes, Zemgales un Augšzemes dvīņu un rindu klētīm, sevišķi Kuldīgas un Talsu novados. Atsevišķos gadījumos lieveņi ar lokailām būvēti arī nelielajām klētīm — vientelpām. Tie radniecīgi Žemaitijas un Austrumprūsijas zemnieku klēšu rotātajiem lieveņiem.

Klēts lieveņu stabi, būdami svarīgi celtnes konstruktīvi elementi, vienlaikus ir arī nozīmīgas dekoratīvas detaļas. Tie daudz-

veido un padara interesantāku celtnes fasādi, telpiski norobežo plato lieveni ar figurāliem veidojumiem, kas labvēlīgā apgaismojumā klēts priekšā rada tumšāku un gaišāku gaismas tonu rotaļu.

Latvijas zemnieku klētis sastopami gan gludi, gan dekoratīviem griezumiem rotāti lieveņu stabi (106. att.). Gludie stabi savukārt dalāmi apaļajos un šķautnainajos, kam asie stūri nedaudz noplacināti. Tie atrodami daudzās senākajās Latvijas zemnieku klētīs, to starpā visvecākajos droši datējamos klēts lieveņos Bērzmuižas «Celmbālās» (1750. g.), Ceraukstes «Ribās» (1755. g.) un citur. Vairākas latviešu klētis ar gludajiem lieveņu stabiem 18. gs. beigās uzzīmējis pazīstamais senatnes pētnieks J. Broce.

Dekoratīviem griezumiem rotātie lieveņu stabi tāpat iedalāmi apaļajos un šķautnainajos. Šķautnainie savukārt izveidoti kā četrskaldņi, sešskaldņi vai astoņskaldņi. Nereti stabos kombinēti dažāda veida griezumumi (piem., aplis ar četrskaldni, sešskaldni vai astoņskaldni, četrskaldnis ar sešskaldni vai astoņskaldni) vai lielāka un mazāka izmēra vienveida griezumumi (piem., apli, četrskaldņi u. c.).

Lieveņu stabus mēdza rotāt stabu garenvirzienā izvietotiem dažāda izmēra cilindru, konusu, prizmu, piramīdu u. c. ģeometrisku figūru siluetei (107. att.). Šīs figūras pārveidojas cita citā gan tieši, gan ar starpelementu palīdzību, pie kam arī starpelementiem lielākoties ir ģeometrisko figūru — lodes, kuba u. c. — forma. Visai daudzveidīgas stabu formas iegūtas, dažāda izmēra viena tipa figūras, it īpaši piramīdas un konusus, saliekot kopā ar pamatnēm vai virsotnēm. Staba siluetā tādējādi rodas pāresninājumi un sašaurinājumi, kas gan pakāpeniski, gan pēkšņi pārveidojas citādos kompozīcijas elementos.

Latvijas zemnieku ēkās siluētgriezumiem rotāti lieveņu, griestu siju u. c. konstruktīvo detaļu atbalsta stabi, kā liecina detaļās iegrieztie ēku celšanas gadi, pilnīgi droši datējami ar 1760. gadiem. Daži izcilākie seno stabu piemēri atrasti Kauguru «Gaides» saiešanas namā (1765. g.), Kuldīgas «Dižliķu» klētī (1767. vai 1624. g.), Plāņu «Mežuļu» saiešanas namā (1785. g.), Turlavas «Dižgaiļu» klētī (1788. g.) un citur.

Te jāpiebilst, ka kādā bij. Pieminekļu valdes ekspedīciju pierakstā atrodam norādi, ka Kuldīgas «Dižliķu» klēts celta 1624. gadā, bet ar 1767. gadu datēta tikai margoto durvju izgatavošana, jo šis gadskaitlis iegriezts durvīs. Līdzšinējā literatūrā minēts, ka klēts celta tajā pašā gadā, kad darinātas durvis. Ja šim ekspedīcijas pierakstam ir taisnība, būtu jārevidē atsevišķas literatūrā izteiktās domas par lieveņu, dekoratīvo stabu un dažu citu arhitek-

tūras detaļu datējumu Latvijā. Lai gan pierakstā minētajam 1624. gadam par labu runā 17. gs. pirmajā pusē Oleārija zīmētās Vidzemes klēts lievenis ar gludu stabu vienā galā un jumta pussļaupumu (tie ir «Dižliķu» klētij radniecīgi konstrukcijas elementi), tomēr šī fakta pareizība vēl būtu pārbaudāma. Ja izrādītos, ka «Dižliķu» klēts tiešām celta 1624. gadā, tā būtu vissenākā līdz mūsu dienām saglabājusies latviešu zemnieku celtnē (108. att.).

Dekoratīvo stabu rūpīgi izveidotās formas, lieveņu un visas celtnes konstruktīvā un kompozicionālā vienība vedina domāt, ka siluetgriezumiem rotātie stabi latviešu tautas celtniecībā bijuši iemīļoti konstruktīvi un rotājoši elementi vēl tālākā pagātnē, no kurienes līdz mūsu dienām koka materiāli nevarēja saglabāties. Kaut gan svešautiešu sniegtajās rakstītājās ziņās par tiem nekas netika minēts, jo ziņu uzrakstītājus latviešu tautas māksla interesēja visai maz, balsta un dekoratīvo stabu lietošanas sākumus varētu attiecināt vismaz uz agro feodālismu, kad Latvijas pilskalnus un apmetnēs jau visur bija ieviesušās kaķētu guļkoku konstrukcijas ar jumtu segumiem. Uz šo periodu attiecināmas senākās balsta un dekoratīvo stabu konstrukcijas Latvijas austrumu kaimiņu — slāvu un rietumu kaimiņu — skandināvu apdzīvotajās teritorijās. Šādam datējumam par labu runā arī stabu atsevišķo elementu radniecība, ko vērojam latviešu, lietuviešu, krievu, karēļu, somu, zviedru un Austrumprūsijas 18.—19. gs. tautas celtniecībā, t. i., visu ap Baltijas jūru dzīvojošo Ziemeļeiropas tautu celtniecībā. Ne velti arhitekts P. Kundziņš rakstīja, ka šīs teritorijas «guļkoku arhitektūrā, nenoliedzot katrai tautai savas redzami raksturīgas atšķirības celtnu iekārtā, konstrukcijā un formu tipos, bija attīstījusies zināma stila kopība, kas dokumentējusies arī stabu rotājumos».

Klēts zelmaņa apšuvuma dēļi dažkārt ir arī rotājošs elements. Dēļi zelminī izvietoti skujiņā, rombā vai citā ģeometriskā rakstā. Šis rotājuma paņēmieni reizumis vērojams Latgales 19. gs. celtajās klētīs, kam divslīpju jumti, un tas tuvu radniecīgs krievu un Austrumlietuvu tautas celtniecībā ierastajam ēku zelmaņu rotāšanas paņēmienam. Kurzemes dienvid- un dienvidrietumdaļā, kur klētīm nereti bija divslīpju jumti ar pussļaupumiem galos, zelmini sedza ar dēļiem, kuru apakšgalos izgriezti dažādi figurāli veidojumi. Šādi veidojumi radniecīgi Žemaitijā un Austrumprūsijā izplatītajiem zelmaņu dēļu griezumiem.

Daudz uzmanības latviešu namdari veltīja klēts durvju izveidei un apdarei, kā rezultātā dubultseguma durvis kļuva par vienu no

dekoratīvākajām klēts detaļām. Durvju virsmu apdarē lietoja profilētos dēļišus, izliekot tos rombos, kvadrātos, trīsstūros, skujiņās u. c. figūrās, kuru kombinācijas veidoja daždažādus rakstus (109. att.). Abas dēļu kārtas savienoja ar masīvām naglām, kam lauku kalēji izveidoja lielas, rotātas galvas, kurās dažkārt iecirta ģeometriskā raksta motīvus (110. att.). Naglas durvīs iedzina tādā kārtībā, lai kopumā veidotos ģeometriskas figūras — apli, kvadrāti, rombi, trīsstūri — un tādējādi durvju dēļišu radītā kompozīcija kļūtu bagātāka. Kurzemē un Latgalē, retāk citos apvidos, dēļišu saduru vietas dažkārt nokrāsoja no durvju virsmas atšķirīgā tonī (111. att.), tā ka ēkas fasādē radās dekoratīvi spilgtāks laukums. Šādā pašā nolūkā Kurzemē, mazāk citos Latvijas novados, visas durvis krāsoja 2—5 atšķirīgās krāsās, tā vēl vairāk uzsverot to apšuvuma dēļišu veidotos raksta motīvus. Dažkārt durvju virsmas centrā bija reljefi kokgriezumi, kas simbolizēja sauli kā auglības devēju un zemnieku labklājības sekmētāju. Durvju virsmu rotāja arī mākslinieciski izkaldinātās eņģes un atslēgu caurumu apkalumi, kur attēlotas stilizētas putnu, zvēru, rāpuļu galvas un figūras.

Dažkārt durvju stenderēs, augšējā palodā, retumis arī pašās durvīs, iegrieza robojumus, rozetes vai citus raksta motīvus (112. att.).

No pārējiem klēts dekoratīvajiem elementiem vēl jāmin profilētās, siluētgriezumiem rotātās dēļu margas, ko starp klēts priekšas lieveņa stabiem visbiežāk iebūvēja Dienvidkurzemē, retāk Zemgalē un Augšzemē. Šīs margas radniecīgas ar Lietuvā un Austrumprūsijā iemīlotajām margām.

Vērtējot latviešu zemnieku 18.—19. gs. klētis kopumā, jāsecina, ka to attīstību noteica dažādu kultūrvēsturisko apgabalu sociāl-ekonomiskie apstākļi un saimniecību raksturs. Sava nozīme bija arī vietējiem celtniecības un rotāšanas paņēmieniem.

Latviešu zemnieku klēšu tipos un to apdarē iezīmējās divi galvenie izplatības apvidi: rietumu apvidus, kas aptvēra Kurzemi, Zemgali un Vidzemes rietumdaļu, un austrumu apvidus, kurš aptvēra Vidzemes vidus- un austrumdaļu, Latgali un Augšzemi. Rietumu apvidū izplatīti dažādie divtelpu un rindu klēšu varianti, kam krāšņākie rotājumi vērojami Kurzemē un Zemgalē. Samērā daudz rindu klēšu bija arī Augšzemē. Austrumu apvidū dominēja vientelpas un dvīņu klēšu varianti, kam bagātākā dekoratīvā apdare bija Latgalē un Augšzemē. Tomēr vienlaikus ar šiem klēšu tipi katrā apvidū bija arī pārējo aplūkoto tipu klētis.

Kūts

Kūts, tāpat kā klēts, ir saimniecības ēka, kuras apjomu, izveidojumu un izvietojumu noteica zemnieka saimniecības lielums, saimniekošanas virziens, turamo govju, zirgu, aitu, cūku skaits. Tādēļ pēc lopu mītnēm, kas saglabājušās no feodālisma un kapitālisma perioda, gūstam ziņas par saimniecību ekonomisko stāvokli un saimes sastāvu, jo saimnieki parasti turēja savus lopus atsevišķi, bet kalpu govīs, zirgi un aitas atradās citā ēkā. Sevišķi svarīga minēto ēku liecība ir par saimniecībām, par kurām nav citu avotu datu.

Senākās ziņas par kūti kā atsevišķu saimniecības ēku Latvijā sniedz celtnes paliekas, kas atsegtas A. Stubava vadītajos Kokneses pilskalna arheoloģiskajos izrakumos 12. gs. slānī. Spriežot pēc izrakumos iegūtā materiāla, Latvijas iedzīvotāji šajā laikā sistemātiski nodarbojušies ar lopkopību un viņiem jau agrajā feodālismā bijis zināms, kāda nozīme lopkopībā ir siltām lopu mītnēm. Līdz ar to jaunie arheoloģiskie atradumi apgāž A. Bilenšteina apgalvojumu, ka Latvijas iedzīvotājiem pirms vācu ienākšanas un arī vācu kundzības sākumā īpaši celtas lopu mītnes bijušas svešas un ka lopi vasarā un ziemā turēti ar vertikālu stabu žogu ierobežotā laukumā. Jādomā, ka apmetnēs pilskalnu piekājē, kā arī senajos ciemos un viensētās prasība pēc siltām lopu mītnēm bijusi arī agrāk. To liecina arheoloģiskajos izrakumos iegūtie mājlopu — zirgu, govju, aitu, kazu un cūku — kauli, kā arī H. Stroda secinājums par zemkopības papuvju sistēmas sākumu Latvijā 10.—11. gs., jo šī sistēma nebija iedomājama bez lauku mēslošanas un līdz ar to bez kūtsmēslu uzkrāšanas. Maz ticams, ka šajā laikā Latvijas aukstajās un garajās ziemās lopiem nav bijis kaut cik stabila mītņu.

Vissenākās rakstītās ziņas, kas netieši varētu apliecināt lopu mītņu esamību 10. gs. kuršu labieša sētā, sniedz Egila Skalagrimsona sāga. Tajā minēta kāda no masīviem balķiem celta ēka, kas ar divām plānāku koku šķērssienām sadalīta trīs telpās. Vienā telpā, ēkas galā, ieslodzīti sagūstītie skandināvi. Šī telpa, domājams, bijusi tukša, jo skandināvi, kas kuršu apmetnē ieradusies laupīšanas nolūkā, meklējuši mantas un, kā stāsta sāga, atraduši tās citās ēkās, bet ne tur, kur ieslodzīti. No ieslodzījuma vietas skandināvi izlauzušies blakus telpā, zem kuras bijusi dziļa bedre. No šīs telpas viņi izkļuvuši trešajā, kas sāgā dēvēta par labības gubeni. Varam pieņemt, ka šī celtnē bijusi ēka ar vairākām at-

šķirīgas nozīmes telpām. Labības gubeniņiem — lopbarības uzglabājamai telpai blakus varēja būt kaut kas līdzīgs ratnīcai, bet trešā telpa varēja būt neliela klētiņa, kūtiņa vai kas cits. Šo telpu tuvumā tādā gadījumā bija jāatrodas kādai lielākai lopu mītnei. Šādam pieņēmumam par labu runā vēlāko vēstures periodu avoti un saglabājušās Kurzemes 18.—19. gs. lopu mītnes, kurās visdažādākajos variantos zem viena jumta atradās kūtis, staļļi, lopbarības novietnes, ratnīcas, nelielas klētiņas. Jādomā, ka šim būvveidam Kurzemē bijušas senas tradīcijas.

Nepieciešamību pēc lopu mītnēm agrajā feodālismā Latvijā apliecina arī Indriķa Livonijas un Atskaņu hronikas, kur atainoti 12.—13. gs. notikumi. Aprakstot vāciešu, libiešu, latgaļu, lietuviešu u. c. sirojumus kaimiņu zemēs, hronikas vienmēr vēstī, ka uzvarētāji ieguvuši laupījumā daudz lopu un mantu.

Kā redzams pēc ēkām, kas saglabājušās no 18.—19. gs., Latvijā šajā laikā bijušas t. s. dziļās kūtis. Vienlaikus vērojamas lopu mītņu trīs formas: 1) taisnstūris; 2) lautzāģes ēkas un 3) liektās ēkas. Pēdējās divas savukārt vēl dalāmas riņķī grieztajās un pakavveida ēkās (114. att., A—D). Vienā saimniecībā dažkārt bija pat divas dažāda plānojuma celtnes, piemēram, taisnstūra un pakavveida lopu mītnes, riņķī grieztā un pakavveida u. tml. Lopu mītņu daudzumu noteica saimniecību lielums, lopu skaits un māju iedzīvotāju sastāvs, t. i., saimnieka un kalpu ģimeņu skaits un sadzīves attiecības. Tā, piemēram, bij. Sīpeles pagasta «Poķos» kopš 18. gs. otrās puses līdz pat 20. gs. sākumam bija riņķī grieztais laidars — «dzižā rinka», kur novietoja saimnieka lopus, lopbarību un inventāru, bet kalpu ģimeņu lopu, lopbarības, pārtikas produktu un mantu novietošanai bija pakavveida celtnes, t. s. kalpu rinka (113. att.). Līdzīgs stāvoklis bija arī Sīpeles «Griezēs», kur līdz pat 1940. gadiem saimnieka lopus novietoja riņķī grieztajā (114. att., B), bet kalpu lopus — pakavveida laidarā (114. att., D).

Salīdzinot saimnieka un kalpu lopu mītņu plānojumu, redzam, ka saimnieka kūtī iebūvētas visas vai daļa ar lopkopību saistīto telpu — govju, aitu un cūku kūtis, zirgu staļļi, lopbarības novietnes, ratnīcas ratu, ragavu un darba rīku nolikšanai. Kūtij sānos vai galā nereti piebūvētas mazas kūtiņas cūkām. Kalpu kūtis celtas atbilstoši saimniecībā paredzamajam precēto kalpu ģimeņu skaitam, izbūvējot katram kalpam vienu klētiņu, kūtiņu un šķūnīti (113., 114. att., D). Dažkārt vienā ēkā apvienotas tikai kalpu kūtis un lopbarības novietnes, otrā — kalpu klētis. Raksturīgi, ka klētis izvietoja vienā ēkas spārnā, kūtis — otrā, bet barības telpas centās ierīkot blakus kūtim (114. att., D). Tikai retumis kalpu

saimniecības telpas kopā ar saimnieka telpām atradās riņķī grieztajā laidarā. Tādā gadījumā ieeja tajās bija no pretējām pusēm: saimnieka telpās — no ēkas pagalma puses, laukstrādnieku telpās — no ārpuses. Tādējādi neatkarīgi no tehniskā risinājuma vismaz kopš 18. gs. otrās puses lielākajās saimniecībās māju īpašnieka resp. nomnieka saimniecības ēkas norobežoja no kalpiem celtajām telpām. Šo tendenci pastiprināja arī ēku novietne: saimnieka kūtis atradās vairāk vai mazāk sētas centrā, bet laukstrādnieku lopu mītnes un klētis — kaut kur nomaļus.

Zināmā mērā iespējams izsekot 18.—19. gs. sastopamo lopu mītnu attīstības gaitai, jo šīs celtnes, tāpat kā klētis, pirtis u. c. saimniecības ēkas, tradīcijas ietekmē saglabājušas ne vienu vien arhaisku elementu, kas attiecināms uz daudz agrāku laika periodu.

18.—19. gs. vienlaikus ar ēkām, kurās zem viena jumta visdažādākajās kombinācijās apvienotas divas un vairākas atšķirīga rakstura telpas — govju, cūku, aitu kūtis, stalli, lopbarības novietnes, ratnīcas un klētis, izplatītas arī nelielas vientelpas kūtis govīm, aitām, cūkām, zirgu stalli. To tuvumā atradās ēkas lopbarības novietošanai. Starp ēkām bija izvietoti blīvi stāvkoku vai gulžkoku žogi, kas līdz ar ēkām veidoja noslēgtu pagalmu — laidaru. Vasarās pusdienas laikā un pat naktīs tur turēja lopus. Šis senlaicīgais laidars pat 20. gs. sākumā vēl bija redzams daudzās Kurzemes, Vidzemes un Latgales zemnieku saimniecībās, jo laukkopība vēl nebija tik attīstīta, lai lopus dziļajās kūtīs cauru gadu nodrošinātu ar pakaišiem.

Lopu mītnu celtniecības daudzos variantus labi raksturo 1849. gada dati par Jērkules muižas 19 zemnieku saimniecībām, kurās bija 44 kūtis, cūkkūtis un zirgu stalli. No šīm 44 lopu mītnēm 2 bija celtas zem kopēja jumta ar klēti un šķūni, 13 — kopā ar šķūni, 13 — kopā ar klēti. 9 saimniecības lopus turēja atsevišķās ēkās. Tikai 6 saimniecībās zirgus neturēja kopā ar pārējiem lopiem; 4 no šiem stalliem celti zem kopēja jumta ar dzīvojamo kambari, riju un piedarbu, viens — kopā ar pieliekamo kambari (varbūt ratnīcu) un viens stallis bija celts atsevišķi. Vienās mājās zem kopēja jumta ar dzīvojamo kambari, riju un piedarbu celta cūkkūts. Jērkules muižas zemnieku celtnu saraksts sniedz arī zināmu liecību par to, ka lopu mītnu mūžs bijis samērā īss: no minētajām 44 celtnēm vecākas par 50 gadiem bija tikai 11 ēkas, t. i., 25% (18. gs. otrajā ceturksnī celtas tikai 3, trešajā ceturksnī — 2 un ceturtajā ceturksnī — 6 ēkas). Salī-

dzinājumam jāpiebilst, ka no 30 atsevišķi būvētām klētīm 16, t. i., vairāk nekā 53%, bija celtas 18. gs.

Lopu mītņu un barības telpu izklaidus novietojums Latvijas klimatiskajos apstākļos sagādāja daudz neērtību: vēsajos un vējainajos pavasaros un rudenos lopi stāvēja laidara caurvējā, bet ziemās kopējiem vajadzēja nest lopiem barību pa piesnigušo pagalmu no vienas ēkas uz otru. Sākumā zemnieki atrada izeju, apvienojot dažādās ēkas zem viena jumta kā atsevišķas guļbūves, atstājot starp tām brīvas spraugas — caurbrauktuves (skat. 75. lpp.). Šis būvpaņēmiens 18.—19. gs. bija sevišķi izplatīts Latgalē un Kurzemē (99., 114. att., B).

Zemnieki pakāpeniski samazināja caurbrauktu vju skaitu un, pagarinot, t. i., savienojot sienu baļķus, izveidoja lielākas celtnes, kuras ar šķērssienu sadalīja divās vai vairākās telpās — stallī, lopbarības telpā un ratnīcā. Zem viena jumta apvienojot vairākas šādas celtnes, radās garās lopu mītņu rindas, ko vietumis pārtrauca jau minētās caurbrauktuves. Sākotnējai guļbūvei ar stabu vai citu konstruktīvu paņēmienu palīdzību nereti «pieaudzēja» nākamo telpu ar trim sienām, tai pēc kāda laika pievienoja vēl vienu utt. Rezultātā izveidojās gara taisnstūra vai lauztas formas ēka. Jaunu telpu «pieaudzēšana» vecajām bija sevišķi izplatīta Latgalē.

Atsevišķo telpu izvietojums taisnās rindās dominēja Vidzemē un Latgalē, lauztās un liektās — Kurzemē, Zemgalē un Augšzemē. Pie tam riņķī grieztās un pakavveida kūtis sastopamas Kurzemes un Zemgales, retāk Augšzemes turīgo zemnieku sētās, kur tās radniecīgas Lietuvas ziemeļ- un rietumdaļā (Panevėžas, Šauļu, Kėdaiņu, Kretingas, Skodas u. c. apvidos) izplatītām riņķī grieztajām un pakavveida lopu mītnēm.

Riņķī griezto un lauzto laidaru izveidošanās sākums, domājams, meklējams jau agrajā feodālismā, kad tos varbūt izmantoja par kopienas lopu mītnēm. Atsevišķās guļbūves, kuru starpās izveidoja blīvus baļķu žogus, pasargāja lopus no plēsīgiem zvēriem un sliktiem laika apstākļiem. Lopus te varēja aizsargāt arī pret uzbrucējiem. Par to, ka šie ēku tipi bija senas cilmes un ka zemnieki tos bija iecienījuši, liecina arī tas, ka lielākajās saimniecībās riņķī grieztās un pakavveida lopu mītnes vairs nebūvēja tikai 19. gs. pēdējos gadu desmitos, kad visur sāka celt taisnstūra kūtis. Riņķī griezto un pakavveida laidaru izplatība un iesaņošanās Kurzemē, Zemgalē, Augšzemē un Žemaitijā mudina domāt, ka šis ēkas tips saistāms ar seno kuršu, zemgaļu, sēļu un žemaišu materiālo kultūru tuvību un ciešajiem saimnieciskajiem

sakariem, kurus atspoguļo arī 12. gs. beigu un 13. gs. sākuma hronikas.

Senākās droši datējamās norādes par riņķi grieztajām vai pakavveida lopu mītnēm 17. gs. beigās sniedz Rozīns Lentilijs: «Kurzemieki ir bagāti ar mājlopiem, tā ka to (Kurzemi — S. C.) var saukt par Holandes gaļas tirgu, tāpēc ka ne tik turpu vien sūta sālīto gaļu, bet pat pāri jūrai uz Angliju. Tomēr lopi ir mazi, bet, neraugoties uz to, ļoti pienīgi un ārkārtīgi lēti. Lopu kūtis būvētas ar saprātību, vispirms, lai lopiem būtu siltums aprakstītā aukstumā (R. Lentilijs pirms tam runā par Kurzemes vēso klimatu — S. C.); tās sauc par «Vahland» (Lentilijs te pārveidojis vācisko terminu «Pfahlland», kas apzīmēja seno laidaru resp. ar vertikāliem stabu žogiem ierobežotu laukumu — S. C.). Priekšpusē ir tik vieni vārti, vidū plašs pagalms, visapkārt riņķī pašas kūtis. Kad govīs pārnāk no ganībām, tās sadzen pagalmā un agrāk nelaiž kūtis, kamēr tās nav savus mēslus atstājušas un samaksājušas meslus ar pienu.»

Salīdzinot šo aprakstu ar 18.—19. gs. laidaru plāniem, redzam, ka Lentilija sniegtās ziņas ir visai precīzas un neapšaubāmi attiecas uz Dobeles novadu, kā arī uz visu Kurzemi un Zemgali. Līdz ar to varam pilnīgi droši apgalvot, ka šis būvveids Latvijā ieviesies ne vēlāk kā 17. gs. Vecākais līdz mūsu dienām saglabājies zemnieku pakavveida laidars ir 1780. gados celtā Sīpeles pagasta «Poķu» kalpu rinka, kas tagad redzama Latvijas Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā (113. att.).

Kad zemnieki uzlaboja lopu kopšanas un barošanas paņēmienus un stipri izmedīja plēsīgos zvērus, viņi sāka atteikties no riņķī grieztajiem un pakavveida laidariem, kuru pagalmā vienmēr bija netīrumi un dubļi. Šķiet, ka šo celtņu attīstības gaita virzījies no riņķī grieztā laidara uz pakavveida laidaru, bet no tā — uz taisnleņķa un beidzot uz taisnstūra laidaru, kurā tāpat zem viena jumta apvienotas vairākas atšķirīga rakstura telpas (114., G, H, 115. att.). Taisnstūra lopu mītnes kļuva sevišķi populāras, kad 19. gs. otrajā pusē lopus pusdienas laikā un naktī vairs neturēja laidarā, bet kūtī, kur tos piebaroja. Līdz ar to samazinājās riņķī grieztā vai pakavveida laidaru nozīme. Lielākajās saimniecībās jaunajām taisnstūra kūtīm sāka ierīkot uzbraucamos tiltus, pa kuriem kūtsaugšā uzveda lopbarību. Auga darba ražība lopbarības piegādē, jo siens un salmi vairs nebija jādakšo no pagalma uz kūtsaugšas.

Līdzās lopu mītnēm, kur zem viena jumta apvienotas dažādas nozīmes telpas, lielākajās saimniecībās nereti bija vēl atsevišķi

būvēti zirgu staļļi un cūkkūti, kas celtas apvidum raksturīgajā tehnikā. Jāpiebilst, ka trūcīgie zemnieki, kas nespēja uzcelt atsevišķas lopu mītnes, lopu turēšanai izmantoja piederbu (Vidzemē) vai dzīvojamās ēkas namu (Latgalē). Nelielās saimniecībās 19. gs. zem viena jumta nereti apvienoja dzīvojamās un saimniecības telpas, to starpā kūti. Sevišķi bieži tas noticis Kurzemes, Zemgales un Augšzemes t. s. zaldātu un nameļnieku mājās (47. att.), jo šiem sīkzemniekiem parasti trūka kokmateriālu vairāku atsevišķu ēku celšanai. Tomēr jāpiezīmē, ka dzīvojamās mājas apvienošana zem kopēja jumta ar kūti vai citām saimnieciska rakstura telpām samērā bieži vērojama arī vidējo un pat turīgo zemnieku sētās, it īpaši Kurzemē. Ļoti iespējams, ka šo būvveidu sekmējuši muižnieku veiktie zemnieku celtniecības reglamentēšanas pasākumi.

Latgales vidus- un dienviddaļā — Preiļu, Daugavpils, Rēzeknes, Ludzas un Krāslavas rajonos — sastopams īpatns dzīvojamās mājas un kūts izvietojuma variants, kas izplatīts arī tālāk uz austrumiem — Veļikije-Luku apgabālā un Pleskavas apgabala vidus- un dienviddaļā. Dzīvojamās mājas slēgtajā pusē (kur mājai nav logu) tai paralēli izvietota saimniecības ēka — kūts, kas sastāv no vienas vai vairākām telpām (piem., govju kūts, stallis, cūkkūts). Starp abām ēkām atstāts dažus metrus plats pagalms, kas ir gan laidars, gan ratu, ragavu un aizjūga piederumu novietne u. tml. Pagalmu abos galos slēdz cieši dēļu vārti. Pār kūtim un laidaru izveidots divslīpju jumts, kura spāres balstās uz kūts ārējās sienas, bet dzīvojamās mājas pusē — uz spārenīcas, kas novietota virs vertikālu stabu rindas. Dzīvojamās mājas un kūts jumtu slīpes ir tik cieši kopā, ka gandrīz saskaras (116. att.).

Šāds kūts un dzīvojamās ēkas izvietojums Latgalē izplatīts pirmām kārtām ienācēju — krievu vecticībnieku sētās. Rietumu virzienā šo variantu nesastopam tālāk par Atašieni, bet austrumu virzienā, sākot ar bijušajiem Vārkavas, Preiļu, Galēnu, Varakļānu un Viļānu pagastiem, tas kļuvis par ierastu sētas plānojuma variantu ne vien apvidos, kur koncentrējušies vecticībnieki, bet arī latviešu zemnieku saimniecībās. Šī izvietojuma tipa izplatības robeža sniedzas no Vārkavas pāri Aizkalnei, Višķiem, Naujenei, Izvaltai, Krāslavai, Aulejai, Dagdai, Ezerniekiem, Istrai un Briģiem, ziemeļos — pāri bij. Nirzas, Pildas, Zvirgzdenes, Rēznas, Makašānu pagastiem līdz Viļāniem. Minētajā teritorijā, kas veido trīsstūri, šis dzīvojamās ēkas un kūts izvietojuma tips, protams, nav vienīgais. Valdošais tas ir krievu — vecticībnieku sādžās un latviešu sādžās, kurām ar vecticībniekiem bija tuvāka saimnie-

ciska saskare un kurās darbu atrada krievu tautības namdari. Tādējādi šis celtnu izvietojuma tips uzskatāms par aizguvumu no krievu zemniekiem. Vecākie šī tipa piemēri saglabājušies ap tuveni no 19. gs. vidus. Tomēr domājams, ka tas ieviesies varbūt, pat sākot ar 17. gs., kad Latgalē ieradās lielas pārceļotāju — vecticībnieku grupas. Te jāpiebilst, ka šis aizguvums latviešu tautas celtniecībā iesakņojies visai dziļi, jo, pat izejot no sādžām viensētās, daudzi zemnieki dzīvojamai mājai un kūtij vietu ierādīja atbilstoši šo ēku izvietojumam sādžā, proti, tuvu vienu otrai. Tajā pašā laikā klēti, pirti, riju u. c. saimniecības ēkas nereti izvietoja daudz vairāk izklaidus nekā vecajās sētās. Kaut arī zemnieki kūti un dzīvojamo māju viensētā tāpat izvietoja paralēli un ļoti tuvu vienu otrai, jumtu slīpes tomēr vairs nesaskārās, jo attālums starp tām bija palielināts apmēram līdz 2 m. Tādējādi laidars resp. slēgtais pagalms kļuva lielāks. Kūts un dzīvojamās mājas ciešās saiknes ilgā saglabāšanās un tās dažādie varianti Latgales zemnieku sētās mudina meklēt dziļākus cēloņus, kas veicināja šā ēku izvietojuma tipa ieviešanos latviešu sētās.

Aplūkojamā Latgales daļā latviešu zemnieku mājās ierasts kūts novietojums paralēli dzīvojamai mājai, atstājot starp abām ēkām dažāda platuma pagalmu. Zemes trūkuma un jo sevišķi t. s. sētas zemes lielās vērtības dēļ pagalms nereti bija visai šaurs un praktiski izmantojams tikai lopu iedzīšanai, pie tam dažādu saimniecības piederumu un darba rīku nolikšanai vajadzēja celt īpašas ēkas vai ierīkot nojumus, kas sētā aizņēma vietu un radīja ievērojamus izdevumus. Tāpēc zemnieki meklēja ceļus sētas teritorijas, būvmateriālu un darbaspēka ekonomēšanai un izdevīgu risinājumu redzēja krievu vecticībnieku saimniecībās. Šo risinājumu tad arī pārņēma, radot gan slēgtu laidaru, gan nojumi ratu, ragavu, darba rīku, aizjūga piederumu u. c. iedzīves priekšmetu, kā arī lopbarības novietošanai. Slēgtais pagalms bija ērts arī ziemā, lietū, naktī, kad vajadzēja kopt un uzraudzīt lopus, sagatavot vezumus tālam ceļam u. tml. Sava nozīme varēja būt arī 1830. gada nolikuma un tam sekojošo instrukciju realizēšanai dzīvē, jo šīs instrukcijas paredzēja Latgales zemnieku ēku celšanu pēc krievu celtniecības parauga (skat. 13.—14. lpp.).

Šā ēku izvietojuma tipa izplatība ārpus Latgales Veļikije-Luku un Pleskavas apgabalos, no vienas puses, rāda Latgales centrālās un dienviddaļas iedzīvotāju ekonomisko un kultūras sakaru virzienus krievu apdzīvotajā teritorijā, no otras puses, liecina, ka krievu vecticībnieki, ienākdami Latgalē no Valdaja augstienes apvidiem, atnesa te līdz un saglabāja savu materiālo kultūru. Šis

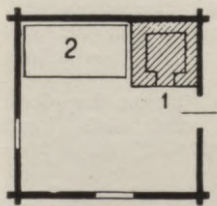
ēku izvietojuma tips tādā kārtā noder par avotu, skaidrojot Latgales iedzīvotāju sastāva veidošanās jautājumus. Raksturīgi, ka paralēli novietotas dzīvojamās mājas un kūts jumtu slīpju saskares izplatības teritorija Latgalē gandrīz pilnīgi atbilst atbilst rīka trejbrīža slāviskā nosaukuma «kriga» izplatībai, kas galvenokārt saistāma ar krievu zvejnieku — vecticībnieku darbību un dzīvi šajā apvidū.

No aplūkotā materiāla redzams, ka lopu mītņu tipos un to izplatībā Latvijas teritorijā krasi izdalās divas zonas — Latvijas rietum- un dienviddaļa, kam liela līdzība ar Lietuvu, un Latvijas austrum- un dienvidaustrumdaļa, kur vērojama radniecība ar krievu zemnieku lopu mītnēm.

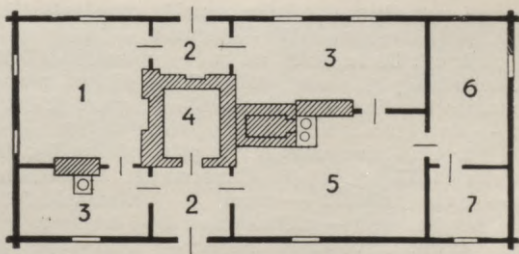

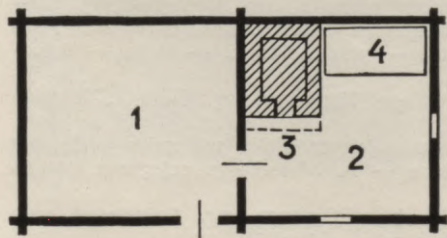
1

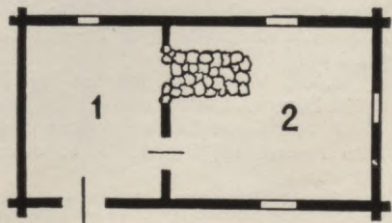
2

3

4

5

6

1. att. Rija ar pūnēm zemajās paspārnēs Cēsu raj. Inešu c. p. «Sāvās». Celta 19. gs. (Autora materiāli — turpmāk — A).

2. att. Dzīvojamās mājas — dūmistabas plāna shēma bij. Daugavpils apr. Jasmuižas pag. Guzu sādžā. Celta 19. gs. pirmajā pusē (Latvijas PSR Vēstures muzeja bij. Pieminēkļu valdes — turpmāk LVM PV — 2826. mape). 1 — krāsns; 2 — lāva gulēšanai.

3. att. Dzīvojamās mājas plāna shēma Bauskas raj. Bruknas ciema «Lapušos». Celta 1867. gadā (S. Cimermanis. Laukstrādnieku dzīves veids, 149. lpp.). 1 — viesistaba; 2 — nami; 3 — saimnieku istabas; 4 — apvalkdūmenis; 5 — saimes istaba; 6 — pieliekamais; 7 — maltuve.

4. att. Dzīvojamās mājas — dūmistabas plāna shēma bij. Rēzeknes apr. Gaigalavas pag. Meirānu sādžā. Celta ap 1750. gadu (Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja — turpmāk BDM — Latgales sektorā). 1 — nams — «sinces»; 2 — dzīvojamā telpa; 3 — krāsns; 4 — lāva gulēšanai.

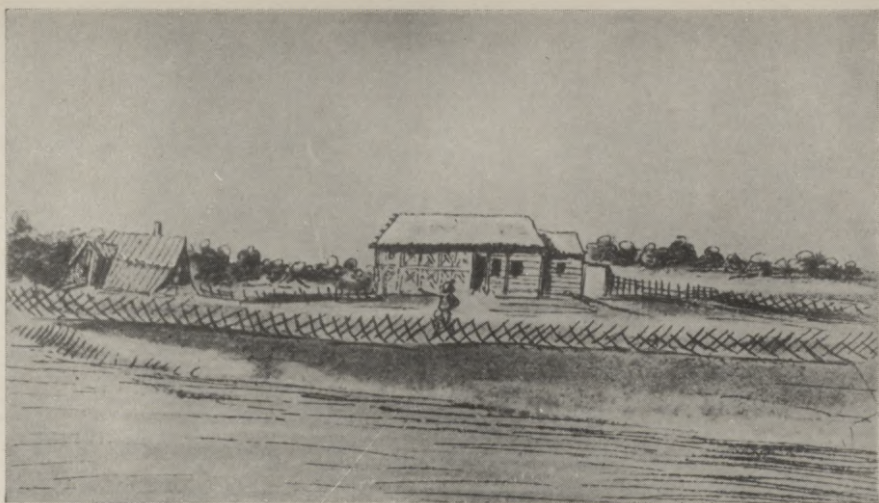
5. att. Dzīvojamās mājas — dūmistabas plāna shēma Ventspils raj. Lielirbes ciema «Dambergos». Celta 18. gs. beigās (A. Šulcs. Lībiešu dzīvojamā māja Ziemeļkurzemē, 99. lpp.). 1 — dūmu nams — priekštelpa; 2 — nams — dzīvojamā telpa.

6. att. Vecbornes baznīca bij. Ilūkstes apr. Kaplavas pag. Celta 1537. gadā (BDM Zemgales sektorā).

7. att. Koka karkasa celtne (domājams, rija) ar kleķa vai mūra pildījumu Tāšu Padurē 1661. gadā (J. R. Šterna skice — A. Meierberga ceļojuma albuma 102. zīm.).

8. att. Dzīvojamā māja — dūmistaba bij. Rēzeknes apr. Gaigalavas pag. Meirānu sādžā. Celta ap 1750. gadu (BDM Latgales sektorā).

7

8

9

10

11

9. att. Dekoratīvi izveidoti klēts pakši Preiļu raj. Gailišu c. p. Dubu sādžā. Celta 19. gs. otrajā pusē (A).

10. att. Klēts lievenis — jumta pārkare ar dekoratīvu ripas motīvu Valkas raj. Ērgemes c. p. «Lejasciņos». Celta 19. gs. vidū (A).

11. att. Statņu konstrukcijā celta pirts bij. Liepājas apr. Nīcas pag. «Spirēnos». Celta 1862. gadā (BDM Kurzemes sektorā).

12

13

14

12. att. Dzīvojamās mājas sienu apšuvums ar aizslejiem bij, Liepājas apr. Rucavas pag. Nidas ciemā. Celta 1750. gados (BDM Kurzemes sektorā).

13. att. Dzīvojamās mājas sienu apšuvums ar niedrēm Liepājas raj. Rucavas c. p. Papes ciemā. Celta 18. gs. vidū (Latvijas PSR ZA Vēstures institūta etnogrāfu grupas fototēka — turpmāk E — 1433. f., 33. k.).

14. att. Dzīvojamās mājas sienu apšuvums ar dēļiem bij, Liepājas apr. Nīcas pag. «Tupešos». Celta ap 1820. gadu (BDM Kurzemes sektorā).

15

16

17

15. att. Klēts ar uzjumteni galā bij. Bauskas apr. Ceraukstes pag. «Ribās». Celta 1755. gadā (BDM Zemgales sektorā).

16. att. Siena pūnīte ar trīsslīpju jumtu Cēsu raj. Inešu c. p. «Sāvās». Celta 19. gs. (A).

17. att. Lubu jumts pirtij ar vasaras virtuvi bij. Valkas apr. Tirzas pag. «Ķoderos». Celta ap 1840. gadu (BDM Vidzemes sektorā).

18

19

20

18. att. Dzīvojamā māja ar niedru apšuvumu un jumta kores nostiprinājumu ar «tupelītēm» Ventspils raj. Bušnieku ciema «Robežniekos». Celta 19. gs. vidū (Ventspils novadpētniecības muzejā — turpmāk Vm).

19. att. Rijas durvis ar pusatvērumu augšdaļā Gulbenes raj. Beļavas c. p. «Veckrieviņos» (E 332. f., 2. k.).

20. att. Šķūnis Preiļu raj. Gailīšu c. p. (A).

21. att. Holandiešu tipa vĕjdzirnavas Bauskas raj. Codes c. p. «Munčos»,
Celtas 1867. gadā (A).

22. att. Vējdzirnavas, t. s. staba dzirnavas Ludzas raj. Istalsnas c. p. Barisu sādžā. Celtas 1891. gadā (Ludzas novadpētniecības muzejā).

23. att. Maltuve bij. Madonas apr. Vietalvas pag. «Dzeņos». Celta 19. gs. pirmajā pusē (BDM Vidzemes sektorā).

24

25

26

24. att. Tiklu būda Tukuma raj. Bigaunciemā (E 737. f. 16. k.).

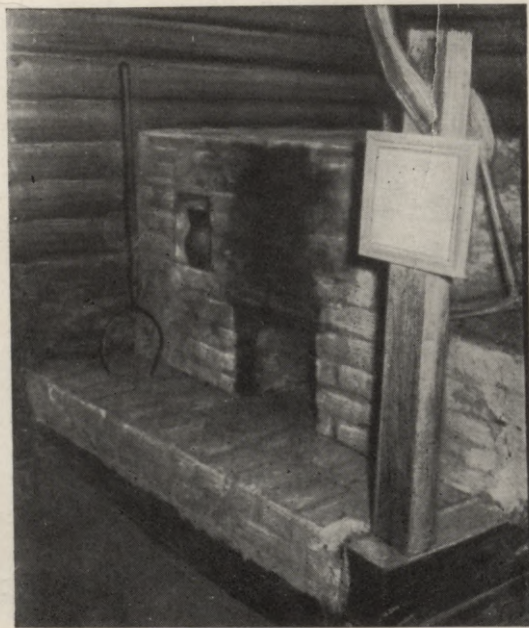
25. att. Zvejas būda Rīgas raj. Carnikavā pie kādreizējā Gaujas Lejgaliešu tača (E 875. f., 36. k.).

26. att. Darvas ceplis bij. Kuldīgas apr. Rendas pag. «Slujās». Celts ap 1860. gadu (BDM Kurzemes sektorā).

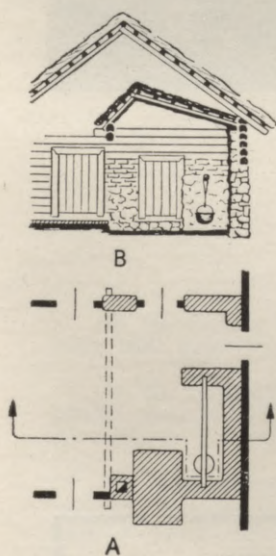
27. att. No akmeņiem krauta pirts krāns bij. Liepājas apr. Nīcas pag. «Spirēnos» (BDM Kurzemes sektorā. Rekonstruēta).

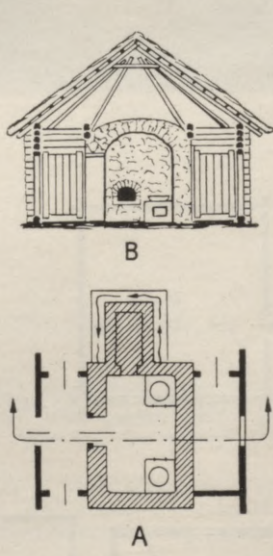
28. att. Dūmistabas krāns uz koka pamata bij. Rēzeknes apr. Gaigalavas pag. Meirānu sādžā (BDM Latgales sektorā. Rekonstruēta).

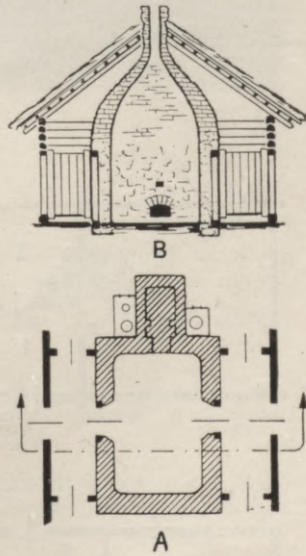
29. att. Krāsns kurtuve ar dūmu izvadu, dzirksteļu tvērēju — rovi un grozāmo kāsi katla uzkāšanai 1750. gadā celtajā bij. Liepājas apr. Rucavas pag. Nidas ciema dūmistabā (BDM Kurzemes sektorā. Rekonstruēta).

30

31

32

30. att. Rovja shēma bij. Tukuma apr. Matkules pag. «Krumuļos». Ēka celta 1770. gadā (P. Ārends. Latviešu istabas apkure, 2. zīm.). A — plāns; B — šķērs-griezums.

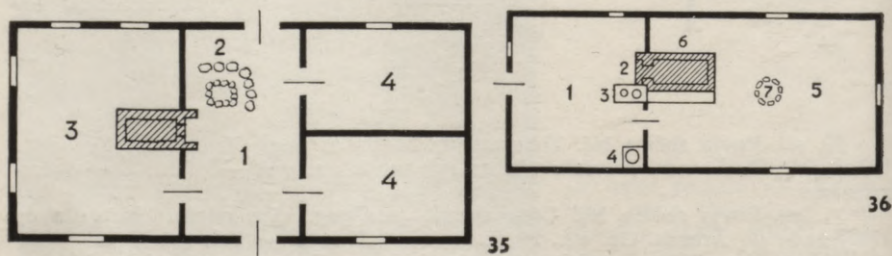
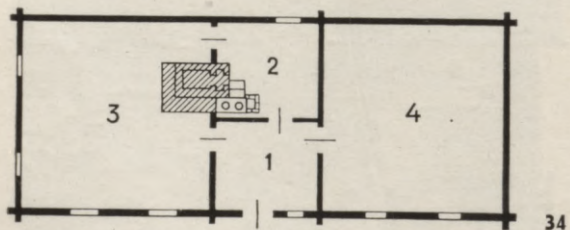
31. att. Rovja shēma bij. Cēsu apr. Raunas pag. «Speikstos». Ēka celta ap 1780. gadu (P. Ārends. Op. cit., 3. zīm.). A — plāns; B — šķērs-griezums.

32. att. Apvalkdūmeņa shēma bij. Kuldīgas apr. Turlavas pag. «Kalna Mikās». Ēka celta 1845. gadā (P. Ārends. Op. cit., 4. zīm.). A — plāns; B — šķērs-griezums.

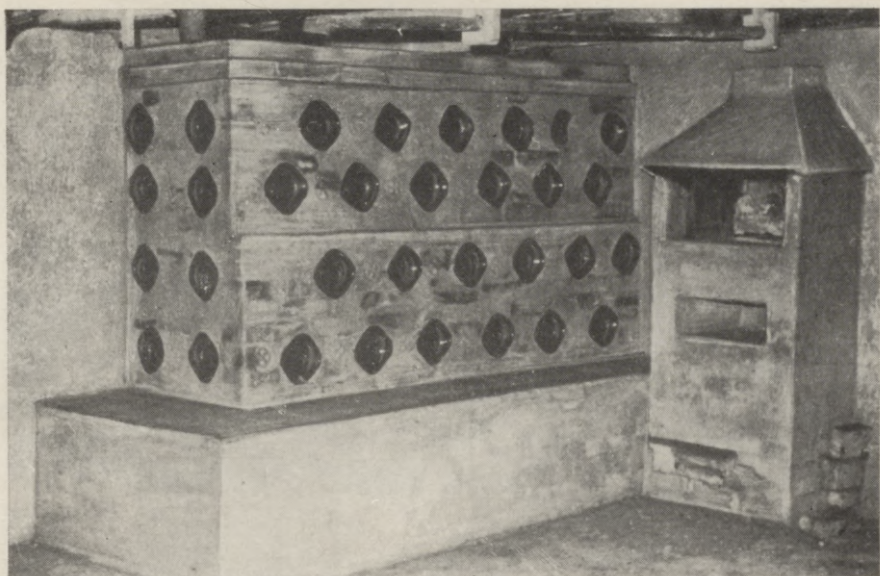

33

37

33. att. Pecienu dzīvojamā māja Preiļu raj. Gailišu c. p. Sembeļu sādžā. Celta 1930. gados (A).

34. att. Dzīvojamās mājas plāna shēma bij. Daugavpils apr. Krāslavas pag. «Kalna Romuļu» sādžā. Celta 1860. gados (BDM Latgales sektorā). 1 — nams; 2 — virtuve; 3 — dzīvojamā telpa; 4 — neizbūvētā pretistaba.

35. att. Dzīvojamās mājas — dūmistabas plāna shēma bij. Liepājas apr. Durbes pag. «Apaļās» (LVM PV 3157. mape, 27. dok.): 1 — nams; 2 — atklātais pavards ar krautu akmeņu aizsargsienu; 3 — dzīvojamā telpa; 4 — kambari.

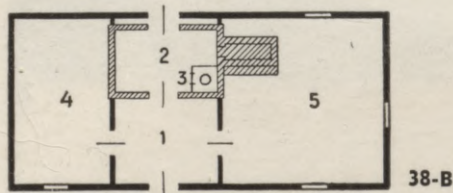
36. att. Dzīvojamās mājas — dūmistabas plāna shēma bij. Liepājas apr. Nīcas pag. Lejnieku-Klampju ciemā (J. Jaunzems. Kurzemes sēta, 27. lpp.): 1 — nams; 2 — liesmu un dzirksteļu uztvērējs; 3 — plīts; 4 — rokas dzirnavas; 5 — dzīvojamā telpa; 6 — krāsns ar mūrīti; 7 — atklātais pavards — «rūķis».

37. att. Dzīvojamās telpas krāsns ar sienās iemūrētiem dobiem podiņiem un kamins — «rūķis» apgaismošanai bij. Liepājas apr. Nīcas pag. «Tupešos» (BDM Kurzemes sektorā. Rekonstruēta).

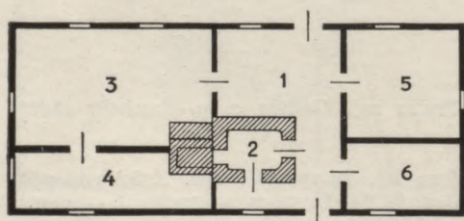

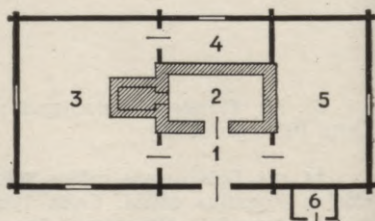
38-A

38-B

39

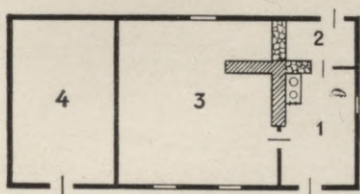
40

38. att. Dzīvojamā māja Liepājas raj. Rucavas c. p. «Pērkonos». Celta 1865. gadā (BDM 2064. filma un 10. mape, 39. dok.). A — kopskats; B — plāna shēma: 1 — nams; 2 — apvalkdūmenis; 3 — plīts; 4 — pretistaba — pieliekamais; 5 — dzīvojamā telpa.

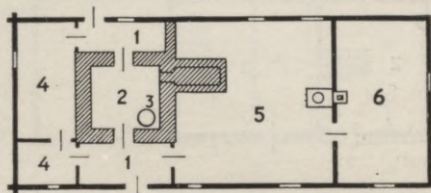
39. att. Dzīvojamās mājas plāna shēma Liepājas raj. Otaņķu c. p. «Spirēnos». Celta ap 1808. gadu (BDM 10. mape, 33. dok.). 1 — nams; 2 — apvalkdūmenis; 3 — saimes istaba; 4 — saimnieku istaba; 5 — pretistaba; 6 — pieliekamais.

40. att. Dzīvojamās mājas — dūmistabas plāna shēma Cēsu raj. Vecpiebalgas c. p. «Jaunkrievēnos». Celta 19. gs. pirmajā pusē (BDM 8. mape, 9. dok.). 1 — nams; 2 — rovis — virtuve; 3 — dzīvojamā telpa; 4 — kambarītis — saimnieku gulamtelpa; 5 — pieliekamais; 6 — ieeja pagrabā.

41

42

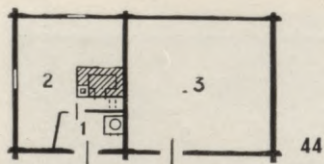
43

41. att. Dzīvojamās mājas plāna shēma bij. Kuldīgas apr. Alsungas pag. «Pārdēs». Celta ap 1880. gadu (BDM 3. mape, 8. dok.). 1 — nams — virtuve; 2 — dūmu telpa ar koka divslīpju rovi; 3 — dzīvojamā telpa; 4 — klēts.

42. att. Dzīvojamās mājas plāna shēma bij. Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Ošeniekos». Celta 19. gs. sāk. (Materiāli par Latvijas būvniecību — turpmāk MLB, II, 3). 1 — priekšnami; 2 — apvalkdūmenis; 3 — pavards; 4 — pieliekamie; 5 — saimes istaba; 6 — saimnieku istaba.

43. att. Kalpa dzīvojamā māja Bauskas raj. Ceraukstes c. p. «Ribās». Apvienota zem kopēja jumta ar klēti, lopbarības telpu un kūti. Celta 19. gs. otrajā pusē (BDM 1395. f., 29. k.).

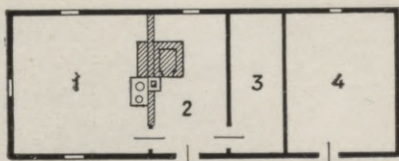

45

46

44. att. Vajinieka dzīvojamās mājas plāna shēma Alūksnes raj. Bejas c. p. Celta 19. gs. vidū (A). 1 — priekšnams — virtuve; 2 — dzīvojamā telpa; 3 — sakņu pagrabs.

45. att. Bij. Upesmuižas kalpu dzīvojamā māja Liepājas raj. Sakas c. p. «Žinkās». Celta 19. gs. (A).

46. att. Dzīvojamā māja — klēts bij. Kuldīgas apr. Basu pag. «Ābolos». Celta 1888. gadā (BDM Kurzemes sektorā). Telpu sadalījums no kreisās: nams, istaba, startelpa, klēts.

47. att. Dzīvojamās mājas — klēts — kūts plāna shēma Kuldīgas raj. Induļu ciema «Zilēs». Celta ap 1875. gadu (A). 1 — istaba; 2 — nams; 3 — klēts; 4 — kūts.

48. att. Dzīvojamās mājas zeltiņa rotājums bij. Ludzas apr. Istras pag. Ivuļu sādžā (LVM fototēka — turpmāk LVMn — 51623).

49. att. Dzīvojamās mājas gala fasādes rotājums Kārsavā (LVMn 51873).

50. att. Loga rotājums Preiļu raj. Aizkalnes c. p. Pelēču sādžā. Darināts ap 1930. gadu (E 1582. f., 27. k.).

51. att. Dzīvojamās mājas lievenis bij. Ilūkstes apr. Pilskalnes pag. «Tutanos». Celts ap 1885. gadu (LVMn 54976).

52. att. Dzīvojamās mājas lievenis bij. Jēkabpils apr. Biržu pag. Celts 19. gs. otrajā pusē (E, XIX f.).

53. att. Dzīvojamā māja ar verandu Ventspils raj. Kolkas ciema «Pentēs» (Sikragā). Celta 1923. gadā (E 1445. f., 14. k.).

54. att. Ar vītenaugiem apaudzēts lievenis Preiļu raj. Vārkavas c. p. Mazo Kursiešu sādžā. Celts 1926. gadā (E 1581. f., 33. k.).

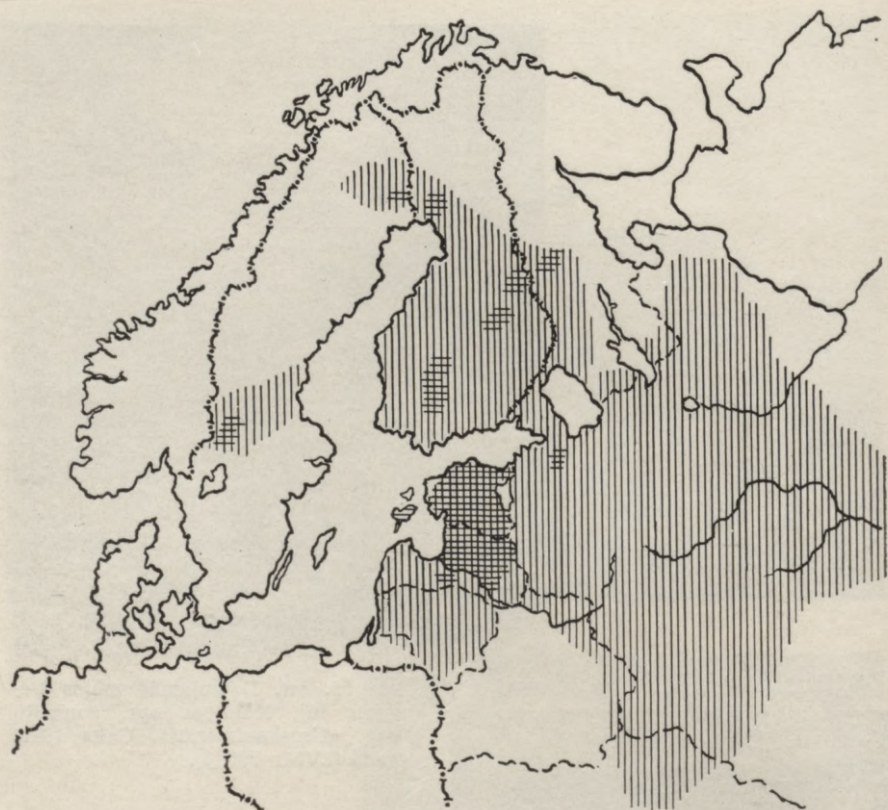

55. att. Dzīvojamās mājas lievenis bij. Kuldīgas apr. Pampāļu pag. «Groskaufmaņos». Celts 1879. gadā (LVMn 79613).

56. att. Dzīvojamās mājas lievenis bij. Daugavpils apr. Kapiņu pag. Liudānu sādžā. Celts 1915. gadā (LVMn 54161).

RIJAS

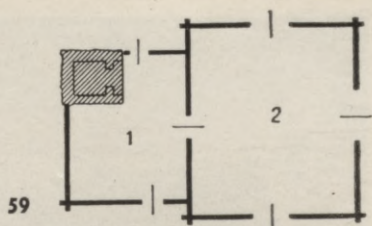
DŽĪVOJAMĀS RIJAS

57

58

60

57. att. Rijas un dzīvojamās rijas izplatība Ziemeļeiropā (P. Kundziņš. Dzīvojamā rija Latvijā, 395. lpp.).

58. att. Rijas krāsns bij. Jelgavas apr. Džūkstes pag. «Ļupišos» (BDM Zemgales sektorā. Rekonstruēta).

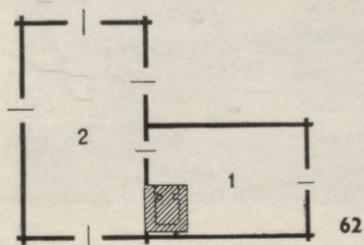
59. att. Rijas plāna shēma Limbažu raj. Liepupes c. p. «Mežtomos». Celta ap 1850. gadu (Latvijas PSR ZA Vēstures institūta etnogrāfu grupas ekspedīciju materiāli — turpmāk Em — 12, 4427). 1 — rija; 2 — piedarbs.

60. att. Rija ar kambari gala lievenī bij. Madonas apr. Vestienas pag. «Rizgos». Celta 1730. gados (BDM Vidzemes sektorā).

61

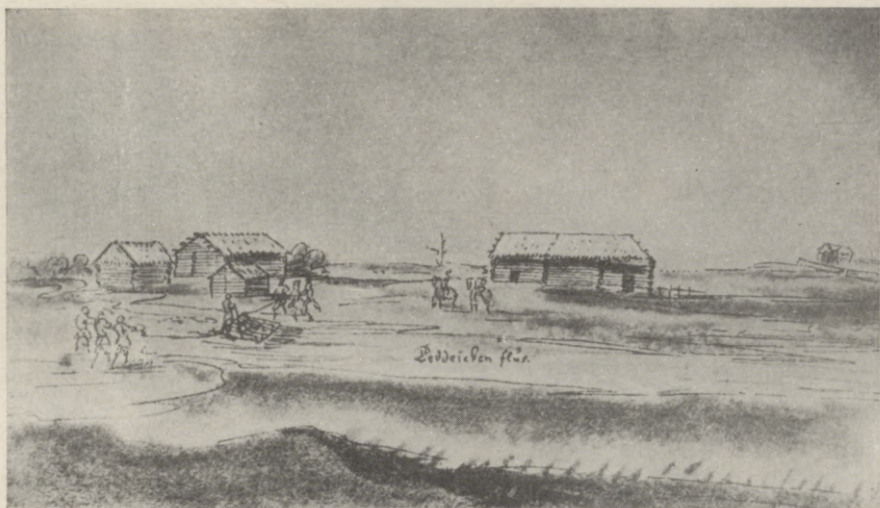
61. att. Rija Krāslavas raj. Šķipu c. p. Braslavas sādžā. Celta 19. gs. vidū (E 1499. f., 2. k.).

62. att. Rijas plāna shēma bij. Kuldīgas apr. Usmas pag. «Mazputniņās» (MLB, III, 10): 1 — rija, 2 — piedarbs.

63. att. Trīsdaļu rija Tadaikos 1661. gadā (J. R. Šturna skice — A. Meierberga ceļojuma albuma 101. zīm.).

64. att. Zemnieka rija Auces apkārtnē 1661. gadā (J. R. Šturna skice — A. Meierberga ceļojuma albuma 105. zīm.).

63

64

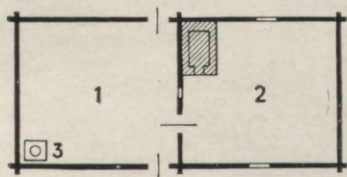
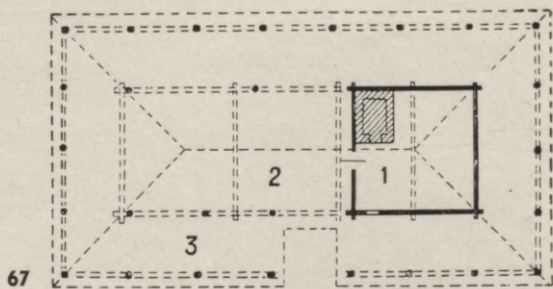

65. att. Rija ar diviem piedarbiem blī. Jelgavas apr. Džūkstes pag. «Lūpišos». Celta 1750. gados (BDM Zemgales sektorā).

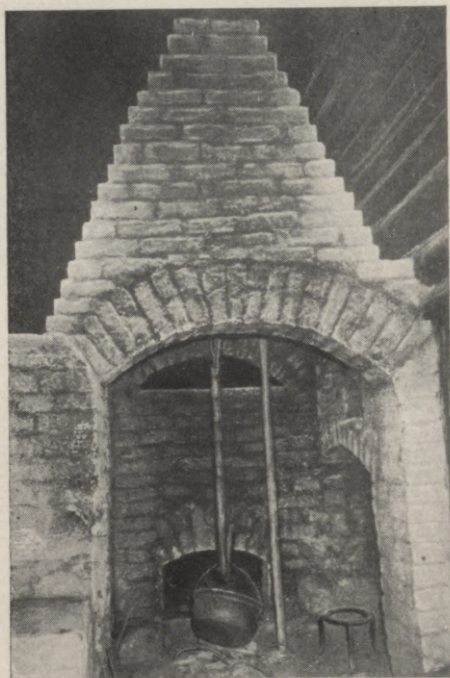

66. att. Rija Gulbenes raj. Litenes c. p. «Vecgāršeniekos» (E 320. f., 28. k.). No kreisās: pelavnieks, piedarbs, rija, dzīvojamais kambaris. Dzīvojamā kambara un rijas priekšā lievenis.

68

69

67. att. Rijas plāna shēma bij. Ludzas apr. Zvirgzdenes pag. «Melešku» sādža (MLB, IV, 17): 1 — rija; 2 — piedarbs; 3 — lievenis.

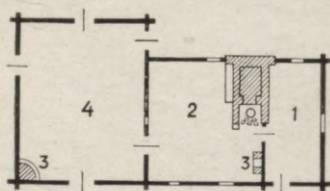
68. att. Dzīvojamās rijas plāna shēma bij. Madonas apr. Kalsnavas pag. «Melnavās». Celta 1848. gadā (LVM PV 2505. mape, 204. dok.). 1 — piedarbs; 2 — rija; 3 — rokas dzirnavas.

69. att. Rijas krāsns priekša ar pavardu un dzirksteļu un liesmu uztvērēju Valmieras dzīvojamā rijā (BDM Vidzemes sektorā. Rekonstruēta).

A

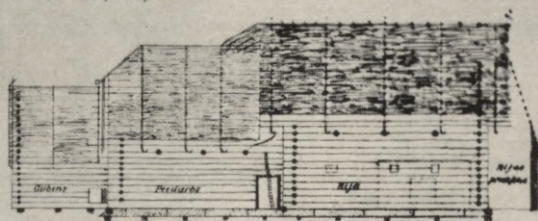

B

70. att. Rija ar dzīvojamo kambari bij. Valmiermuižā. Celta 1670. gados (BDM Vidzemes sektorā). A — kopskats; B — plāna shēma: 1 — dzīvojamais kambaris; 2 — rija; 3 — kamini apgaismošanai; 4 — piedarbs.

Gubena, troyat' fankts por falmes fihahoi

Sidam' isfkalts.

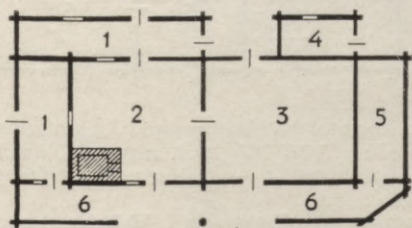
No preekfchas gala.

Preschme

- balta gals jeb pakfchi
- vārnina
- I fankts
- fankts apmetanas
- pūne ar k' pūnītas isfšinas
- flahu vāstas

71

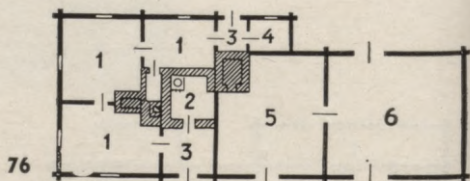
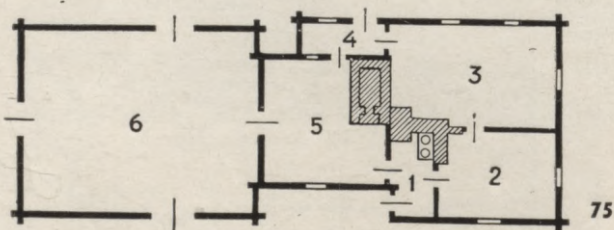
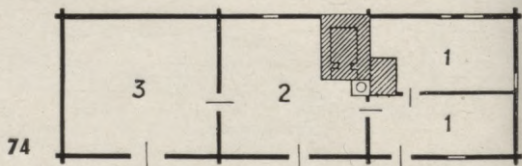
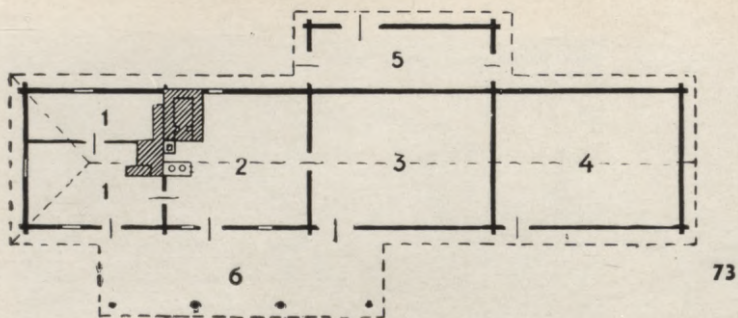

72

71. att. Rija ar sānos piebūvētu dzīvojamo kambari Cesvaines Grema Jezika mājās. Celta 18. gs. sākumā (Magazin herausgegeben von der Lett. lit. Gesellschaft, XIX, 1893., 1. piel.)

72. att. Plāna shēma rijai ar dzīvojamo kambari nojumē bij. Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. «Lejas Ķūģos» (P. Kundziņš. Dzīvojamā rija Latvijā, 411. lpp.): 1 — dzīvojamie kambari; 2 — rija; 3 — piedarbs; 4 — maltuve; 5 — pūne; 6 — nojumes.

73. att. Plāna shēma rijai ar dzīvojamo kambari bij. Valkas apr. Jaunlaicenes pag. «Ābolkalnos». Rija celta ap 1850. gadu (LVM PV 2288. mape, 91. dok.). 1 — dzīvojamie kambari; 2 — rija; 3 — piedarbs; 4 — gubenis; 5 — pūne; 6 — lievenis.

74. att. Plāna shēma rijai ar dzīvojamiem kambariem bij. Valmieras apr. Naukšēnu pag. «Jaun-Irmās» (MLB, III, 7): 1 — dzīvojamie kambari; 2 — rija; 3 — piedarbs (ziemā izmantots par zirgu stalli).

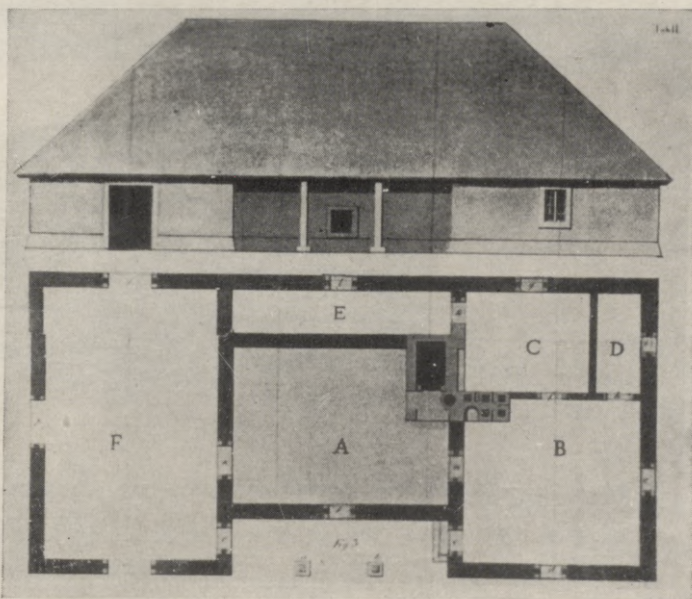
75. att. Plāna shēma rijai ar dzīvojamiem kambariem bij. Valmieras apr. Skaņkalnes pag. «Lejas Pajās». Rija celta ap 1840. gadu (LVM PV 2363. mape, 180. dok.). 1 — virtuve; 2 — saimes istaba; 3 — saimnieku istaba; 4 — priekšnams; 5 — rija; 6 — piedarbs.

76. att. Plāna shēma rijai ar dzīvojamiem kambariem bij. Valmieras apr. Rozulas pag. «Jaunsalās» (P. Kundziņš. Dzīvojamā rija Latvijā, 417. lpp.): 1 — istabas; 2 — virtuve-rovīšs; 3 — priekšnami; 4 — pieliekamais; 5 — rija; 6 — piedarbs.

77

78

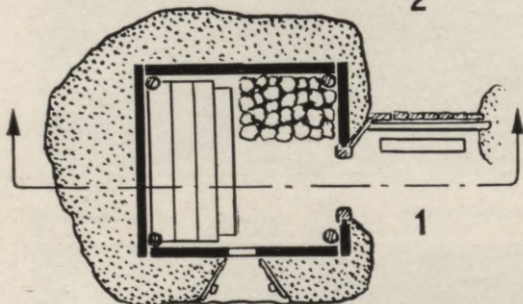
77. att. Zeltiņu ciems 1661. gadā (J. R. Šturna skice — A. Meierberga ceļojuma albuma 128. zīm.).

78. att. Dzīvojamās rijas projekts 1815. gadā (Neueres ökonomisches Repertorium für Livland, III, 1815, 2. tabele): A — rija; B — saimes istaba; C — saimnieka istaba; D — pieliekamais; E — pieliekamais; F — piedarbs.

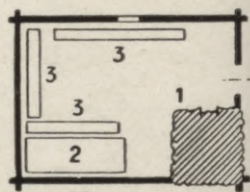

2

1

79

80

81

79. att. Pirts — zemnīca bij. Ludzas apr. Istras pag. Vecslobodas sādžā (Celtniecības pieminekļi, I, 57. zīm.): 1 — plāns; 2 — šķērs griezumus.

80. att. Pirts plāna shēma Cēsu raj. Zosēnu ciema «Skrastos». Pirts celta 19. gs. (BDM 8. mape, 4. dok.). 1 — krāsns; 2 — lāva; 3 — soli.

81. att. Pirts ar horizontālu balķu pārsegumu Dobeles apkārtnē. (A. Bielenstein. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, I, 114. lpp.)

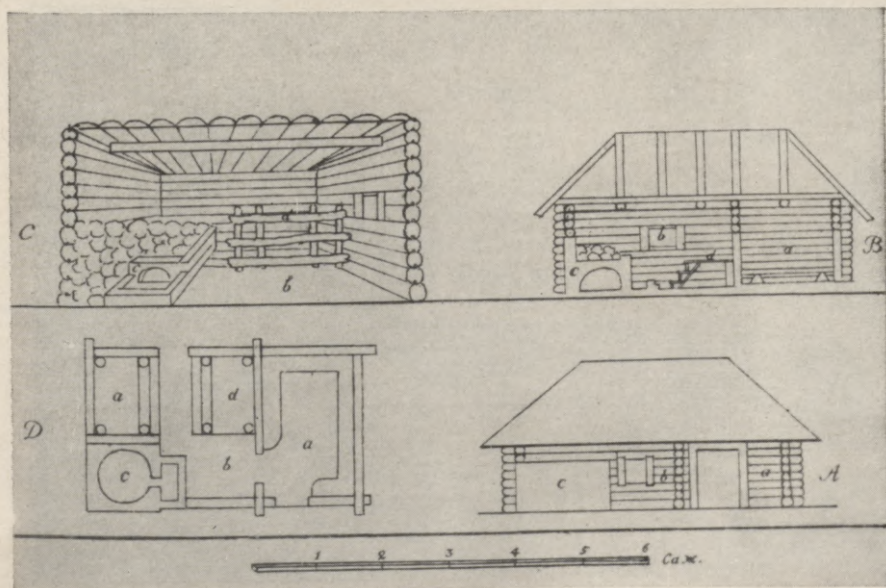
82. att. Pirts ar vaļēju lieveni Preiļu raj. Gailišu c. p. Dubu sādžā. Celta 20. gs. sāk. (A).

83. att. Pirts Limbažu draudzē 19. gs. sākumā (LCVVA 6810. f., 1. apr., 15. l., 271. lp.): A — sānskats; B — garengriezums; C — šķērs griezumus; D — plāns: a — priekšnams ar soliem; b — mazgāšanās telpa; c — no akmeņiem sakrauta krāsns; d — lāva.

82

83

84

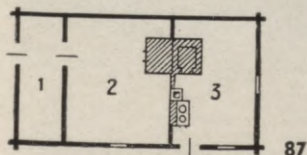

85

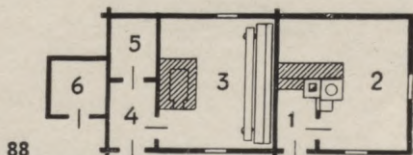

86

87

88

84. att. Pirts ar dūmeni bij. Jelgavas apr. Džūkstes pag. «Kalna Kundziņos». Celta 1850. gados (BDM Zemgales sektorā).

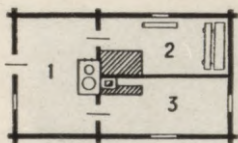
85. att. Pirts ar dzīvojamo kambari Valkas raj. Kārķu c. p. «Vārtniekos». Celta 19. gs. otrajā pusē (E 487. f., 18. k.).

86. att. Pirts ar dzīvojamo kambari bij. Valmieras apr. Sēļu pag. «Jaunrūnās». Celta ap 1815. gadu (BDM Vidzemes sektorā).

87. att. Plāna shēma pirtij ar dzīvojamo kambari Limbažu raj. Vitrupes c. p. «Mazmieriņos». Pirts celta 19. gs. otrajā pusē (Em 12, 2534). 1 — priekšnams; 2 — pirts; 3 — dzīvojamā telpa.

88. att. Plāna shēma pirtij ar dzīvojamo kambari bij. Kuldīgas apr. Kursiņu pag. «Kakužos». Pirts celta 19. gs. trešajā ceturksnī (LVM PV 3063. mape, 332. dok.). 1 — priekšnams; 2 — dzīvojamā telpa; 3 — pirts; 4 — priekšnams; 5 — ģērbtuve; 6 — zirgu stallis.

89

90

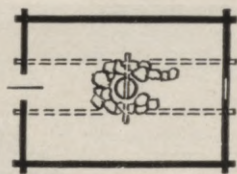
91

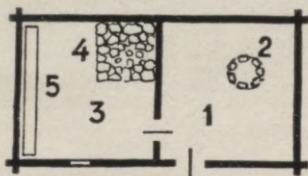

92

93

94

89. att. Plāna shēma pirtij ar dzīvojamo kambari Limbažu raj. Rozēnu ciema «Sačos». Pirts celta 1890. gadā (Em 12, 4013). 1 — priekšnams — virtuve; 2 — pirts; 3 — dzīvojamā telpa.

90. att. Vasaras virtuve — slietenis Limbažu raj. Ainažu «Eibokos». Celts ap 1850. gadu (BDM Vidzemes sektorā).

91. att. Bērzaune 1661. gadā. Centrā slietenis (J. R. Šturna skice — A. Meierberga ceļojuma albuma 124. zīm.).

92. att. No pārzāgētas laivas daļām veidota vasaras virtuve — žāvētava («dūmnams») Ventspils raj. Kolkas ciema Mazirbes zvejnieku ciema «Kalšos» (E 1442. f., 31. k.).

93. att. Vasaras virtuves — guļbūves vientelpas plāna shēma bij. Valmieras apr. Skultes pag. «Miķeļzemniekos» (MLB, III, 3).

94. att. Vasaras virtuves — pirts plāna shēma Ventspils raj. Kolkas ciema Sīkraga zvejnieku ciemā (MLB, V, 5): 1 — vasaras virtuve; 2 — pavards; 3 — pirts; 4 — krāsns; 5 — lāva.

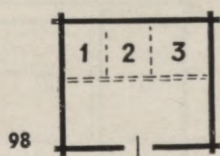
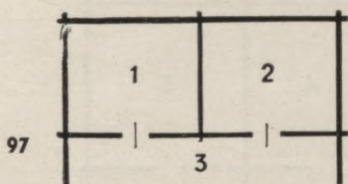

95

96

99

95. att. Zivju žāvētava — «dūmbūda» Ventpils raj. Kolkas ciema Sikraga zvejnieku ciema «Pentēs». Celta 19. gs. otrajā pusē (E 1445. f., 16. k.).

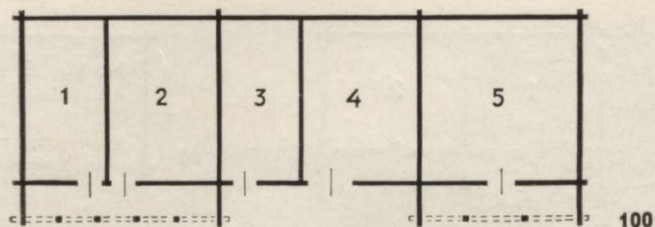
96. att. Dārza klētiņa bij. Valmieras apr. Jaunburtnieku pag. «Dukuros». Celta 1840. gados (BDM Vidzemes sektorā).

97. att. Divām ģimenēm celtas kalpu klēts plāna shēma Limbažu raj. Alojās «Mazandros». Celta ap 1885. gadu (Em 12, 4449). 1—2 — klētis; 3 — no sāniem slēgts lievenītis.

98. att. Klēts plāna shēma bij. Rēzeknes apr. Gaigalavas pag. «Īdeņos» (MLB, IV, 13): 1—3 — apcirņņi.

99. att. Saimniecības ēka bij. Rēzeknes apr. Makašānu pag. Čudarānu sāožā. Celta 1835. gadā (BDM Latgales sektorā). No kreisās: klēts, lievenis, stallis, lievenis, kūts, cūkkūts.

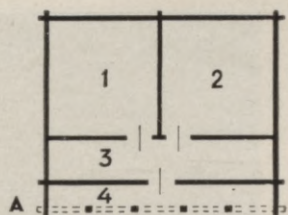

101

100. att. Klēts plāna shēma bij. Jelgavas apr. Bērzmuižas pag. «Celmbālās». Celta 1750. gadā (Z. Ligers. Die Volkskultur der Letten, 345. lpp.). 1, 2 — drēbju klētis; 3 — darba rīku glabātava; 4 — ratnīca; 5 — labības klētis.

101. att. Divstāvu klēts bij. Ludzas apr. Zvirgzdenes muižā. Celta 1757. gadā (BDM Latgales sektorā).

B

102. att. Dvīņu klēts ar priekšklēti un dekoratīvu sānu lieveni bij. Kuldīgas apr. Skrundas pag. «Mežaleišos». Celta ap 1830. gadu. A — plāna shēma (MLB, V, 14); 1—2 — klētis; 3 — priekšklēts; 4 — lievenis; B — kopskats (LVMn 17237).

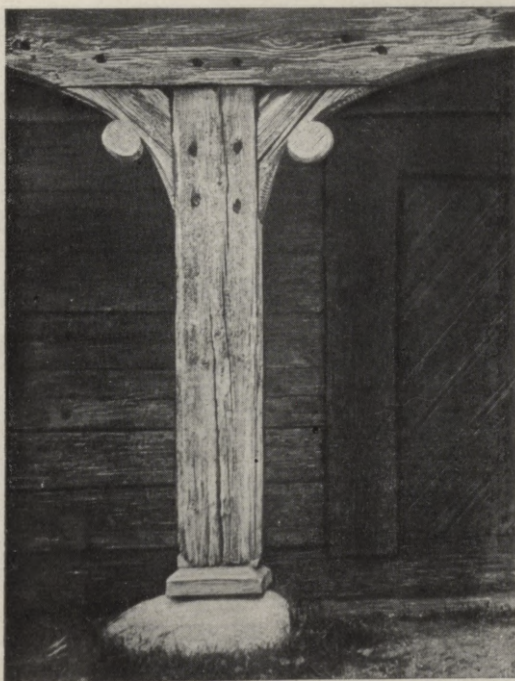

103

104

103. att. Klēts ar priekšklēti, dekoratīvu sānu lieveni un kreisajā galā slēgtu kamarīti — kāpņu telpu Bauskas raj. Ceraukstes c. p. «Ribās». Celta 1755. gadā (BDM Zemgales sektorā).

104. att. Klēts ar dekoratīvu sānu lieveni un stabiem, kam pievienoti lokailu balsti, bij. Kuldīgas apr. Turlavas pag. «Dižgaiļos». Klēts celta 1788. gadā (LVMn 78818).

105. att. Klēts lieveņa arkas daļa ar dekoratīvo ripas motīvu bij. Kuldīgas apr. Rendas pag. «Mazāpās». Celta 1821. gadā (LVMn 79829).

106. att. Klēts ar dekoratīvu sānu lieveni Ventspils raj. Bušnieku c. p. «Robežniekos». Celta 19. gs. beigās (Vm).

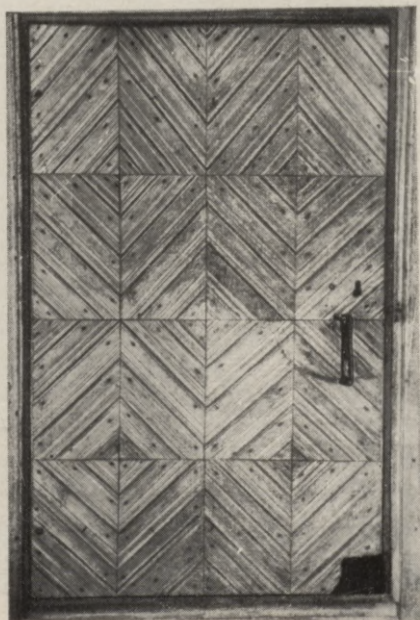

107. att. Klēts dekoratīvs sānu lievenis ar brīvi stāvošiem stabiem bij. Daugavpils apr. Liksnas pag. Oglenieku sādžā. Celta 1830. gados (BDM Latgales sektorā).

108. att. Klēts ar dekoratīvu sānu lieveni bij. Kuldīgas apr. Kuldīgas pag. «Dižliķos». Celta 1767. (1624.?) gadā (BDM Kurzemes sektorā).

109. att. Klēts durvis Preiļu raj. Rauniešu c. p. Šultu sādžā. Darinātas 19. gs. pirmajā pusē (E 1582. f., 10. k.).

110

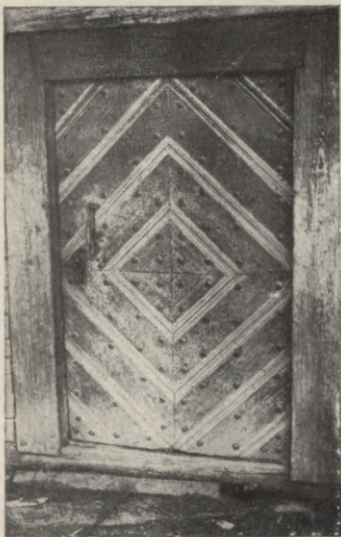
110. att. Klēts durvis bij. Kulōīgas apr. Turlavas pag. «Dižgaiļos». Darinātas 1788. gadā (LVMn 78817).

111. att. Klēts durvis bij. Kuldīgas apr. Kursiņu pag. «Nelauķu Šilleros». Darinātas 1866. gadā (LVMn 79701).

112. att. Klēts durvis bij. Ventspils apr. Užavas pag. (P. Kundziņš. Latviešu klēts arhitektūra, 65. lpp.).

113. att. Pakavveida laidars — «kalpu rinka» bij. Jelgavas apr. Sīpeles pag. «Poļos». Celts 1780. gados (BDM Zemgales sektorā).

111

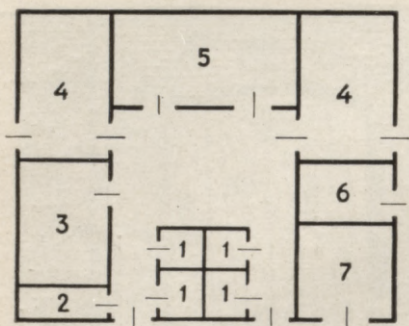

112

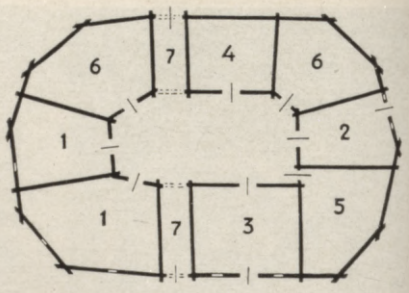

113

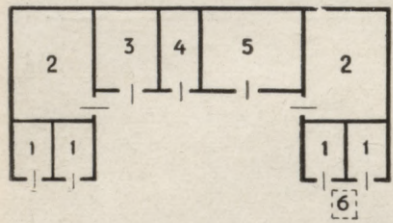

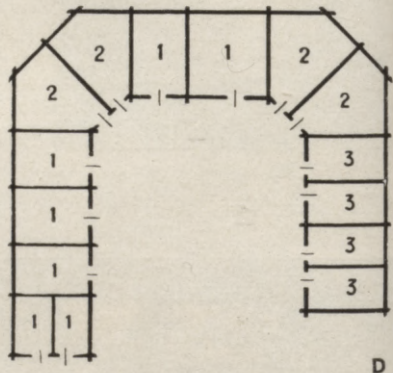
A

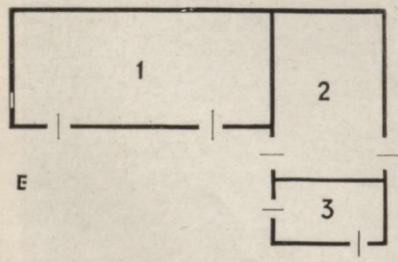
B

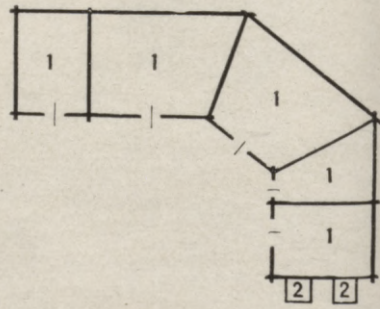
C

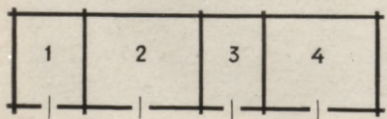
D

E

F

G

114-H

114. att. Lopu mītņu formas Latvijā.

A — riņķī grieztā laidara plāna shēma Liepājas raj. Rucavas c. p. «Mangaloš». Celts ap 1870. gadu (BDM 10. mape, 15. dok.). 1 — cūkkūtis; 2 — aitu kūts; 3 — zirgu stallis; 4 — lopbarības telpas; 5 — govju kūts; 6 — klētis; 7 — ratnīca.

B — riņķī grieztā laidara plāna shēma bij. Jelgavas apr. Sīpeles pag. «Griezēs» (Z. Ligers. Die Volkskultur der Letten, 304. lpp.); 1 — govju kūtis; 2 — zirgu stallis; 3 — cūkkūts; 4 — aitu kūts; 5 — lopbarības telpa; 6 — klētis; 7 — vārti — caurbrauktuves.

C — pakavveida laidara plāna shēma bij. Bauskas apr. Bārbeles pag. «Griķmalējos». Celts ap 1850. gadu (BDM 5/1. mape, 3. dok.). 1 — cūkkūtis; 2 — lopbarības telpas; 3 — zirgu stallis; 4 — aitu kūts; 5 — govju kūts; 6 — uzbraucamais tilts.

D — pakavveida laidara — «kalpu rinkas» plāna shēma bij. Jelgavas apr. Sīpeles pag. «Griezēs» (Z. Ligers. Op. cit., 290. lpp.); 1 — kūtis; 2 — lopbarības telpas; 3 — klētis.

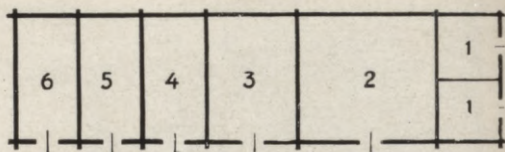
E — leņķveida laidara plāna shēma Liepājas raj. Rucavas c. p. «Pērkonos». Celts 1865. gadā (BDM 10. mape, 39. dok.). 1 — govju kūts; 2 — lopbarības telpa; 3 — cūkkūts.

F — leņķveida laidara plāna shēma bij. Jelgavas apr. «Lūļās» (Dobeles apkārtnē) (A. Bielenstein. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, I, 158. lpp.); 1 — kūtis un lopbarības telpas; 2 — cūku kūtiņas.

G — taisnstūrveida kūts plāna shēma Cēsu raj. Vecpiebalgas c. p. «Jaunkrievēnos». Kūts celta 19. gs. pirmajā pusē (BDM 8. mape, 11. dok.). 1 — lopbarības telpa; 2 — govju kūts; 3 — zirgu stallis; 4 — cūkkūts.

H — kūts Limbažu raj. Ainažu c. p. «Viksnēs». Celta ap 1860. gadu (E 360. f., 12. k.).

115. att. Kūts plāna shēma bij. Bauskas apr. Taurkalnes pag. «Lieljušos». Celta ap 1870. gadu (BDM 5/1. mape, 1. dok.). 1 — cūkkūtis; 2 — govju un aitū kūtis; 3 — barības telpa; 4 — zirgu stallis; 5 — barības telpa; 6 — ratnīca.

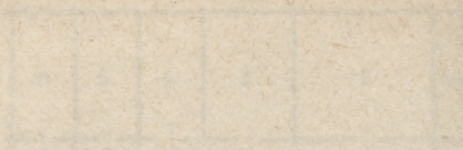

116. att. Dzīvojamā māja un kūts ar slēgto laidaru starp tām Krāslavas raj. Vāveru ciema Strodu sādžā. Celta 1910. gadā (A).

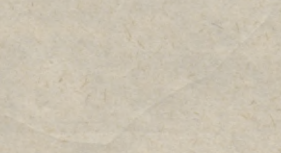

Mājas iekārtas
priekšmeti

Möjlig iakttagelse
i riksdagen

Latvijas zemnieku mājas iekārtas priekšmeti, ko tie lietoja 18. un 19. gs., bija radušies ilgākā laika posmā, iepriekšējām paudzēm meklējot ikdienas vajadzībām piemērotākos priekšmetus un to labākās, izteiksmīgākās formas.

Iekārtas priekšmetiem vajadzēja būt izturīgiem un vienkārši izgatavojamiem. Šī prasība izrietēja no tā apstākļa, ka feodālismā un kapitālisma sākuma posmā iedzīves priekšmeti bija roku darba darināti un priekšmetu ātras nolietošanās gadījumā īpašniekam būtu jāpatērē daudz pūļu vai līdzekļu jaunu lietu sagādei. No otras puses, mājas iekārtas priekšmetiem vajadzēja būt tādiem, kas telpā aizņem samērā maz vietas un izmantojami vairākām vajadzībām, tādējādi dodot iespēju nelielās telpās dzīvot un strādāt nereti 10 un vairāk cilvēkiem.

Mājas iekārtas priekšmetiem bija jāapmierina gan to īpašnieku un lietotāju praktiskās vajadzības, gan arī jābūt pelēcīgo un nereti krēslaino telpu rotātājiem. Tāpēc priekšmetu īpašnieki un izgatavotāji centās tos izdaiļot, izveidojot tiem dažādas dekoratīvas detaļas, rotājot plakanās virsmas ar griezumiem, dedzinājumiem, iespiedumiem un krāsojumiem, t. s. otējumiem. Visvairāk rotāja priekšmetus, kas saistīti ar svarīgiem notikumiem cilvēka dzīvē, ar ģimenes godiem un svinībām. Tāpat centās izdaiļot darba rīkus, ar kuriem gatavoja tālaika zemnieku dzīves vērtīgākos priekšmetus (piem., goda apģērbus, audumus), un arī tvertnes, kur šīs vērtības glabāja.

Feodālismā un kapitālisma sākuma posmā latviešu zemnieku lietoto iedzīves priekšmetu vairuma kopējā iezīme ir masīvs, kas sevišķi vērojams Latvijas rietumdaļā. Iedzīves priekšmeti gatavoti galvenokārt no koka. Atsevišķu detaļu darināšanai šo ma-

teriālu papildina meldri, linu vai kaņepāju šķiedras, salmi, metāls. Plaši izmantotas atjautīgi izmeklētas dabiski veidojušās koku saknes, stumbri, zari. Tos nedaudz apstrādājot un padarot izteiksmīgākus, izveidoti ļoti interesanti un gaumīgi iedzīves priekšmeti, kas kā tautas mākslas pieminekļi ieiet latviešu kultūras vēstures avotu zelta fondā. Dabiski veidojušos koku stumbru, sakņu un zaru izmantošanā latviešu meistarū darinājumi sasauca ar Austrum- un Ziemeļeiropas pārējo tautu meistarū darbiem.

Tāpat kā tautas celtniecībā, darba rīkos u. c. materiālās kultūras pieminekļos, arī mājas iekārtas priekšmetos visā Latvijas teritorijā vērojamas kopējas iezīmes. Daudzi latviešu mājas iekārtas priekšmeti radniecīgi ar tuvākos un tālākos kaimiņos dzīvojošo tautu mājas iekārtas priekšmetiem un liecina par to, ka arī šajā jomā latviešu materiālā kultūra ir Austrum- un Ziemeļeiropas tautu materiālās kultūras sastāvdaļa. Iekārtas priekšmetu izveidē un rotājumos atrodamas arī daudzas atsevišķo apvidu īpatnības. Tās saistāmas ar attiecīgā latviešu novada un kaimiņu tautu ekonomiskajiem un kultūras sakariem, amatnieku darba metodēm attiecīgajā apvidū, amatnieku darinājumu realizēšanas vietām, pieejamām izejvielām u. c. faktoriem.

Bieži vien apvidus īpatnības izveidojās ap noteiktu amatniecības centru, ja kāds amatnieka vai amatnieku grupas darinājums guvis patērētāju atzinību un tirgū to daudz pieprasījuši. Tādā gadījumā šis ražojums kļuvis par masu produkciju, par zināmu priekšmetu tipu, kura izplatības robežas kopumā atbildušas rajonam, kur realizēja šī amatniecības centra meistarū vai kāda atsevišķa amatnieka darinājumus. Latvijā šādam novadu īpatnību veidošanās faktoram ir vairāki spilgti piemēri.

18. gs. otrajā pusē netālu no Cēsīm, Briežu un Strīku muižās, zemnieki sāka gatavot virpotus bērza koka krēslus, kuriem sēdekļus pina no meldriem. Briežu un Strīku krēsli bija daudz vieglāki un gaumīgāki par Vidzemē līdz tam gatavotajiem masīvajiem sēdekļiem (117. att.). Jaunie ražojumi (118. att.) ātri iekaroja apkārtējo tirgu. Meistari paplašināja ražošanu un sāka pieņemt mācekļus. Pēc mācību laika beigām mācekļi vai nu palika strādāt Briežu—Strīku apvidū, vai atgriezās dzimtajā pagastā, vai arī pārcēlās kur citur. Tādējādi Briežu—Strīku tipa krēslu darināšanas centrā pieauga meistarū skaits. Centrs paplašinājās arī teritoriāli un aptvēra Kauguru, Trikātas u. c. pagastus. Pieauga ražotās produkcijas daudzums un kvalitāte. Paplašinājās noieta tirgi: krēslus pārdeva visā Vidzemē, Igaunijā (tur tos dēvēja par «latviešu krēsliem» — lāti tool) un pat Vidzemei tuvējos Pleskavas un Vi-

tebskas gubernu aprinķos, to starpā arī Latgalē. Briežu—Strīķu meistaru darināto krēslu popularitāti 1844. gada atskaitē par amatniecību Vidzemē spilgti apliecināja Vidzemes Vispārnode-rīgā un ekonomiskā biedrība, kas, starp citu, rakstīja: «Valmieras un Cēsu apkārtņē, it sevišķi Briežu muižā, zemnieki gatavo bērza koka krēslus ar mēdru sēdekļiem, kurus viegli pārdod visā Vidzemē un kaimiņos, Igaunijas gubernā. Jaunākā laikā šie krēslu meistari uz pasūtījumu ir piegādājuši arī no tā paša materiāla gatavotus beicētus un krāsotus elegantus sofa (atzveltnes solus) un krēslus.» Ir zināmi arī šo sava laika moderno solu veidi (119. att.). Pēc Vidzemes gubernas oficiālajiem statistikas datiem, Briežu un Strīķu virpotāji 1897. gadā izgatavoja apm. 12 000 krēslu, ko pārdeva tuvējos un tālīnos tirgos. Šis amats apvidū pārgāja no paaudzes paaudzē, un krēslus pārstāja ražot tikai 20. gs. 30.—40. gados.

Radniecīga rakstura īpatnības dažkārt vērojamas arī daudz šaurākās teritorijās, kur tās tāpat izskaidrojamas ar tā vai cita amatnieka darinājuma pārdošanas vietu. Piemēram, īpatnas virpotu svečturu formas (120. att.) ieviesās Rietumvidzemes lībiskajos apvidos — Tūjā, Liepupē, Vitrupē un citur. Šādus svečturus virpoja Igaunijā, Vīlandes apkārtņē, no kurienes tos veda pārdot uz tuvējiem apvidiem. Tā kā Latvijā tie atrasti galvenokārt Rīgas—Tallinas ceļa tuvumā, varam domāt, ka, igauņiem vedot savus ražojumus uz Rīgu, daļa no tiem nokļuvusi Rietumvidzemē.

Vidzemes Centrālajā augstienē — bij. Vecpiebalgas, Jaunpiebalgas, Dzērbenes, Rāmuļu, Taurenas pagastos — atrastas korusveida, no galdinīem (īpaši gatavotiem dēlīšiem) darinātas pūra tīnes, kuru korpusu un vāks rotāti īpatniem rakstiem (121. att.), kas iededzināti ar dzelzs spiedogu. Raksta elementi — svītriņas un aplīši — sakopoti tā, ka veido saulītes motīvu, likloču un taisnas rindas. Saulītes motīvs visbiežāk rotā visu tīnes korpusu un vāku, bet taisnās rindas un likloči koncentrēti gar vāka malām un tīnes augšdaļā. Šīs tīnes Jaunpiebalgas un Vecpiebalgas pagastos darinātas jau 19. gs. pirmajā pusē. Nav šaubu, ka tās darinājis viens vai daži amatnieki pēc īpaša pasūtījuma vai arī vešanai uz tuvākās apkārtnes tirgiem. Analogiska parādība novērota 19. gs. vidū, kad Piebalgā kāds amatnieks nedaudz pārveidoja visā Vidzemē, Kurzemē un Zemgalē iecienītu krēsla tipu ar sievietes ķermeņa kontūru atzveltnē. Gatavodams šos krēslus kāzu dāvanām, amatnieks atrada jaunas, ļoti izteiksmīgas, gaumīgas krēsla kontūras un samērīgas atsevišķo daļu proporcijas (122. att.).

18.—19. gs. latviešu zemnieku sētās sastopam divējādas cilmes

I
iekārtas priekšmetus. Vieni ir radušies tālā senatnē, pat pirmatnējās kopienas un agrā feodālisma periodā. Dažu priekšmetu formas jau agrā feodālisma periodā bija labi izveidotas, un kopš šī laika to darināšanas tradīcija pārgāja no paaudzes paaudzē, t. i., katra nākamā paaudze turpināja šos priekšmetus izgatavot pēc senču paraugiem ar sen izstrādātajām darba metodēm. Te mainījās tikai sīkas detaļas vai rotājuma elementi, kurus darinātājs centās pārveidot atbilstoši savai estētiskajai gaumei. Uzskatāmākie piemēri te ir daudzveidīgās tāšu un kriju vāceles (123. att.), dobtie vienkoka trauki, tīnes, šķirsti u. c. darinājumi, kuru atliekas un izgatavošanas rīkus izrakumos ieguvuši Latvijas arheologi.

II Citi priekšmeti izveidojušies dažādos feodālisma posmos, gan attīstoties vietējās cilmes priekšmetu formām, gan vietējiem amatniekiem pārņemot un atbilstoši Latvijas iedzīvotāju gaumei pārveidojot citu tautu materiālās kultūras vērtības. Te jāmin klasisko mākslas stilu ietekmē Latvijā izveidojušās pūra lāžu, skapju, gultu u. c. iedzīves priekšmetu formas. To izstrādāšanā piedalījās arī pilsētu un lauku galdnieki — latvieši, kas nokļuva saskarē ar pilsētās, miestos un muižās strādājošiem vācu, poļu, krievu u. c. tautību amatniekiem un viņu palīgiem — latviešiem. Redzējuši greznās, savam laikam modernās pilsētu tipa mēbeles, lauku amatnieki iegaumēja to formas un centās atdarināt ar saviem darbarīkiem. Rezultātā grūti izveidojamās formas un rotājuma elementi tika vienkāršoti, tuvinot tos tautas mākslā iemīļotajām formām. Klasisks piemērs te ir «stabu» gultas, kuru dekoratīvi veidotās kājas nereti tuvinātas latviešu klēts lieveņa stabu formām (124. att.). Līdzīga aina vērojama arī «līko kāju» un «krusta kāju» galdū, dažādu krēslu variantu, pūra lāžu u. c. priekšmetu izveidē, kur klasiskās formas vienkāršotas tik tālu, ka reizumis grūti atrast to izejas avotu. Dažkārt senās vietējās tautas mākslas elementi tā sajaukušies ar aizgūtiem rotājuma elementiem, ka radušies savdabīgi hibrīdi, piemēram, Vidzemes rietumdaļā 19. gs. otrajā pusē darinātās statņu pūra lādes ar iegriezto, t. s. vanaga naziņu rakstu, kas kombinēts ar statņu profilējumiem un uzkrāsotiem stilizētiem augu un dzīvnieku ornamenta motīviem. Senajai latviešu tautas mākslai raksturīgais geometriskais ornaments te savienots ar svešādiem siržu, gailišu, vistiņu, puķu u. c. motīvu attēlojumiem (125. att.).

Viena no grūtākajām latviešu mājas iekārtas priekšmetu vēstures problēmām ir to izcelšanās laika un svarīgāko attīstības mezgla punktu — jaunu, pilnīgāku variantu vai detaļu rašanās laika noteikšana. Visai grūti ir arī noteikt priekšmetu tipu un

variantu izplatību senākajos vēsturiskās attīstības periodos (pirms 19. gs. vidus).

Vairumam 18.—19. gs. zemnieku iedzīves priekšmetu, tāpat kā celtnēm, mēs nezinām izgatavotājus. Priekšmetu apzināšanas vai iegūšanas vietā samērā reti izdodas ievākt drošas ziņas par to izgatavotāju, jo visai bieži uzzinām, ka lieta izgatavota vai iegādāta teicēja vecāku vai vecvecāku laikā, dažkārt pat agrāk. Tāpēc lietu izcelšanās laika un attīstības periodu drošai datēšanai pirmām kārtām noder lietās iegriezti vai tām uzkrāsoti gadskaitļi. Spriežot pēc iegrieztiā gadskaitļa, vecākais Latvijā saglabātais, pēc atzīmes datējamais zemnieku iedzīves priekšmets ir Kuldīgas novadpētniecības muzejā eksponētais kuršu ķoniņu Peniķu dzimtas vienkoka alus kauss (126. att.), kura rokturī iegriezts gadskaitlis «1297» un iniciāļi «A. P.». J. Jaunzems, balstīdamies uz ekspedīcijas pierakstītiem teicēju stāstījumiem, kā arī uz iegriezuma veidu, 1937. gadā rakstīja, ka gadskaitlis kausa rokturī iegriezts tikai 19. gs. sākumā. Tomēr šis secinājums diez vai būs pareizs, jo 1809. gadā publicētajā U. Šlipenbaha kuršu ķoniņu dzīves tēlojumā kauss aprakstīts tieši tāds, kādu to redzam šodien. Kausā jau bijis iegriezts gadskaitlis. Ķoniņi apgalvojuši, ka kauss viņiem esot kāda ordeņa mestra dāvana. Pieļaujot, ka minētais gadskaitlis kausa rokturī iegriezts vēlāk nekā 13. gs. beigās, tomēr jāpatur vērā, ka kauss ir stipri vecāks par 19. gs. sākumā darinātajām lietām. To pierāda arī teiksmainie nostāsti, kas šai laikā vijās ap ķoniņu kausu, piemēram, nostāsts, ka kausā bijis saindēts ēdiens, ar kuru 1297. gadā noindēts kāds ordeņa mestrs.

Atsevišķi priekšmeti, kas datējami pēc tiem uzkrāsota vai tajos iegriezta gadskaitļa, saglabājušies kopš 17. gs. vidus. Vairāk šādu priekšmetu ir no 18. gs. pirmās puses, bet stipri daudz — no 18. gs. otrās un 19. gs. pirmās puses. Daļēji tas izskaidrojams ar koka priekšmetu samērā neilgu mūžu, kā arī varbūt ar to, ka zemnieki 17. gs. un 18. gs. sākumā nebija parādūši iedzīves priekšmetos iegriezt vai iekrāsot darināšanas gadu. Tā kā mums zināmajiem droši datējamiem senākajiem iedzīves priekšmetiem bija jau pilnīgi izveidotas formas un konstruktīvās detaļas, jādodomā, ka tie darināti jau agrāk. Droši datējamo priekšmetu sniegtās liecības maz papildina arī feodālisma perioda autori, jo viņu darbos kaut cik precīzākas ziņas par zemnieku iedzīves priekšmetiem atrodam tikai kopš 18. gs.

Tā kā par agrāko vēstures periodu zemnieku iedzīves priekšmetiem mums ir tikai fragmentāras rakstīto avotu ziņas, bet veselu lietišķo priekšmetu, par kuriem droši zināms, ka tie senāki

par 17. gs., nav, minējumus par šo tautas dzīves pieminekļu izcelšanās laiku varam izteikt, balstoties vienīgi uz arheoloģiskajiem atradumiem — koka lietu vai to apkalumu paliekām un to izgatavošanas darba rīkiem. Sevišķi nozīmīgi šajā ziņā ir pēdējo gadu arheoloģiskie atradumi Pļaviņu HES zonā un Āraišu ezera klāstu mītnē. Salīdzinot no 19. gs. saglabājušos priekšmetus, to izgatavošanas rīkus un paņēmienus ar vecākajiem zināmajiem šī tipa priekšmetiem, to izgatavošanas rīkiem un paņēmieniem, konstatējam, ka 100—300 gadu ilgā laika posmā būtiskas izmaiņas nav notikušas. Pamatojoties uz izrakumu materiāliem, kas liecina, ka šādi paši darba rīki bijuši arī agrā feodālisma posmā, varam pieņemt, ka jau tolaik tika izgatavoti un lietoti attiecīga rakstura iedzīves priekšmeti. Šāda pieņēmuma ticamību vēl pastiprina atsevišķu lietu, jo sevišķi tvertņu fragmenti, kas rāda, ka šie iedzīves priekšmeti 10.—12. gs. būtībā bija tādi paši kā 19. gs. Raksturīgi arī tas, ka daudzi darba rīki un celtnu detaļas 19. gs. visai radniecīgi 10.—12. gs. darba rīkiem un celtnu detaļām.

Tādējādi, salīdzinot vairāku materiālās kultūras nozaru attīstības tempus un galvenās līnijas, varam secināt, ka 18.—19. gs. latviešu zemnieku iedzīves priekšmetu tipu veidošanās bija sākusies jau pirmatnējās kopienas un agrā feodālisma periodā, pie kam daļa tipu agrajā feodālismā jau bija izveidojušies. Līdz ar to jānoraida baltvācu zinātnieku apgalvojumi, ka galdu, gultu, lādi, tīni u. c. iestabietas latvieši aizguvuši no vāciešiem, bet krēslu — no krieviem. Šādam uzskatam runā pretim gan lietišķais materiāls, gan tā terminoloģija.

Padomju zinātne nenoliedz vienas tautas kultūras elementu un to nosaukumu aizgūšanu no otras tautas, jo tā ir pilnīgi dabiska parādība starp tautām, kurām ir savstarpēji ekonomiskie sakari un kuras dzīvo tuvākos vai tālākos kaimiņos, tā ka abu tautu pārstāvji satiekas. Aizguvumi parasti nākuši no priekšmetu izgatavotājiem, kuru darbs bijis augstākā tehnoloģiskā līmenī, kuru ražojumi lietošanai piemērotāki, gaumīgāki, lētāki. Risinot kultūras aizguvumu jautājumus, skaidrojam, kādos vēsturiskos un sociāli ekonomiskos apstākļos notika aizgūšana, kādi apstākļi to veicināja.

Latvijā vēlajā feodālismā un kapitālisma sākuma periodā latvieši bija galvenokārt dzimtcilvēki, kas nodarbojās ar lauksaimniecību un tās palīgozarēm. Vairums pilsētu un miestu iedzīvotāju bija svešautieši — vācieši, poļi, ebreji u. c., kuru rokās koncentrējās amatniecība un tirdzniecība. Tā kā svešautieši saņēma administratīvu, ekonomisku un juridisku atbalstu no val-

došajām šķirām, viņi sekmīgi varēja cīnīties pret latviešu iespējamo konkurenci un viņu darinājumi bija labāki. Cittautiešiem bija sakari ar saviem dzimtajiem novadiem Vācijā, Polijā u. c. zemēs, un tā ar šo amatnieku un tirgotāju starpniecību Latvijā no Vācijas un Polijas nokļuva Eiropas kultūras dažādas vērtības, kas te ieguva vienkāršotas vietējās formas.

Tā kā latviešu zemniekam bez muižnieka atļaujas nebija iespējams oficiāli pāriet uz citu dzīves vietu un izvēlēties citu nodarbošanos kā lauksaimniecība, tikai retais latvietis kļuva par pilsētu vai miestu amatnieku cunftes locekli. Toties ciešāka sakare latviešu amatniekiem bija ar pilsētu un miestu svešzemju meistariem, kas strādāja un dzīvoja tieši muižās vai izpildīja muižu pasūtījumus. Nereti darba faktiskie izpildītāji bija vietējie latviešu meistari, kas strādāja svešautiešu vadībā. Ne velti 18. gs. un 19. gs. pirmās puses vēstures avoti un laikabiedru liecības runā par latviešu zemnieku aso uztveri un spēju ātri apgūt sarežģītas darba iemaņas, par viena cilvēka prasmi veikt dažādu amatnieku darbu. Visai zīmīga te ir brīvkunga Ulriha fon Šlipenbaha atzišanās: «Kā kaut kas ievērojams man Kazdangā minams tas, ka skaisto celtni (pili — S. C.) pēc ļoti izveicīgā Berlīnes arhitekta un mūrnieku darba pārrauga Berlica norādījumiem uzcēlušī galvenokārt kuršu (Kurzemes — S. C.) zemnieki, kurus minētais arhitekts apmācīja mūrēšanas darbos. Īsā laikā viņi iemācījās grūtākos paņēmienus un pat vissmalkākos apmetuma darbus. Arī ēkas pamatnes apkaltos akmeņus un korintiešu kolonu skaisti izcirstos ķermeņus un kapiteļus pils dārza pusē gatavoja latvieši. Berlica kungs viņus vadīja un atzina pat par labākiem nekā šejienes tā sauktos vācu mūrniekus, jo pie pēdējiem viņš atrada vairāk augstprātības un mazāk vērības un cenšanās iemācīties grūto amatu. Vai tas nevarētu būt pierādījums, ka latvietis ļoti viegli iegūtu izglītību, tiklīdz tā viņam būtu pieejama?» Latviešu zemnieki — amatnieki, kam bija ciešāki sakari ar profesionālajiem vācu, poļu u. c. tautu meistariem, bija tie starpnieki, ar kuru palīdzību zemnieku sētās ienāca Eiropas klasisko mākslas stilu gaumē darinātie mājas iekārtas priekšmeti.

Latviešu 18.—19. gs. mājas iekārtas priekšmetu darināšanas raksturu atspoguļo tālaika vēstures avoti un dažādi materiālās kultūras pieminekļi. Laikabiedru, galvenokārt muižnieku, mācītāju un administrācijas pārstāvju, sevišķi vāciešu, sagatavotajos pārskatos, ceļojumu piezīmēs un citos aprakstos parasti ir frāzes, ka latviešu zemnieks pats gatavo visu sev vajadzīgo. Tā, piemēram, Vidzemes Vispārņoderīgās un ekonomiskās biedrības 1844.

gada atskaitē par Vidzemes zemniekiem lasām: «Visus namdara, mūrnieka, podnieka darbus, visus zemkopības darba rīkus, ratus, ragavas, arklus, ecēšas, grābekļus, kuļamos rīkus, solus, galdus, lādes, gultas sev taisa zemnieki. Uzcītīgs un izveicīgs saimnieks prot sev tādā veidā, bieži neatkarīgi no sveša darba, visu iztaisīt.» Līdzīgi uzskati pausti 18.—19. gs. un pat 20. gs. literatūrā. Piemēram, A. Oranovskis, balstīdamies uz vācu ierēdņu un muižnieku sniegtajām ziņām, 1860. gadu sākumā rakstīja: «Visus zemnieku dzīvē nepieciešamos rīkus un lietas, apģērbu, traukus un mājas taisa paši zemnieki, kas šim nolūkam izmanto savu lauku un ganāmpulku ražojumus un apkārtējo mežu materiālus.»

Šāda vienkāršota pieeja zemnieku iedzīves priekšmetu darināšanas jautājumiem izskaidrojama ar to, ka, pēc valdošās šķiras uzskatiem, visa sociāli neviendabīgā lauku iedzīvotāju masa bez izšķirības ir zemnieki — melnā darba darītāji. Valdošajai cittaustiešu virsotnei bija gluži vienalga, vai zemnieks visu darina pats vai daļu sarežģītāko lietu pasūta speciālistam amatniekam, kas pēc tautības bija latvietis, bet pēc sociālā stāvokļa tāpat zemnieks. Tāpēc vairāk vai mazāk specializējušos lauku amatnieku ražojumus, kas bija domāti pārdošanai, svešautieši pielīdzināja darinājumiem, ko zemnieki tiešām gatavoja savām vajadzībām.

Īstenībā zemnieki paši savām vajadzībām gatavoja tikai vienkāršākos iedzīves priekšmetus — vienkoča traukus, ķebļus, solus, vāceles, galdus u. c. Sarežģītākus un dekoratīvākus priekšmetus — skapjus, krēslus, lādes, tīnes, goda galdus u. c. — zemnieki jau 18. gs. pasūtīja amatniekiem, jo šo priekšmetu izgatavošanai vajadzīgās iemaņas katram vis nebija. Amatnieku darināto priekšmetu daudzums un kvalitāte tajā vai citā apvidū bija atkarīga no šī apvidus zemnieku turības un no amatniecības attīstības līmeņa.

Tvertnes

Vienkoči

Par iedzīves priekšmetu mērķtiecīgas radīšanas sākumu jāuzskata brīdis, kad cilvēks savā mītnē ienesa dabas veidotu priekšmetu, lai pielāgotu to ikdienas vajadzībām. Iespējams, ka pirmais no šādiem priekšmetiem bija akmens, ko izmantoja sēdēšanai. Par koka iedzīves priekšmetu darināšanas sākumu varētu būt

runa kopš brīža, kad cilvēki jau lietoja cirvjus, iemācījās nocirst un apstrādāt koku.

Ievērojamākie pirmatnējās kopienas perioda — neolīta beigu posma un agrā bronzas laikmeta (III g. t. beigas — II g. t. vidus pr. m. ē.) — koka lietu atradumi Latvijā nāk no purva mītnes Sārnatē. Jau šajā senajā vēsturiskās attīstības periodā Latvijas iedzīvotāji prata izgredt gan nelielus koka kausus un bļodiņas — vienkočus, gan vairākus metrus garas laivas — vienkoces, ar kurām brauca tuvējā ezerā un varbūt pat jūrā. Vēlāk, kad sāka lietot metāla darba rīkus, koka apstrāde uzlabojās. Par šīs nozares uzplaukuma brīdi pašlaik varam uzskatīt mūsu ēras pirmos gadsimtus, no kuriem Latvijā atrasts līcenis — speciāls dzelzs darba rīks koka priekšmetu grebšanai un dobumu nogludināšanai. Senākais līcenis atrasts 2.—5. gs. zemgaļu kapulaukā Ilē un ir ļoti radniecīgs vēl 19. gs. kokamatnieku lietotajiem līcēņiem.

Redzot mūsu ēras pirmajos gadsimtos un 19. gs. lietoto darba rīku radniecību un zinot, kādus priekšmetus ar šiem rīkiem darināja 19. gs., jādomā, ka šo priekšmetu tipi radušies ne vēlāk kā mūsu ēras sākumā, bet iespējams pat, ka tas noticis vēl tālākā senatnē. Pēdējo domu pastiprina jau minētās Sārnates laivas — vienkoces, kuru garums sasniedzis 4—6 m un platums — apmēram 60 cm. Tās liecina, ka jau neolīta beigu posmā Latvijas iedzīvotāji pratuši nocirst un apstrādāt lielus kokus, pratuši no tiem izdobt lielus priekšmetus. Šādas vienkoka laivas Latvijā, sevišķi Lubānas apkārtnē, darināja vēl 19. gs. un pat 20. gs. sākumā. Pēc formas un izmēra tās radniecīgas apmēram 3000 gadus vecajām Sārnates vienkocēm. Šai sakarā iespējams izvirzīt hipotēzi, ka jau pirmatnējās kopienas periodā, neolīta beigu posmā, Latvijas iedzīvotāji pārtikas produktu uzglabāšanai bija iemācījušies gatavot vienkoka muldas, siles un citas tvertnes, kuras bija nepieciešamas, pārkarājot saimniecisko dzīvi no pirmatnējās zvejas, medībām un augu savākšanas uz zemkopību un lopkopību, kas deva jau ražojumu pārpalikumu. Tvertņu darināšanai acīmredzot izmantoti cirvjī, kalti un grebļi.

Līdz mūsdienām saglabāties daudz 18. gs. un vēl jo vairāk 19. gs. darinātu vienkoču. No tiem vecākie droši datējamie izgatavoti 18. gs. otrajā pusē, bet pēc nostāstiem datējamie priekšmeti nereti ir vēl vecāki. Vienkočus lielākoties gatavoja no resnu, taisnu lapu koku (sevišķi liepas, apses, melnalkšņa, retāk ozola, bērza vai egles) stumbriem. Tvertņu gatavošanai izraudzījās koku ar mikstāku vai iztrunējušu serdi, lai būtu vieglāka grebšana, un apstrādāja atbilstoši gatavojamā priekšmeta formai. Ja gatavoja

muldu, veļas mazgājamo sili vai citu trauku, kam šķērsriezumā pusaploce (127. att.), kluci plēsa vai notēsa tā virsējo daļu līdz vajadzīgajam biežumam un attiecīgi aptēsa kluča galus. Pēc tam izgreba vēlamo dobumu un noslīpēja trauka formu. Dažreiz, it īpaši gatavojot siles, dobumu izgreba visā kluča garumā un tā galos izveidoja rievu — ķimeni, kurā iespīlēja atbilstoši šķērsriezuma formai izveidotus galu dēlišus.

Dažiem saimniecības piederumiem (sālstraukiem, sveču lādītēm, liekšķerēm) bija kubveida forma, ko izveidoja no koka kluča, to attiecīgi izgrebjot. Tomēr šiem vienkočiem zemnieku dzīvē bija samērā niecīga nozīme.

Vislielāko vēribu kā tautas dzīves pieminekli pelna dažādi cilindriski vienkoči, kas izgatavoti no vesela blūka, izgrebjot tā vidu un vienā vai abos galos ieliekot dibenu. Ja dibenu lika abos galos, tvertnes virsū vai sānos taisīja lūku — vāka vietu. Nereti cilindriskajam vienkočim augšmalā izveidotas divas osas, kurās iestiprināja galdiņu vāku. Lielākas izturības labad vienkočiem aplika vienu vai vairākas lazdas stīpas. To izgatavošana, kā to apliecina Āraišu ezera klāstu mītnē iegūtās koka stīpas fragments, pazīstama vismaz kopš 9. gs. Kopš 10. gs. Latvijā ieviesās dzirn-akmeņi. Dzirnavu griežamās milnas turētāja nostiprināšanai akmeņi apjoza ar koka stīpu. Mazāka izmēra vienkoči mēdza būt ar vertikālām sienām, bet lielākie — uz augšu sašaurināti atbilstoši tam, kā koka stumbrs kļūst tievāks galotnes virzienā. Tikai retos gadījumos, piemēram, piestām, cilindrisko vienkoču apakšgals bija tievāks nekā augšgals.

Mazos cilindriskos vienkočus visbiežāk izmantoja par saimniecības traukiem — slaucenēm, piena, sviesta spainīšiem, miltu, putraimu u. c. produktu tīnēm. Šos vienkočus glabāja dzīvojamo ēku namos, klētīs, pagrabos, pieliekamajos — maltuvēs. Minēto saimniecības trauku parastākie rotājošie elementi bija saturošās stīpas un dažkārt arī rokturstīpa.

Lielajos cilindriskajos vienkočos (128. att.) lika graudus, miltus, putraimus, sālītu gaļu u. c. produktus. Tos novietoja pagrabos, klētīs, pieliekamajos. Īpaši jāmin vienkoči (129. att.), kurus no liepas koka gatavoja medus glabāšanai. Tiem dažkārt bija osas un galdiņu vai kriju vāks, kuru nereti izrotāja griezumiem. Vienkoču augstuma un resnuma attiecības atkarībā no glabāšanai paredzamā produkta svara, pieejamā materiāla un vajadzības pārvietot tvertni bija 1:1—3:1.

Lielākos un rūpīgāk apstrādātos cilindriskos vienkočus lietoja tekstiliju glabāšanai un sauca par pūra tīnēm, bet Latgalē tos

dēvēja vienkārši par pūriem. Pūra tīnes apjoza vairākām dekoratīvām lazdas stīpām un noslēdza ar vāku, tā šķērsi un malas nereti rotāja ar griezumiem. Pūra tīni gatavoja ģimenes vērtīgāko lietu glabāšanai. Tīnes vākā vai korpusā dažkārt iegrieza tās darināšanas vai meitas kāzu gadu, analogiski tam, kā dzivojamās mājas vērbaļķī vai citur mēdza iegriezt bērna dzimšanas gadu. Vecākā pēc iegrieztā skaitļa datējamā vienkoka pūra tīne darināta 1778. gadā un atrasta Liepājas rajona Otaņķu c. p. «Poļos» (130. att.).

Atsevišķi jāaplūko t. s. guļtīnes (131. att.), kas, pēc pašreizējām ziņām, visvairāk lietotas Ziemeļvidzemes apvidos, kuri robežojās ar Igauniju, un Ziemeļkurzemē. Tās izdobtas no ļoti resniem, ap 2 m gariem liepas vai egles stumbru gabaliem, kuru diametrs sasniedzis līdz 90 cm. Bluķa abos galos ielikti dibeni, bet virsdaļā izgriezts taisnstūra caurums vākam. 18.—19. gs. guļtīnes novietoja klētīs un tajās glabāja miltus, gaļu, dažkārt graudus u. c. pārtikas produktus. Vecākā droši datējamā guļtīne darināta 1780. gadā, atrasta bij. Kuldīgas apriņķa Spāres pagasta «Godeļos» un saukta par «dobumu». Šīs guļtīnes korpuss bijis no egles, vāks — bērza. Vākā abās pusēs iegriezti krusti, bet tīnes priekšpusē — gadskaitlis «A. 1780». Tīnes garums 1,92 m, diametrs 73 cm.

Domājams, ka guļtīnes radušās tālā senatnē. To norāda jau minētā vienkoka laivu gatavošanas prasme pirmatnējās kopienas periodā, kā arī līdzīga izmēra bluķa zārku taisīšana Latvijā 11.—12. gs. Latgalē un Ziemeļvidzemē atrasti guļtīnes senlaicīgāki varianti — no gara un ļoti resna koka stumbra izdobtas dziļas tvertnes — «žeiri», kam vaļēja augšdaļa, kura radusies, koka stumbram pirms dobšanas noņemot daļu virsas. Bez tam 1966. gada vasarā Daugmales pilskalna arheoloģiskajos izrakumos agrā feodālisma slānī izdevās atsegt kādas lielas tvertnes paliekas, kuru kontūras radniecīgas mums zināmajām guļtīnēm. Domājams, ka lielajās guļtīnēs sākumā glabāta labība un, kamēr labības vēl bija maz, tīnēm bijusi it kā klētis apcirkņa funkcija. Zināmu liecību tam dod «Godeļu» guļtīnes vākā iegriezti krusti, kas, pēc tā laika tautas ticējumiem, varēja pasargāt tīni no uguns un citām nelaiēm. Šādus krustus parasti iegrieza vērtīgās lietās vai šo lietu glabātāvās. Visai izplatīta 18. gs. bija arī krustu iegriešana klētīs pakšos, sliekšņos u. c. vietās, bet klētīs, kā zināms, bija zemnieka sētas visvērtīgākā celtne.

Ārpus Latvijas teritorijas guļtīnes sastopamas Igaunijas dienvidaustrumdaļā, Austrumlietuvā, Baltkrievijā un Polijā. Intere-

santi ir tas, ka 1920. gadā Baltkrievijas nomaļās apdzīvotās vietās guļtīnes novietoja dzīvojamo māju piebūvēs un tajās glabāja graudus un miltus, t. i., guļtīnei bija it kā klēts apcirkņa funkcija.

Kriju un koka sloksnes vāceles

Viens no senākajiem droši datējamiem Latvijas iedzīvotāju mājas iekārtas priekšmetiem, kas lietots vienlaikus ar vienkoka tvertnēm, ir kriju trauki — vāceles vai tīnes. To paliekas atrastas arheoloģiskajos izrakumos Rucavas Mazkatužu un Medzes Kapsēdes 2.—5. gs. kapulaukos. Šajās tvertnēs mirušajam kapā līdzī tika dotas rotas lietas un monētas. Mārcienas «Oliņos» bagātā vīrieša kapā, kas datēts ar 11. gs., atrasta tāšu vācele ar rotām un citām piedevām. Raksturīgi, ka tāšu un kriju vāceles rotas lietu, adījumu, godos sedzamo galvas autu un citu vērtīgāku sīku lietu glabāšanai lietoja visā feodālisma periodā un pat kapitālismā — 19. gs. otrajā pusē. Sevišķi bagātīgas un daudzveidīgas kriju un tāšu trauku kolekcijas iegūtas etnogrāfiskajās ekspedīcijās Vidzemē, it īpaši tās dienvidaustrumā.

Ir pazīstamas trejādas kriju tvertnes: 1) nelielas vāceles sīku lietu — rotu, diegu u. c. glabāšanai; 2) vidēja izmēra vāceles — lakatu, cimdu, zeķu u. tml. tekstiliju glabāšanai un 3) liela izmēra vāceles — kriju tīnes, kurās glabāja lielus priekšmetus — segas, palagus, brunčus u. c. tekstilijas. Šīs tīnes, ko parasti sedza vāks, nereti sauca par pūra tīnēm. Tās bija vairāk nekā 50 cm augstas, un to diametrs pārsniedza 60 cm. Kriju tvertnes bija divējādas formas — cilindriskas un ovālas. Atšķirības starp tvertnēm vērojamas galvenokārt izmērā, augstuma, platuma un garuma proporcijās, kā arī rotājuma elementos.

Kriju tvertņu un to vāku sānus veidoja liepas krijas sloksne, kuras galus salaida pamišus un zināmā rakstā sašuva ar lūka sloksni vai plēstu priedes saknīti. Vāku un dibenu tāpat veidoja no krijas strēmelēm, nereti no vienas (virsējās) vai abām pusēm pārklāja ar bērza tāsīm, un ar dekoratīva lūku vai saknīšu šuvuma — pinuma palīdzību piestiprināja pie tvertnes sāna (132. att.). Šuves ir parastākais, dažkārt vienīgais kriju tvertņu rotājuma elements, kas brūngano virsmu padara interesantāku un ievēl tajā gaišākas līnijas. Vietumis atrastas arī bagātīgāk rotātas kriju vāceles. Piemēram, Jaunpiebālgā iegūta krijas vācele, kam korpusa

apakšdaļa un vāka augšdaļa pārvilkta ar rūpīgi izmeklētu tāsi un malas rotātas robiņiem (132. att.). Vāceles dekoratīvo raksturu vēl vairāk pasvītīro izteiksmīgā forma un smalki veidotais apmales, vāka un dibena sašuvums. Rakstā šūtās kriju pūra tvertnes minētas arī tautas dziesmā:

Rakstīts mana pūra vāks,
Rakstīts pūra dibentiņš;
Tikušam dēliņam
Manu pūru vizināja.

X Gan pēc konstrukcijas, gan pēc formas kriju vācelēm un tīnēm radniecīgas ir koka sloksnes vāceles, kurās tāpat glabāja dažādus rokdarbus, tekstilijas u. c. lietas. Vāceles darināšanai sagatavoja vajadzīgā platuma sloksni, kuru, salaižot galus pamīšus, salieca tā, lai veidotos cilindriska vai ovāla tvertne. Tad salaiduma vietu sašuva ar plēstu koka saknīti. Šuvums dažkārt bija rotājuma elements — tas atdarināja skujiņu, izcilnī veidotu koka tapas — naglas galvu u. tml. Ap šuvuma vietu reizumis vēl iegriezti saulītes vai citi motīvi (133. att.). Vāku un dibenu gatavoja no plāniem dēlišiem, ko piestiprināja pie sānu apmales ar slīpi iedzītām izturīga koka tapiņām.

Tā kā sloksnes vāceles vieglāk izrotāt nekā kriju tvertnes, to rotājumi bija daudzveidīgāki un bagāti dažādiem motīviem, kas iegriezti, iededzināti, izveidoti aplikācijas, intarsijas u. c. tehnikās. Šīs vāceles darināja galvenokārt greznuma lietu glabāšanai. Nereti līgavaiņi tās dāvināja savām iecerētajām un tādēļ veidoja īpaši krāšņas. Rezultātā esam ieguvuši vienus no pagātnes izcilākajiem tautas mākslas priekšmetiem, kuru rotājuma elementus un formu varam izmantot, darinot Padomju Latvijas suvenīrus un dekoratīvos priekšmetus.

Vecākā droši datējamā koka sloksnes vācele, kas atrasta Ventspils apkārtņē, darināta 1766. gadā. Tās korpuss rotāts salmu aplikācijām. Pie vāka un korpusa šķautnēm horizontāli piestiprināti salmu stiebrī. Vāka sānu virsmas malās un vāceles korpusa vidusdaļā no salmiem izveidoti ausekliši, bet vāka centrā — saules motīvs — blīvs salmu riņķis, ap kuru grupēti 8 aplīši. Vāka vienos sānos redzams gadskaitlis «1766». Viss vāceles korpuss ar kādu krāsvielu it kā iebeicēts brūni melns (134. att.). Radniecīga tikko aprakstītajai, bet vēl krāšņāk rotāta ir 17. gs. beigās vai 18. gs. sākumā darinātā Lielvārdes apkārtņē iegūtā vācele (135. att.). Tajā tāpat izmantoti saules, ausekļa u. c. motīvi, kas izveidoti no salmiem aplikācijas tehnikā. Vāceles korpuss melns. Abas vāceles ir ļoti krāšņas, jo salmi uz tumšā fona rada skaistu krāsu rotaļu.

Šis vāceles sasauca ar jaunākajā laikā — 19. gs. darinātajām vācelēm un kārbām, kam taisnstūra, sešstūra vai cita forma.

Vairums pašreiz zināmo tumšo vāceļu ar salmu aplikācijām atrastas kādreizējos lībiskajos apvidos Ziemeļkurzemē un Daugavas piekrastē. Šis melni brūno pamatņu un gaišo aplikāciju apvienojums it kā sasauca ar 18. gs. beigās Rīgas apkārtnē — agrāk tur neapšaubāmi bijuši lībiešu apdzīvotie apvidi — darinātajām rakstītajām kamanām. To kulbu ārpuses mēdza apdedzināt un tad melnajā fonā iegrieza gaišus rakstus. Iespējams, ka šis rotāšanas princips ir ļoti sens, jo aplūkotās 17.—18. gs. formas ir labi izstrādātas un liecina par darinātāja attīstīto estētisko gaumi. Vai šis dažādās tehnikās veidotais tumšo un gaišo toņu apvienojums koka priekšmetu rotāšanā saistāms ar somu-ugru resp. lībiešu kultūras mantojumu, to rādīs turpmākie pētījumi. Precizitātes labad jāpiebilst, ka 134. attēlā redzamā vācele, pēc A. Bilenšteina ieskata, atrasta Dienvidkurzemē, bij. Kursiņu pagasta Bruzilu muižā, turpretim Latvijas PSR Vēstures muzeja etnogrāfijas nodaļas inventārā atzīmēts, ka tā pārņemta no Rīgas Latviešu biedrības un iegūta Ventspils apkārtnē. Šķiet, ka muzeja dati ir pareizāki.

Vairākām Vidzemes ziemēļ- un rietumdaļā atrastajām koka sloksnes vācelēm uz vāka un korpusa redzams ar nokarsētiem metāla spiedogiem iededzināts raksts, kura galvenie motīvi ir saulītes, likloči, lielāki kvadrāti, kuros sagrupēti daudzi sīki kvadrātiņi u. c. (136., 137. att.). Ornamentu veido gan no viena rakstura motīviem, gan vairākus motīvus apvienojot kvadrātā, trīsstūrī, aplī u. c. ģeometriskās figūrās. Lielāka izmēra rakstus — zvaigzņītes, aplišus u. c. — nereti savieno ar iededzinātām svītrām, kas savukārt veidotas no sīkiem aplīšiem, kvadrātiņiem u. tml. elementiem. Dedinātā raksta elementi un to kompozīcijas bieži vien radniecīgas Igaunijā, it īpaši tās rietumdaļā — Pērnavas novadā — izplatītajām dedzinātā raksta kompozīcijām. Tas liecina par noteiktu ornamentēšanas principu kopību starp Rietumvidzemes lībiskajiem apvidiem un Igaunijas dienvidrietumdaļu. Vecākā no šīm vācelēm aptuveni datējama ar 1780. gadu (138. att.), bet vecākais droši datējamais priekšmets ar analogisku iededzinātu rakstu darināts 1795. gadā. Šķiet, ka arī rakstu iededzināšana ir ievērojami senāka, jo vairums zināmo 18.—19. gs. darinājumu ir rūpīgi izstrādāti. Igaņu etnogrāfi A. Vīress un G. Renks domā, ka dedzinātais ornaments Igaunijā ieviesies ne agrāk kā 18. gs.

Runājot par vāceļu rotāšanas paņēmieniem, jāmin arī dekoratīvi ģeometriskā raksta iegriezumi vākos un sloksņu salaidumu galos. Dažkārt griezumi izkrāsoti atšķirīgos toņos.

Jāpiebilst, ka vairums koka sloksnes vāceļu nebija rotātas vai tika rotātas pavisam maz un izmantotas dažādām saimniecības vajadzībām: miltu, putraimu, maizes u. c. produktu glabāšanai.

Mucinieku izstrādājumi

Jau kopš agrā feodālisma līdzās kriju un vienkoka vācelēm un citām tvertnēm zemnieki lietoja stīpotas galdiņu tvertnes, kas pakāpeniski nomainīja vienkočus un 18.—19. gs. jau bija stipri izplatītas.

Pēc pašreiz pieejamiem materiāliem grūti spriest gan par stīpoto galdiņu tvertņu sākotnējo izplatību un lietošanu Latvijā, gan par to izcelšanās laiku. Tomēr skaidrs, ka 12. gs. Latvijā tās lietoja, jo Kokneses pilskalna un Rīgas arheoloģiskajos izrakumos galdiņu trauku paliekas atrastas 12. gs. slāņos. Tērvetes pilskalna izrakumos kādas 13. gs. celtnes pagrabā uzzieta muca ar labību. Spriežot pēc Latvijā atrastajām galdiņu trauku paliekām un mucinieku darba rīkiem (līcenis 2.—5. gs. un slīmests 10.—12. gs.), galdiņu tvertnes vietējie amatnieki pratuši gatavot jau sen, pirms vācu iebrukuma Baltijā. Tāpēc nepamatots ir A. Bilenšteina apgalvojums, ka Latvijas iedzīvotāji galdiņu tines, kā liecinot priekšmeta vāciskais nosaukums, un mucinieku darba tehnoloģiju aizguvuši no vāciešiem.

18. un 19. gs. latviešu zemnieku sētās sastopamās cilindriskās, konusveida un mucveida galdiņu tvertnes pēc to lietojuma iedalāmas 3 grupās: 1) tvertnes pārtikas produktu sagatavošanai, ievietošanai un neilgai glabāšanai; 2) pārtikas produktu, sevišķi graudu un to izstrādājumu, ilgstošai glabāšanai; 3) tekstiliju glabāšanai. Pēc specifiskām uzbūves īpatnībām galdiņu tvertnes vēl varētu iedalīt t. s. viendibeņos un divdibeņos.

Pie viendibeņiem būtu jāpieskaita galdiņu tvertnes, kurām slēgts apakšgals, bet virsa vaļēja. Atsevišķiem viendibeņu tiptiem — sviesta spainīšiem, krējuma ķērnēm, tīnēm u. c. — divu pretēji novietotu galdiņu garākie augšgali veido osas, starp kurām iestiprina viegli noņemamu vāku. Atsevišķi jāizdala alus kausi un alus kannas, kam vienā pusē ir osa ar tajā iestiprinātu atceļamu vāku.

Pie divdibeņiem jāpieskaita šķidrumu pārnesšanai paredzētas galdiņu tvertnes: druvneši, mucīņas — «enkuriši», zara kannas u. c., kurām abos galos ielikti neizņemami vāki (139. att.). Šķid-

ruma ieliešanai un izliešanai trauka sānos vai galā ierīkota atvere, kuru aizbāž ar tapiņu vai kurai uzliek nelielu, tapai līdzīgu vāku. Atsevišķiem divdibeņiem, īpaši zara kannām un druvnešiem, virsējā vāka vidū ir atvere, kurā ievieto vāciņu. Pagriežot vāciņu par 90°, kannu vai druvnesi noslēdz (140. att.). Pagriežamajam vāciņam ir lokveida stīpiņa, kas noder par trauka rokturi.

Vienkāršākie saimniecības trauki bija dažādi spainīši, slaucenes un ķipīši, kam paplašināta augšdaļa un dažkārt ovāls apveids. Tie apjotzi divām vai vairākām stīpām, kas kopā ar vienkāršiem vai griezumiem rotātiem rokturiem un zara snīpjiem ir arī tvertnes dekoratīvie elementi. Ar iegriezumiem dažkārt rotāta arī trauka augšmala. Sevišķi izteiksmīgs rotājums ir ap 1830. gadu darinātā Liepājas rajona Otaņķu c. p. «Cielavās» atrastā vedeklas ķipīša augšmalā (141. att.). Šis ķipītis figurējis nīcenieku kāzu ieražās: pēckāzu dienas rītā, visiem kāzu viesiem skatoties, vīramāte pasniegusi vedeklai ķipīti, kurā tai vajadzējis nomazgāt seju, lai allaž būtu vīramātei paklausīga. Ķipītis esot lietots vēl 19. gs. beigās.

Viendibeņus Ziemeļkurzemē dažkārt rotāja arī intarsijas tehnikā. Šis rotāšanas veids ir līdzīgs igauņu salās, sevišķi Sāremā, Sirves pussalā, iemīlotajam rotāšanas paņēmienam un acīmredzot izskaidrojams ar kurzemnieku un salinieku ciešajiem tirdzniecības sakariem un salinieku iešanu peļņā uz Kurzemi.

Līdzīgi iepriekš minētajiem priekšmetiem gatavoti un rotāti arī sviesta spainīši, krējuma ķērnēs, sviesta kuļamās ķērnēs, druvneši u. c. viendibeņu tipa saimniecības trauki.

Atsevišķi jāaplūko zara kannas un alus kausi, ko lietoja svētkos un ģimenes godos. Zara kannas (140. att.) ir divdibeņu tipa trauki ar konusveida, cilindrveida vai mucveida formu. Tās apņemas ar divām vai vairākām koka stīpām. Viens trauka galdiņš gatavots no koka sloksnes ar dabiski augušu zaru, kuram izurbts vidus un no kura tādējādi izveidots snīpis šķidruma izliešanai. Kāzās, kristībās, bērēs, Jāņos un citos svētkos un godos zara kannās lēja un iznēsāja alu, tāpēc tās darināja iespējami krāšņākas. Darba dienās mazāk rotātajās zara kannās nesa strādniekiem uz lauku dzeramo.

Zara kannās, tāpat kā citās galdiņu tvertnēs, vērojami galvenokārt divējādi rotājuma elementi: 1) konstruktīvi dekoratīvie un 2) tīri dekoratīvie. Konstruktīvi dekoratīvie ir tvertnes uzbūves elementi, bez kuriem tvertni nevarētu lietot un kuri vienlaikus izceļ tās apveidu, bet tīri dekoratīvie elementi ir dažādi ornamenta motīvi, kas nav saistīti ar tvertnes konstrukciju un

domāti vienīgi trauka rotāšanai. Pie pirmajiem jāpieskaita daudzveidīgās stīpu kombinācijas, kas dažkārt sedza gandrīz visu kannas korpusu, snīpja — zara prasmīgi izvēlēta forma un izvietojums, pagriežamā vāciņa un roktura izveidojums ar rokturī ierasto siluētgriezumu, kā arī pašas kannas augstuma un resuma proporcijas (142. att.). Pie tīri dekoratīvajiem elementiem jāpieskaita iegriezumi vāciņa malā vai kannas korpusa galdiņu augšgalos, iededzināti vai iegriezti ģeometriskā raksta motīvi kannas korpusā (143. att.). Jaunākajā laikā ornamentu retumis uzkrāsoja. Dažkārt trauka taisītājs kannā iegriezis vai uzkrāsojis darināšanas gadu. Pēc šāda iegriezuma uzzinām, ka vecākā droši datējamā galdiņu zara kanna Latvijā izgatavota 1796. gadā (142. att.). Īpaša uzmanība veltāma iededzinātajam rakstam, ko atrodam ap 1800. gadu darinātās bij. Madonas apriņķa Kalsnavas pagasta «Ķušu» māju zara kannas korpusā (143. att.) un ap 1770. gadu darinātās Ļaudonas kannas korpusā. Minētajām zara kannām paralēlās vertikālās rindās mainās divi raksta motīvi — čūskveida līkloči un apļveidā izvietoti atsevišķi punkti. Šis iededzinātā raksta kompozīcijas paņēmieni Kalsnavas—Ļaudonas apkārtnē atbilst Igaunijā, Pērnavas novadā, iemīlotajai alus kausos iededzinātā raksta kompozīcijai.

Alus kausi — viens no dekoratīvākajiem galdiņu tvertņu veidiem — ir nelieli mucveida, cilindrveida vai konusveida trauki, kas lietoti ģimenes un gadskārtu godos un svinībās, kad svinību dalībnieki tos dzerdami laida no rokas rokā. Lai kausu būtu ērtāk turēt, tā vienos sānos izveidots rokturis, kam piestiprināts atceļams vāks.

18.—19. gs. visizplatītākie bijuši konusveida kausi. No tiem vecākais droši datējamais darināts 1795. gadā un iegūts Madonas apkārtnē (144. att.). 1930. gados iznākušajos «Latvju rakstos» norādīts, ka šis kauss atrasts bij. Skaņkalnes pagastā. Pats vecākais Latvijā zināmais ir mucveida alus kausis, kas darināts 1730. gadā (146. att.) un atrasts bij. Talsu apriņķa Valgales pagasta «Bungās». Atsevišķās vietās, īpaši Latgalē, atrasti arī arhaiskie alus kausi — vienkoči.

Pie alus kausu konstruktīvi dekoratīvajiem elementiem vispirms jāpieskaita trauka saturēšanai nepieciešamās stīpas, kam alus kausu rotāšanā bija vēl lielāka nozīme nekā zara kannu un pūra tīņu apdarē. Sevišķi izteiksmīgi stīpas izskatās, ja tās, sargrupētas vienkopus, kā gaišāka josla aptver kausa tumšāko korpusu. Lai panāktu lielāku efektu, daži stīpu galu krustojumi šādā joslā atrodas līdzās citu stīpu gludajām daļām (145. att.). Otra, ne mazāk

nozīmīga konstruktīvi dekoratīva detaļa ir alus kausa rokturis, kas mēdza būt gan vienkāršs, gan rotāts siluētgriezumiem, kuros dažkārt attēloti dzīvnieku valsts motīvi (146., 147. att.). Ziemeļkurzemē, tāpat kā Igaunijas salās, arī kausa vāks dažkārt rotāts siluētgriezumiem, kuros dominēja stilizēti augu vai dzīvnieku valsts motīvi (147. att.). Pie konstruktīvi dekoratīvajiem elementiem jāpieskaita arī kausu resnuma un augstuma attiecības, kas izsakāmas kā 1 : 1,2—1 : 1,7.

Tīri dekoratīvi elementi ir iegriezumi, iededzinājumi un, retāk, uzkrāsojumi alus kausa vākā, korpusā vai rokturī. Lielāko ievērību te pelna iededzinātais raksts, kas izveidots no aplīšiem, pusaplīšiem, kvadrātiņiem, punktiņiem u. c. elementiem. Raksta kompozīcija ir visai dažāda.

19. gs. beigās Liepājas rajona bij. Krotas pagastā atrastajiem diviem alus kausiem aplīši uz korpusa izvietoti diezgan neregulāri, un tikai ar grūtībām var saskatīt it kā koncentriskus apļus, kuru vidū mēģināts iededzināt saulītes motīvu. Gar kausu augšmalu aplīši izvietoti taisnā rindā. Nedaudz regulārāks raksts iededzināts kausu vākos. Spriežot pēc diezgan nenoteiktās raksta kompozīcijas, minētais alus kausu raksts ir darināts sen.

Labi pārdomāts, regulārs un acīmredzot jaunākajā laikā iededzināts raksts ir Vidzemes ziemeļaustrumos atrastajai kannai, kur aplīši uz korpusa un roktura izvietoti taisnās (vertikālās un horizontālās) rindās, bet uz vāka — koncentriskos apļos, kuru centrā izveidots saulītes motīvs (148. att.). Šāda alus kausa raksta kompozīcijas attīstība — no brīvākas līdz labi pārdomātai — vērojama arī Igaunijā.

Pārdomāta raksta kompozīcija ir arī 1795. gadā darinātajam Madonas apkārtnē atrastajam alus kausam (144. att.). Uz šī kausa korpusa profilētajiem dēlīšiem taisnās (vertikālās un horizontālās) rindās iededzināti lodziņi, kas vāka malā veido koncentrisku apli. Korpusa rotājumā sevišķi izteiktas ir vertikālās joslas. Šajā kausā iededzinātais raksta motīvs bieži redzēts uz alus kausiem, kas atrasti Igaunijas salās un cietzemē, pie tam raksta atsevišķo elementu izvietojums izteiktās vertikālās joslās raksturīgs galvenokārt Pērnavas apvidum.

Šai sakarā jāpiebilst, ka iededzinātais raksts iedzīves priekšmetos Latvijā izplatīts galvenokārt Kurzemes un Vidzemes rietumu- un ziemeļdaļā, kā arī dažos citos Vidzemes apvidos, kur, pēc vēstures avotu ziņām, dzīvojuši lībieši vai igauņi. Šis raksts radniecīgs Igaunijā iemīļotajam iededzinātajam rakstam. Iededzinātais raksts pazīstams arī Zviedrijā, Austrijā u. c. zemēs, bet Lie-

tuvā tas līdz šim nav konstatēts. Tas vedina domāt, ka Latvijā iededzinātais raksts varētu būt viens no materiālās kultūras elementiem, kas sniedz liecību par latviešu un lībiešu-igauņu kultūru mijiedarbību, par somu-ugru iedzīvotāju grupu vai atsevišķu indivīdu dzīvi un darbu dažos Latvijas apvidos. Balstoties uz šāda pieņēmuma, nonākam pie atziņas, ka Madonas apkārtnē, Mārcienā, savā laikā dzīvojušie un pārlatviskotie somi-ugri varētu būt bijuši no Pērnavas novada ievesti igauņu kļaušu zemnieki. Šāda pieņēmuma pierādījums varētu būt minētās zara kannas un alus kauss, kuru iededzinātais ornaments ļoti radniecīgs Pērnavas novadā iecienītā iededzinātā raksta elementiem un kompozīcijai. No otras puses, jāsaprot, ka daži zvejas un zemkopības darba rīku nosaukumi Vidzemes dienvidaustrumos tuvu radniecīgi šo rīku nosaukumiem Rietumvidzemes lībiskajos apvidos. I. Leinasare, aplūkojusi zemkopības darba rīkus, secina, ka šī radniecība izskaidrojama ar kādas lībiešu grupas apmešanos Madonas apvidū. A. Bīlenšteins savukārt domāja, ka Mārcienā dzīvojušie somi-ugri bijuši igauņi, turpretim A. Jansons un K. Ancītis apgalvo, ka īpatnos materiālās kultūras elementus Mārcienā ienesuši nevis ienācēji no Igaunijas, bet no krievu apdzīvotās teritorijas, kas atrodas austrumos no Vidzemes vai Igaunijas. Pie tam jāsauboties, vai ienācēji bijuši somi-ugri. Skaidrību šajā jautājumā acīmredzot varēs gūt vienīgi tad, ja arhīvu materiālos atradīsim ziņas par igauņu, lībiešu vai citu svešautiešu grupas ienākšanu un dzīvi minētajā apvidū.

Graudu, miltu, putrainu u. c. pārtikas produktu ilgstošai glabāšanai zemnieki lietoja dažāda izmēra kublus, tīnes un mucas, ko visbiežāk novietoja klētīs, maltuvēs, dzīvojamo māju namos u. c. šim nolūkam vairāk vai mazāk piemērotās telpās. Kubli (149. att.) un tīnes (150. att.) gatavoti no bieziem galdiņiem, apjoztī mašīvām egles vai paegļa stīpām. To korpuss lielākoties atgādina nošķeltu konusu un nereti balstās uz 3 vai 4 kājām — galdiņu pagarinātiem apakšgaliem. Vāks iestiprināts starp divām osām. Vienīgais kublu un tīņu rotājums ir siluētgriezumi vāka šķērsī un nelieli robojumi vāka malās. Visai radniecīgi šīm tīnēm un kubliem ir lielie gaļas, kāpostu u. c. produktu kubli, kā arī dažādām saimniecības vajadzībām, piemēram, veļas mazgāšanai, alus raudzēšanai u. c., darinātie kubli. Labības, miltu un citu produktu glabāšanai paredzētās mucas bija galvenokārt nerotātas, apjoztas koka stīpām, un to forma līdzīga tagadējo mucu formai.

Tekstiliju glabāšanai darinātās galdiņu tīnes — t. s. pūra tīnes bija zemnieces visvērtīgāko mantu novietne. Tās parasti turēja

klēti un tikai izņēmuma kārtā novietoja kādā dzīvojamās telpas stūrī, kur pārsedza ar rakstainu segu. Tā kā pūra tīne saistīta ar svarīgiem notikumiem cilvēka dzīvē, tās darinātāji veltīja daudz uzmanības, lai izveidotu tvertnei saskanīgas proporcijas un gaumīgus rotājumus. Ievērojot to, ka feudālisma un kapitālisma laikā sievieti vērtēja arī pēc pūra lieluma un krāšņuma, pūra glabātava nedrīkstēja atpalikt no sava laika gaumes.

Latvijā pazīstamas divējādas — konusveida un mucveida pūra tīnes, no kurām vecākās un tekstiliju glabāšanai neapšaubāmi izplatītākās ir konusveida tīnes. To izgatavošanas tehnoloģija ir nedaudz vienkāršāka par mucveida tīņu izgatavošanu. Vecākā pēc iegrieztā gadskaitļa datējamā galdiņu pūra tīne izgatavota 1749. gadā un atrasta Nītaurē, bet nav šaubu, ka šādas tīnes lietotas daudz agrāk, vienlaikus ar kriju tīnēm. Galdiņu pūra tīne savā laikā tika uzskatīta par greznumu salīdzinājumā ar kriju un vienkoka tīni (18.—19. gs. par greznumu salīdzinājumā ar jebkuru tīni tāpat tika uzskatīta apkaltā otētā pūra lāde).

Konstruktīvi dekoratīvs tīņu rotājuma elements bija lazdas, paeģļa vai cita koka stīpas (151. att.), kas apņēma tīnes augš- un apakšgalu, nereti arī vidu. Stīpas, ko lika pa vienai vai pāros, saturēja tīnes galdiņus, izcēla tvertnes formu un radīja uz korpusa gaismas un ēnu rotaļu. Īpašs rotājuma paņēmieni bija stīpu galu krustošana, kas atgādina pinumu. Konstruktīvi dekoratīvi elementi bija arī siluetgriezumi tīnes vāku saturošā šķērša malās, rotātām galvām veidotās koka tapas, ar kurām vāka dēlišus pievienoja pie šķērša, aizbīdnis, kas nostiprināja vāku, un dažkārt arī siluetgriezumiem rotātās tīnes osas.

Arī tīņu rotāšanā tīri dekoratīvi elementi bija iegrieztais un iededzinātais ģeometriskais raksts, tāpat krāsotie jeb otētie augu un dzīvnieku raksta motīvi. Krāsotie rotājumi sastopami reti un, domājams, pieder pie jaunākā laika posma, kad ar pūra lādēm un skapjiem modē nāca dažādi otējumi. No iegrieztā ģeometriskā raksta motīviem jāmin dažādās griezumā tehnikās izveidotās saulītes, rozetes, likloči u. c., kas visbiežāk izvietoti uz tīnes vāka šķērša un vāka malās, dažkārt uz tīnes osām un korpusa augšmalā (152. att.).

Iededzinātais ģeometriskais raksts kā tīnes rotājums var būt gan tikai tās virsdaļā, gan arī aptvert visu korpusu. Pirmajā gadījumā uz tīnes vāka malām un vāka šķērsī iededzināti lieli koncentriski apli, kas veidoti no maziem aplīšiem, kā likloči u. c. raksta motīvi. Šis rotāšanas paņēmieni Latvijā izplatīts galveno-

kārt Ziemeļkurzemes un Rietumvidzemes lībiskajos apvidos — Rendā, Zlūkās, Piltenē, Usmā, Dundagā, Tūjā, Vitrupē, Viļķenē u. c.

Sevišķi interesantas ir Viļķenē un Vitrupē atrastās pūra tīnes, kuru korpusi un vāks segts ar iededzinātiem aplīšiem, kas izvietoti gan taisnās rindās, gan neregulāri (153. att.). Kā zināms, šajā apkārtnē vēl 19. gs. vidū dzīvojuši nedaudz Vidzemes lībieši.

No tautu kultūru mijiedarbības pētīšanas viedokļa ne mazāk nozīmīgas šķiet jau minētās ar iededzinātu rakstu viscaur rotātās tīnes Vidzemes vidienā (skat. 93. lpp.). Kā jau teikts, to izcelšanās saistāma ar viena vai vairāku nezināmu amatnieku darbību šajā apkārtnē, jo vietējie iedzīvotāji vairs nespēj sniegt ziņas par meistariem, kas strādājuši 19. gs. pirmajā pusē. Arī arhīvos līdz šim nav atrastas ziņas par cilvēkiem, kas būtu darinājuši šādas tīnes. Pārējā Latvijas teritorijā šādi rotātās tīnes nav konstatētas, toties tīņu ornamentācija radniecīga ar Igaunijā, Pērnavas novadā, pazīstamu pūra tvertņu rotājumu. Tas mudina meklēt kādu sakaru starp Pērnavas novada un Piebalgas kokamatnieku darba paņēmieniem.

Aprakstot Vecpiebalgai tuvējās Briņģu un Vāckalna muižas, A. Hupels 1782. gadā norādīja, ka šajās muižās dzīvojot iepirkti igauņu zemnieki, pie tam Briņģos šādu igauņu esot vairāk nekā puse no visu zemnieku kopskaita. 19. gs. sākumā, sastādot Vidzemes draudžu aprakstus, šādas ziņas sniedza arī O. Hūns. Piebalgas un Pērnavas novadu iedzīvotāju sakarus apliecina arī etnogrāfu ekspedīcijās iegūtās ziņas. Pēc šīm ziņām, vairāki piebaldzēni 19. gs. esot pārcēlušies uz dzīvi Pērnavas novadā. Piebalgā runājuši, ka viņiem tur esot radi. Pretstatot minētos faktus, varam izvirzīt domu, ka uz Piebalgu atvestie igauņu zemnieki bija pirkti Igaunijas dienvidrietumdaļā. Viņiem bija zināma nozīme Piebalgas novada iedzīves priekšmetu īpatnību veidošanā 18.—19. gs.

Pēc aplūkotajiem principiem rotātās arī mucveida pūra tīnes. Tomēr tajās dominē konstruktīvi dekoratīvie elementi — siluēt-griezumi vāka šķērsī un tīni aptverošās stīpas, kuru skaits dažkārt bija daudz lielāks, nekā vajadzīgs tīnes galdiņu saturēšanai (154. att.). Ar griezumiem mēdza rotāt arī tīnes vāka malas, šķērša virsmu, osas un tīnes augšmalu. Mucveida tīņu skopie rotājumi izskaidrojami acīmredzot ar to, ka pati tīnes forma ir izteiksmīgāka nekā konusveida tīnei. Zināma nozīme varbūt te ir arī tam, ka mucveida tīnes 18.—19. gs. lietoja galvenokārt pārtikas produktu uzglabāšanai.

Ar pūra darināšanu, glabāšanu, vešanu uz jaunā vīra mājām saistās daudzas latviešu zemnieku ģimenes dzīves tradīcijas, dau-

dzas tautas dziesmas, parunas, sakām vārdi, mīklas, ticējumi. Tautas dziesmas slavē čaklo darbinieci — bagāta un skaista pūra darinātāju, peļ bagātās mātes meitas, kas sava pūra tvertnes grib piepildīt ar svešu roku darinātām mantām, piemēram:

Nava kauna tautiešam,
Man pūriņa vaicājot:
Kuru dienu es sēdēju
Adīdama, rakstīdama?
Līdz ar tevi darbos gāju,
Līdzī kunga rijiņā.

Kas pūriņu pielocija
Saimeniņa meitiņām?
Pupas, zirņi, rācentiņi,
Tēva maizes rīcentiņi.
Dod, dieviņ, man aitiņās
Jel bitītes lielumā:
Es pūriņu pielocišu
Ar saviem pirkstiņiem.

Pūra lādes

Ap 19. gs. vidu Latvijā vairs netiek darinātas pūra tīnes. To vietā amatnieki taisa pūra lādes un skapjus, kas apgērbu, audumu u. c. tekstiliju novietošanai ir daudz ietilpīgāki un lietošanai parocīgāki nekā tīnes. Šai laikā turpina gan vēl lietot vecās tīnes, bet 20. gs. tās jau pārvēršas par miltu, putraimu, gaļas, zirņu, graudu u. c. produktu glabātavām.

Pūra lāžu izcelšanās laiks nav droši nosakāms, un arī par to attīstības pirmajiem posmiem līdz 18. gs. nav visai precīzu ziņu. Baltvācu zinātnieki, kas pētīja Latvijas iedzīvotāju materiālo kultūru un dzīves veidu, apgalvoja, ka latvieši pūra lādes, kā norādot tvertnes vāciskais nosaukums (vācu val. «Lade»), esot pārņēmuši no vāciešiem. Latviešu buržuāziskie etnogrāfi šo uzskatu būtiski nemēģināja revidēt. Īstenībā jautājums nav tik vienkāršs.

Pūra lāde Latvijā, tāpat kā citās zemēs, nogājusi garu attīstības ceļu: pilnveidojušās senās konstruktīvās detaļas, pārņemtas kaimiņu tautu lāžu formas, konstruktīvie un apdares elementi, ja tie pārveidotā formā vietējām lādēm spēja dot ko jaunu, interesantu. Šai sakarā jāatzīst, ka latviešu zemnieku sētās ne vēlāk kā 17. gs. parādījās pēc pilsētu un muižu cittautu amatnieku darinājumu parauga taisītas lādes. To darināšanu apguva arī vietējie meistari — latvieši, kas tās pārveidoja un pielāgoja lietotāju — latviešu zemnieku gaumei un prasībām. Rezultātā dažādos Latvijas apvidos radās atšķirīgi pūra lāžu varianti.

Ka Latvijā agrajā feodālismā bija jau iespējams izgatavot lādes tipa tvertnes, liecina tālaika kokapstrādes tehniskais līmenis — prasme plēst un tēst apaļkokus, izgatavot plānus dēļišus

galdiņu traukiem, prasme sastiprināt koka detaļas izcirstos vai izkaltos robos ar koka tapām, savienot guļkokus ar statņu palīdzību utt. Tāpēc visai ticami ir vēsturnieka A. Karnupa izteiktā, J. Graudoņa un V. Urtāna vēlāk apstiprinātā doma, ka Talsu pilskalnā 10.—12. gs. slānī atrastie sadeguša priekšmeta fragmenti ir no seno kuršu šķirsta — lādes, kurā atradušies daudz sīku bronzas gabaliņu. Pēc A. Karnupa domām, šķirsts bijis izgatavots no stāvus liktiem, ap 2 cm bieziem skuju koka dēļiem, apakšā tam bijusi pierīkota gareniski liktu dēļu grīda. Tvertnē atrastie bronzas gabaliņi, liekas, sniedz drošu liecību, ka tā ir bijusi pūra lāde, kurā, starp citu, glabāti ar bronzu rotāti apģērbi. A. Karnupa minētie stāvus liktie dēļi, šķiet, būs lādes stūra statņi un varbūt arī vidus statņi sānu sienās, kuri atbilstu 18.—19. gs. etnogrāfiskajā materiālā bieži atrodamajām statņu konstrukcijā darinātajām lādēm. 18.—19. gs. iemiņotajam lāžu glabāšanas veidam atbilst arī Talsu pilskalnā atrastās lādes novietojums pie telpas attālākās sienas, netālu no kakta.

Tādējādi varam noraidīt A. Bilenšteina un citu autoru uzskatu, ka lādes Latvijā ienākušas tikai pēc vācu feodāļu iebrukuma kā vācu, t. i., augstākās kultūras sasniegums. To, ka lādes Latvijā darinātas jau sen, apliecina arī apstākļi, ka 18.—19. gs. līdzās vāciskajiem nosaukumiem «lāde» un «kiste» vai «kists» lādes nozīmē joprojām tika lietoti senie nosaukumi «šķirsts», «pūrs». Tas atspoguļojas arī latviešu tautas dziesmās, kur apkaltu lādi dēvē par dzelžu pūru, bet, runājot par pūru kopumā, minētas dažādas tvertnes, kurās saliktas pūra mantas:

Kaliet, brāļi, dzelžu pūru,
Kad kalpam vēlējat:
Lai tas man nesalūztu,
Pavasarus vadājos.

Vaj'dzēs stipru kumeliņu
Pūru vest tautiņās;
Pilni tīņi, pilni šķirsti,
Visi grūti cilājami.

18.—19. gs. Latvijā pēc formas senlaicīgākās un konstruktīvi vienkāršākās bija t. s. statņu lādes (125. att.), kas visbiežāk izplatītas Vidzemē un Latgalē. Lādes stūrus veidoja vertikāli (griezumā taisnstūra) statņi, kas vienlaikus bija korpusa saturētāji un kājas. Statņos izkaltajos robos vai gropēs ielaida sānu un galu dēļus un nostiprināja ar koka tapiņām. Statņu augšgalos izkala robus, kuros uz koka ass — tapas iestiprināja koka šķēršus, kas saturēja dēļu vāku. Šķērši izcirsti liki, laužti vai taisni, un to forma nosacīja lādes vāka formu — vāks atgādināja plāksni, loku vai bija jumtveida. Lādes apakšā dēļu grīda. Pēc arhitekta K. Andermaņa domām, šīs lādes ir vecākais Latvijā bijušo lāžu veids, kas Vid-

zemē un Latgalē stājies galdiņu tīņu vietā un uzlūkojams par pārejas pakāpi no tīnēm uz klasisko mākslas stilu ietekmē darinātām pūra lādēm.

Vairums statņu lāžu nav rotātas vai arī maz rotātas — tām nelieli robojumi vāka dēļu galos, dekoratīvi veidotas galvas koka tapām, kas satur vāku, profilēti statņi, siluētgriezumi statņu apakšgalos — kājās. Jaunākajā laikā, sevišķi 19. gs., lādes priekšējā fasādē no profilētiem dēļiņiem dažkārt izveidoti divi «spoguļi» (156. att.). Vismazāk rotātas bija lādes, kurās glabāja pārtikas produktus un kuras novietoja maltuvēs, pieliekamajos, labības klētīs.

No kopējās statņu lāžu masas jāizdala bagātīgi rotātās lādes — pūra lādes vai šķirsti (156. att.), kur, tāpat kā rotātajās tīnēs, glabāja tekstilijas. To vecākais droši datējamais eksemplārs darināts 1794. gadā un atrasts bij. Cēsu pagastā. Tā kā šīs lādes bija paredzētas vērtīgu lietu glabāšanai un rādīšanai citiem cilvēkiem (ar pūra un tā tvertnes gatavošanu un pārvešanu saistījās meitas un viņas ģimenes gods, dažādas ieražas), tām vajadzēja būt rotātām. Ne velti tautas dziesmas hiperbolizē pūra lādes darināšanu un krāšņumu:

Es deviņu brāļu māsa,
Visi daiļi darināja.
Pieci pirka zelta kroni,
Trīs — dimanta gredzentiņu;
Devītais bāleliņš
Pūr' ar zeltu kaldināja.

Visbagātīgāk rotātās statņu pūra lādes Latvijā atrastas Vidzemes rietum- un ziemeļdaļā — Limbažu, Valmieras, Valkas un Alūksnes rajonos, retāk Ziemeļlatgalē, Jēkabpils rajonā un dažās citās vietās, kur tās nonākušas kopā ar vidzemniecēm — šo lāžu īpašniecēm. Raksturīgs rotājuma veids bija t. s. vanaga nadziņu raksts (125., 156. att.) — ar ieapaļu kaltiņu lādes statņos, vākā, fasādē, retāk galos, izgrebti sekli robojumi. Uz lādes gludās, lielākoties brūni krāsotās vai nekrāsotās virsmas tie rada interesantu gaismas un ēnu rakstu, tumšāku un gaišāku svītru joslas, kas virsmu šķērso vertikāli, horizontāli, pa diagonāli vai loku un veido apļus, elipses, kvadrātus, taisnstūrus, rombus u. c. ģeometriskas figūras.

Šīs lādes gribētos saukt par lībiski igauniskās materiālās kultūras iezīmi Vidzemē. Lūk, faktori, kas ļauj šīs lādes Vidzemē uzskatīt par lībiski igauniskām: (1) lāžu izplatības teritorija kopumā atbilst teritorijai, ko Vidzemē pagātnē apdzīvoja lībieši

vai atsevišķas igauņu grupas un kur notika latviešu, lībiešu un igauņu kultūru spēcīga mijiedarbība (no arhīvu dokumentiem un literatūras zinām, cik sīksti Vidzemes lībieši pretojās vācu muižnieku un mācītāju visādi veicinātajai asimilācijai — lībiešu saplūšanai ar latviešiem, zinām, cik sīksti lībieši un viņu pēcteči turējās pie savas kultūras īpatnībām); 2) pēc konstrukcijas, rotāšanas veida un proporcijām šīs lādes radniecīgas Igaunijā lietotajām statņu pūra lādēm, un to apdarē Vidzemē vērojamas tādas pašas izmaiņas kā Igaunijā, t. i., rietumdaļā lādes greznākas, nopaloģotākiem vākiem, austrumdaļā — vienkāršākas, stūrainākas, izteiktiem jumbtveida vākiem; 3) šo lāžu izplatītākais nosaukums Vidzemē — «šķirsts» — tālā pagātnē pārņemts no Baltijas somiem-ugriem un etimoloģiski tuvs igauņiskajam nosaukumam «kirst» (Ziemeļkurzemes lībiskajos apvidos vienkāršās, produktu glabāšanai darinātās lādes analogiski sauc par «šķirstiem»); 4) šo pūra lāžu konstrukcijas sastopamas gan uz austrumiem, gan uz dienvidiem no Latvijas un Igaunijas robežas, bet pēc rotājuma elementiem, kompozīcijas un proporcijām tām radniecīgu lāžu nav ne krievu, ne baltkrievu, ne arī poļu, čehu, vācu, rumāņu u. c. zemēs; 5) šo pūra lāžu teritoriālā izplatība kopumā atbilst dažu citu, tikai lībiešu un igauņu apdzīvotās teritorijās Baltijas jūras austrumu piekrastē konstatēto priekšmetu izplatībai (spilgtākais no šādiem priekšmetiem ir brišanas zvejas rīks — «līvis»).

Latgalē statņu pūra lādes rotātas galvenokārt dažādiem nelieliem robojumiem, bet dažkārt arī diezgan bagātiem siluēt-griezumiem (155. att.).

Otrs Latvijā izplatīto pūra lāžu tips ir no horizontāli gulošiem dēļiem taisītas kastes. Dēļu galos ir robi un izvirzījumi, kurus sāķķējot taisnā lenķī veidojas ēku gludajiem pakšiem līdzīgs lādes stūra savienojums. Vecākajiem paraugiem visas korpusa sienas ir vertikālas (157. att.), jaunākajiem — slīpas, pie kam šķērs-griezumā lādes augšdaļa nedaudz plataka par apakšdaļu. Retāk atrastas lādes, kam arī garengriezumā virsdaļa garāka nekā apakšdaļa. Vecākajām lādēm taisns dēļu vāks (157. att.), jaunākajām — ieapaļš ar dēļu segumu virs vāka sānmalām un ieapaļiem galiem, kas vāka virsu paceļ virs lādes par apmēram 10 cm un palielina lādes tilpumu (159. att.). Daļai lāžu vienā galā iekšpusē izveidota maza kastīte ar vāciņu. Lāžu grīdas liktas no dēļiem. Daļai lāžu, sevišķi jaunākajā laikā darinātajām, ir taisnas vai siluēt-griezumiem rotātas kājas.

Vecākā Latvijas zemnieku mājās apzinātā lāde ir 1670. gadā darinātā vai krāsotā lāde, kas atrasta Liepājas rajona Nīcā

(157. att.). Tuvāku ziņu par tās darinātājiem un pirmajiem lietotājiem trūkst. Kā liecina lādes apdare, tvertne veidota pēc labi zināmiem darba paņēmieniem. Dēļi rūpīgi gludināti un tēsti no plēstām plankām, stūru salaidumi precīzi. Stūru un korpusa apkalumi izstrādāti vienkārši, bet pārdomāti. Otējumu izpildījusi pieredzējuša meistara roka. Var jau būt, ka pašreizējie krāsojumi un arī apkalumi vai to daļa ir vēlāka laika darinājums un tikai gadskaitlis pārņemts no sākotnējā varianta, tomēr, arī pieļaujot šādu iespēju, varam secināt, ka šā tipa pūra lādes Latvijā lietotas krietni agrāk, jo bija vajadzīgs zināms laiks, kamēr meistari iemānījās izveidot pamatkonstrukcijas tik rūpīgi kā šai 300 gadu vecajai lādei. Raksturīgi arī tas, ka šī nav vienīgā pakšu pūra lāde, kas saglabājusies no 17. gs. pēdējā ceturkšņa, un ka kopš 18. gs. sākuma saglabājušos lāžu skaits ir diezgan prāvs.

Pašlaik vēl nevaram apgalvot, vai šā tipa lādes cēlušās Latvijā vai ienākušas te kopā ar vācu vai citu tautību amatniekiem, muižniekiem un pārējiem iebraucējiem. Pēc arhitekta K. Andermaņa domām, pakšu pūra lādes Latvijā izveidojušās divējādi. Vidzemē un Lātgālē latviešu meistarū radoša darba rezultātā tās izaugušas no iepriekš aplūkotajām statņu lādēm, bet Zemgalē un Kurzemē lāžu darināšanu ietekmējušas tolaik Vidus- un Rietumeiropā izplatītās renesanses un baroka stila lādes, ko vietējie meistari redzējuši muižās. Laika gaitā latviešu galdnieki šīs lādes radoši pārveidojuši un pielāgojuši zemnieku prasībām.

Šķiet, ka K. Andermaņa hipotēze par aplūkojamo lāžu tipu izveidošanos Latvijā pieņemama tikai daļēji, t. i., jautājumā par renesanses un baroka formu un mākslinieciskās apdares elementu vispārēju pārņemšanu no muižu vai pilsētu profesionālajiem amatniekiem — vāciešiem. Būs pareizi, ka lāžu ieapaļos vākus, bagātīgos apkalumus, otētos augu un dzīvnieku ornamenta motīvus latviešu meistari aizguvuši no greznajām lādēm, ko ik dienas varēja redzēt muižā, miestā, pilsētā. Šīs lādes bija izskatīgākas, krāsainākas un varbūt arī ietilpīgākas par vienkāršajām zemnieku lādēm, tāpēc latviešu meistari tās atdarināja, vienkāršoja, pielāgoja savai gaumei un pasūtītāju materiālajām iespējām, tāpat kā rīkojās citu istablietu, sevišķi gultu, galdu, skapju, izveidē. Tā, piemēram, latviešu amatnieki neapvilka lādes ar ādu, kaut gan šādu apdari bija daudzkārt redzējuši muižnieku ceļa lādēs, atteicās no smagajiem un masīvajiem dzelzs apkalumiem, kas raksturīgi muižu un baznīcu naudas un citu vērtību glabājamām lādēm. Rezultātā izveidojās šodien plaši pazīstamā

zemnieku pūra lāžu dekoratīvā apdare, par kuru tautas dziesma saka:

Zied rozītes, zied magones
Uz māsiņas pūra vāka;
Kad pacēla pūra vāku,
Tad ziedēja villainītes.

Patī lādes korpusa konstrukcija Latvijā šķiet esam vecāka nekā renesanses un baroka stila apdares elementi. Šī vecākā zemnieku pakšu lādes forma varētu būt kaste ar vertikālām sienām un taisnu vāku, bez krāsojumiem un varbūt pat bez apkalumiem. Uz šādu lādi varētu norādīt tautas dziesma:

Man bāliņis pataisīja
Baltu bērza pūra lādi:
Lai ir baltas villainītes,
Vēl baltāks tikuminš.

Šāda vienkārša zemnieku lāde varētu būt līdzīga jau minētajai Nīcas lādei (1670. g.). Ar to gandrīz vienā laikā (1679. g.) darināta vai otēta greznā Jaunpils vēlās renesanses stila lāde, kam priekšpusē izveidotas koka koloniņas, bagātīgi otējumi u. c. dekoratīvie elementi.

Izšķirošu atbildi pakšu lāžu izcelšanās jautājumā varēs dot arheoloģiskie izrakumi, ja kādā pilskalnā vai citur izdosies atrast pakšu konstrukcijas pūra lādi, kas vecāka par līdz šim zināmām klasisko stilu ietekmē izveidotajām lādēm. Iespējams, ka šāda lāde tiks atrasta, jo mēs zinām, ka vairākās materiālās kultūras nozarēs (pļaušanas darba rīku, ratu un ragavu izveidē, celtnu konstrukcijās) Kurzeme jau kopš mūsu ēras pirmajiem gadsimtiem un agrā feodālisma gāja citādu attīstības ceļu nekā Latgale un Vidzeme.

Pakšu pūra lādēm ir gan konstruktīvi dekoratīvie, gan bagātīgi un daudzveidīgi tīri dekoratīvie rotājuma elementi.

Pie konstruktīvi dekoratīvajiem elementiem vispirms jāpiešķaita tvertnes atsevišķo dimensiju proporcija, vāka un korpusa veids, kāju izgriezumi, vāka un grīdas izlaidumi pāri lādes sienām. Tā, piemēram, Kurzemes, Zemgales un Vidzemes pakšu lādēm ar ieapaļo vāku augstuma un garuma attiecība ir 1:1,5—1,8, bet Latgales skreinēm — 1:1,2—1,5. Tādējādi redzam, ka vienāda tipa pakšu lādes ar ieapaļo vāku Latvijas vidus- un rietumdaļā ir ievērojami slaidākas nekā austrumdaļā. Lādes savienojumu pastiprināšanai un tās rotāšanai svarīgs konstruktīvi dekoratīvais elements ir apkalumi. Senākajām un trūcīgo ļaužu lādēm tie ir vienkārši un pieticīgi: lādes vāku un korpusu apņem

gludas vai galos un vidusdaļā izlocītas šauras stīpas, dažās vietās lādes stūrus aptver nedaudz rotātas leņķa skavas, apkalti atslēgu caurumi un dažkārt vāka stūri (157., 158. att.). Lādes galos iestiprināti gludas vai vītas apaļdzelzs rokturi. Jaunākajā laikā darinātajām, sevišķi turīgo ļaužu lādēm apkalumi ir daudz bagātīgāki un greznāki. Tas īpaši sakāms par barokālajām lādēm ar ieapaļo vāku, kam platas štancētas metāla joslas vairākās vietās apskauj korpusu un vāku, kā arī korpusa un vāka dēļu salaidumus stūros. Greznām metāla plāksnēm apkalti arī lažu gali, kur piestiprināti bagātīgi rotāti rokturi. Šīm lādēm ir rūpīgi un grezni izveidoti atslēgas caurumi, kurus apkļauj dekoratīvas dzelzs plāksnītes un pie kuriem pierīkoti rokturi vāka pacelšanai u. tml.

Apkalumus darināja kalēji. To veids un rotājums ir stipri atkarīgs no meistara izdomas un amata prasmes. Tomēr kopumā varam konstatēt dažus latviešu pūra lažu apkalšanas principus. Pilsētu un lauku kalēji, kas labāk bija iepazinūši vācu valdošo aprindu dzīvi, vairāk atdarināja muižnieku un pilsētnieku lādes, tāpēc viņu darinātajos apkalumos dominē izsmalcināti plastiski veidojumi, lokveida griezumumi, viļņojumi u. tml. Lauku kalēju veidotie kalumi ir masīvāki, vienkāršāki, tiem raksturīgi metāla joslu galu un vidusdaļu paplašinājumi, uz kuriem caurkaltas vai izlocītas rozetes, ērgļa u. c. augu un dzīvnieku valsts motīvi. Atsevišķi jāizdalā Latgales pūra lažu — skreiņu — apkalumi: plānas, gludas, melni krāsotas skārda stīpas, kas taisnās joslās apņem lādes stūrus, korpusu un vāku (159. att.). Dažkārt skārda stīpas pa diagonāli šķērso lādi, it sevišķi vāku.

Tīri dekoratīvs lažu rotājuma elements ir pirmām kārtām tās krāsojums brūnos, zaļos, melnos, zilos toņos. Latvijas vidus- un rietumdaļā lādes mēdza krāsot mierīgos brūnos, sarkanbrūnos vai zaļganos toņos, bet austrumdaļā — Latgalē un Augšzemē — koši zaļos vai zilos toņos. Vismaz kopš 17. gs. otrās puses Latvijā pazīstamas t. s. otētās pūra lādes, t. i., lādes, uz kuru priekšpuses, vāka un gala diezgan spilgtos toņos uzkrāsoti dažādi augu un dzīvnieku valsts motīvi — ziedošas puķes podā, grozā vai vāzē, puķu un staipekņu zari ar ziediem, ziedu vijas, gaiļi, stārķi u. c. (157., 158. att.). Šīs kompozīcijas ir visai daudzveidīgas. Nereti uz lādēm uzkrāsotas arī dažādas rozetes, sadotas rokas, stipri stilizēts saulītes motīvs u. c. elementi. Latgales un Augšzemes skreīnēm raksturīgs ar spiedogiem veidots raksts — dažāda platuma taisnās joslās, apļos, lokos un citādi apvienoti sarkanu, baltu, zaļu, zilu, melnu, dzeltenu un brūnu toņu ziediņi, aplīši vai pusaplīši. Raksts izvietots visā lādes priekšējā fasādē, galos un uz vāka.

Senāko droši datējamo otējumu (skat. 1670. g. darināto lādi) forma liek domāt, ka otējums ir prasmīga meistara darbs. Tātad varam pieņemt, ka otējumi Latvijā parādījušies agrāk par 17. gs. otro pusi. Spriežot pēc otējumu motīviem, šis mēbeļu rotājuma veids Latvijā pārņemts ar muižnieku un ceļojošo amatnieku starpniecību no citām zemēm. Lāžu krāsotāji sākumā, domājams, būs bijuši Latvijā ieceļojušie vācu, poļu vai citu tautību amatnieki, kā arī pie tiem mācījušies latviešu meistari. Laika gaitā lāžu krāsošana, tāpat kā darināšana, būs pilnīgi pārgājusi latviešu rokās. To pierāda arī daļa otējumu, kuros līdzās augu un dzīvnieku valsts motīviem redzami dažādi geometriskā raksta elementi, kas ir raksturīgi latviešu tautas mākslas darinājumiem. Etnogrāfisko ekspedīciju materiālos un literatūrā ir diezgan daudz norāžu, ka lāžu otēšanas manieri vietējie meistari aizguvuši no ebreju krāsotājiem. Tomēr šis apgalvojums ir apšaubāms, jo otētās lādes un skapji Latvijā parādījušies ievērojami agrāk par ebreju kaut cik nozīmīgu ieplūšanu Kurzemes hercogistē. Cita lieta ir ebreju krāsotāju darbība Latvijā 19. gs., jo arhīvos atrodamas ziņas, ka vairums ebreju laukos ir amatnieki, to starpā arī krāsotāji.

Visticamāk, ka lāžu un skapju otēšanas maniere, tāpat kā vairākas citas Vidus- un Austrumeiropas kultūras parādības, pārstāigājusi vairākas zemes, ar zināmu novēlošanos nokļuva Latvijā. Iespējams, ka latviešu amatnieku aizgūtās tvertņu otēšanas manieres sākotnējā izplatība meklējama vācu un slāvu tautu kultūras saskaru teritorijā (Lauzicā, Šprēvaldē, Saksijā, Silēzijā, Mazūrijā, Morāvijā u. c.), kur mēbeļu otēšana bija sevišķi populāra. Ne velti vācu zinātniskajā literatūrā šos apvidus dēvē par krāsu provincēm. No turienes caur Poliju, Austrumprūsiju un Lietuvu otēšanas tehnika izplatījās Kurzemē un Zemgalē, bet vēlāk — arī Vidzemē. Kurzemē un Zemgalē, kas no 16. gs. vidus līdz 18. gs. beigām ietilpa ar Poliju cieši saistītajā Kurzemes hercogistē, otēšanas tehnika iesakņojās sevišķi dziļi. Acīmredzot nozīme te bijusi amatnieku, tirgotāju u. c. personu iespējām brīvi pārvietoties Polijas—Lietuvas karalistē un tai pakļautajās teritorijās.

Latgales skreiņu īpatnējie, ar šabloniem spiestie rotājumi acīmredzot izskaidrojami ar amatnieciskās ražošanas un rotāšanas metodēm, kas izveidojās Baltkrievijā, Austrumlietuvā, Ziemeļukrainā un Austrumpolijā. No turienes skreiņu rotāšanas veids izplatījās arī Latgalē, Augšzemē, Austrumvidzemē un setu apdzīvotajā Pleskavas apgabala dienvidrietumdaļā. Jāpiebilst, ka atšķirība vērojama arī pūra lāžu glabāšanā: pārējā Latvijas teri-

torijā pūra lādes glabāja galvenokārt klētī, bet Latgalē skreini parasti novietoja dzīvojamā telpā.

Īpaši jāmin otējumi uz Rietum- un Ziemeļvidzemes statņu pūra lādēm ar iegriezto vanaga nadziņu rakstu, kas šajā teritorijā bija ļoti izplatīts līdz 1830.—1840. gadiem. Vēlāk brīvais fasādes laukums, ko vairs nerotāja griezumi, arvien biežāk tika noklāts ar augu un dzīvnieku valsts motīviem, kas te vairāk nekā Kurzemē, Zemgalē un pārējos Vidzemes apvidos savienoti ar ģeometriskā raksta elementiem, it sevišķi ar dažādām rozetēm un saulītēm (125. att.).

Skapji

Pūra lādi Latvijā, tāpat kā kaimiņu zemēs, nomaina skapji. Vecākais droši datējamais zemnieku sētās atrastais skapis darināts vai otēts 1770. gadā, bet līdz mūsdienām saglabājies 1771. gadā darināts skapis (160. att.). Tā barokālās, rūpīgi izveidotās formas un labi apstrādātās detaļas liecina, ka skapju darināšana šai laikā jau bijusi labi pazīstama. To apliecina arī pārējie 18.—19. gs. mijā darinātie skapji. Tādējādi jāsecina, ka skapji Latvijas zemnieku sētās bijuši pazīstami jau krietni agrāk, bet senāki droši datējamie skapji, tāpat kā daudzi citi feodālisma perioda koka priekšmeti, nav saglabājušies līdz mūsu dienām. Šo domu netieši apstiprina somu etnogrāfa N. Valonena pētījumā attēlotais 1666. gadā darinātais Somijas zemnieku skapis, kurš gan pēc formas, gan atsevišķām detaļām visai radniecīgs Latvijas zemnieku sētās 18. gs. beigās — 19. gs. sākumā lietotajiem droši datējamiem skapjiem. Skaidrs arī tas, ka 18. gs. beigās — 19. gs. vairumu skapju gatavoja lauku un pilsētu amatnieki, kam bija nepieciešamie darba rīki un iemaņas. Skapji sākumā bija galvenokārt turīgākajiem zemniekiem, jo to iegāde nebija pa spēkam bezzemniekiem un trūcīgajiem zemniekiem. Tikai vēlāk, 19. gs. otrajā pusē, skapji, kas lietošanai bija daudz ērtāki par lādēm, arvien vairāk aizstāja pūra lādes, kuras joprojām gatavoja trūcīgākie lauku ļaudis. Šajā laikā skapji kļuva tik populāri, ka kalpones, slēdzot darba līgumu ar saimnieku, nereti norunāja, ka saimnieks tām par daļu no algas dos skapi.

Iespējams, ka skapju attīstība Latvijas atsevišķās vietās aizsākās, uzlabojot un pārveidojot vienkoka tīnes un dēļu lādes nolūkā padarīt tās ērtākas lietošanai. Piemēram, guļtīnei varēja izcirst platāku un garāku lūku, uzsliet tvertni uz gala, dobumu

ar horizontāliem plauktiem sadalīt vairākās telpās un lūku aiztaisīt ar vertikālām durvīm. Kaut ko līdzīgu redzam 1928. gadā Bērzaunē atrastajā primitīvajā skapī, kas izdots no resna koka stumbra (161. att.). Vai šādas vertikāli novietotas, skapjiem līdzīgas vienkoka tvertnes lietotas arī citos Latvijas apvidos, pagaidām nav zināms, jo, tā kā tās bija visai primitīvas un neizskatīgas, to darināšanu varēja pārtraukt jau tālā senatnē un par to lietošanu ziņas nesaglabājās pat ļaužu atmiņā. Norādes, ka šādi skapji lietoti, atrodamas arī igauņu un lietuviešu zinātnieku publikācijās. Par minēto skapjveida vienkoču tālāko attīstības pakāpi varētu uzskatīt Vārkavā, Sērmūkšos un Jaunrozē apzinātos skapjus (162. att.), kas darināti no plēstiem un tēstiem dēļiem, sastiprinot tos ar koka tapām.

Var jau būt, ka skapjiem līdzīgas tvertnes Latvijā veidojās arī tā, ka pūra lādi nostādīja uz gala, lādes vāku izmantoja kā durvis, bet dobumu sadalīja ar plauktiem. Līdzīgu attīstības ceļu redzam Saksijā, kur vecākie zemnieku skapji bijuši it kā uz gala vertikāli uzslietas lādes ar jumtveida vāku. No lādēm, uzliekot tās vienu virs otras, skapji esot veidojušies Reinzemē un Septiņkalnē (Vācijā), bet šis divu lāžu apvienošanas paņēmieni cēlies Ziemeļalpos. To, ka skapis Latvijā vietām varētu būt veidojies, apvienojot divas vienu virs otras noliktas kastveida tvertnes, vedina domāt vairāki skapji, kas darināti 18. gs. beigās — 19. gs. sākumā un atrasti Latvijas diametrāli pretējos nostūros — Rucavā un Rundēnos (163., 164. att.). Šo skapju augšdaļa atdalīta no apakšdaļas ar neizņemamu horizontālu sienu, katrai daļai savas durvis. Skapju ārējā apdare un forma diezgan atšķirīga: Rucavas skapim raksturīgas baroka iezīmes — lauzta augšējā dzega, padziļināti durvju pildīņi u. c., Rundēnu skapis turpretim darināts taisnās līnijās ar latviešu tautas mākslai raksturīgu reljefu rozetes griezumā abās durvīs.

Jāpiebilst, ka krievu un baltkrievu zemnieku sētās skapji veidojušies no iebūvētajiem vai pakarināmajiem skapīšiem un plauktiem. Telpu stūros un pie sienām pakarami lielāki un mazāki skapīši (165. att.), kuru fasādes noformējums tāds pats kā lielajiem skapjiem, 18. gs. beigās un 19. gs. bieži vien bijuši arī latviešu zemnieku sētās. Šo skapīšu izcelšanās un attīstības gaita Latvijā vēl nav noskaidrota.

Latviešu zemnieku 18.—19. gs. lietotie skapji iedalāmi trauku un drēbju skapjos. Trauku skapji ir viendurvju. Vecākie drēbju skapji arī ir viendurvju, bet jaunākie — divdurvju (166. att.). Drēbju skapju apakšdaļā nereti ierīkotas atvilktnes. Senākais Latvi-

jas zemnieku mājās atrastais viendurvju skapis ar uzkrāsotu gadskaitli darināts 1770. gadā, bet divdurvju — 1787. gadā.

Salīdzinot mums zināmos 18. un 19. gs. zemnieku skapjus, redzam, ka trauku un produktu glabāšanai paredzētie ir vienkārši, mazāk rotāti, turpretim tekstiliju glabāšanai domātie nereti bagātīgi rotāti.

Skapju konstruktīvi dekoratīvie elementi ir priekšējās fasādes sānu dēļu un stūru profilējumi, ar profilētu un krāsotu līstīšu palīdzību izveidotie pildīņi skapju durvīs un priekšpuses sānu dēļos, kā arī paplašinātās dzegas skapju augš- un apakšdaļās u. c. Īpaši jāmin siluētgriezumi skapju lauztajās vai lokveida augšējās dzegās un figurāli veidojumi skapju augšdaļās un kājās (160., 163.—166. att.). 19. gs. otrajā pusē visai bieži skapja priekšējai fasādei piestiprinātas virpotas koloniņas un citi izcilņveida aplīkājumu elementi.

Konstruktīvi dekoratīvo elementu attīstība Latvijā bijusi divējāda. Kurzemē un Zemgalē 18. gs. un 19. gs. pirmajā pusē skapjos bagātīgi izmantoti vēsturisko mākslas stilu (sevišķi baroka) elementi — lauztās un lokveida augšējās dzegas, durvju pildīņi u. c. (160., 163., 166. att.), kas no pilsētu amatnieku darbnīcām ieviesušies laukos. Pārveidoti un pielāgoti latviešu zemnieku gaumei, šie elementi kļuvuši par neatņemamu latviešu tautas mākslas un kultūras sastāvdaļu. Ievērojami retāk šī veida skapji sastopami Vidzemē, kur aizgūtie elementi vēl vairāk vienkāršoti. Latgalē turpretim šīs skapju formas gandrīz nav atrodamas. Vidzemē un Latgalē šajā laikā dominēja samērā vienkārši, taisnās līnijās konstruēti skapji ar nedaudziem konstruktīvi dekoratīviem elementiem (167. att.). Šo skapju formas radniecīgas senlaicīgajiem vienkoka vai no šķeltām plankām darinātajiem satapotajiem skapjiem, kādus redzējām 161. un 162. attēlā un kādus līdzās rotātajiem turīgo ļaužu skapjiem atrodam arī Kurzemē un Zemgalē.

Domājams, ka Latvijas zemnieku sētās atrastie vienkāršie taisno līniju viendurvju skapji tiešām veidojušies no dobtajiem vienkočiem. Turīgo ļaužu mājās ar pilsētu, muižu un lauku amatnieku starpniecību vismaz kopš 18. gs. otrās puses ieviesās no Vidus- un Rietumeiropas pārņemtās skapju formas un dekoratīvie elementi. Tos vienkāršojot, veidojās skapju vietējie varianti, kuros izpaudās latviešu meistarū gaume un darba prasme.

19. gs. vidū un otrajā pusē jau vērojama tendence atteikties no skapju izrobotajām formām un to vietā nāca gludās līnijas. Šai laikā laukos arvien populārākas kļuva vietējās pilsētās iz-

strādātās divdurvju skapju formas, kam raksturīgas profilētas stūri un malu līstes, noņemamas, siluētgriezumiem un figurāliem veidojumiem rotātas dzegas, spoguļdurvis u. c. konstruktīvi dekoratīvie elementi.

Pie tīri dekoratīvajiem skapju rotājuma elementiem jāpie-skaita korpusa un detaļu krāsojumi, kas nereti mēdza būt dažā-dos toņos, lai izceltu atsevišķus konstruktīvos elementus. Tā, pie-mēram, skapja korpusu krāso brūnos, zaļos, dzeltenos u. c. toņos, bet durvju pildīnus, dzegu līstes un citas cilņveida profilētās deta-las — citos, spilgtākos toņos. Vismaz kopš 18. gs. pēdējā ce-turkšņa skapju priekšējai fasādei, īpaši durvju «spoguļiem», uz-otēja augu un dzīvnieku ornamenta motīvus, kas tuvu radniecīgi pūra lādēm uzotētajiem motīviem (skat. 118. lpp.). Līdz pat 19. gs. vidum otēto skapju neatņemama sastāvdaļa bija uzkrāsotais skapja darināšanas vai rotāšanas, dažkārt arī tā īpašnieces kāzu gads. Puķu, putnu u. c. augu un dzīvnieku valsts motīvu uzotē-šana kopumā izbeidzās 19. gs. pēdējā ceturksnī. Tās vietā stājās vienlaidu krāsojums, pie kam atsevišķos gadījumos citādi tika tonētas dažas konstruktīvās detaļas, piemēram, durvju pildīnu līstes.

Dažās Kurzemes un Zemgales turīgo zemnieku mājās atrastas telpas stūrī iebūvētas bufetes (168. att.), kas veidotas 18.—19. gs. sākuma barokālajās formās un radniecīgas šai laika posmā Zie-meļvācijā darinātajiem stūra skapjiem — bufetēm. Latviešu zem-nieku mājās šīs formas vienkāršotas un, domājams, pārņemtas no Vācijas ar pilsētu un lauku amatnieku starpniecību. Varbūt daž-kārt bufete nonākusi zemnieku sētās, turīgākajiem saimniekiem atpērkot no muižas vecās mēbeles. Šajās bufetēs saimnieka ģi-mene glabāja godos lietojamus traukus, dokumentus u. c. vērtī-gākas lietas. Iespējams, ka tās radās arī uz vietas, amatniekiem palielinot Latvijā iemīļotos pie sienām pakārtos stūra skapīšus, kam šādā gadījumā izveidoja skapjiem ierastos rotājumus.

Sēdekļi

Tikpat veci mājas iekārtas piederumi kā tvertnes ir sēdekļi, par kuru sākotnējiem veidiem fragmentāras ziņas sniedz arheo-loģiskais materiāls un seno autoru apraksti. Konkrētākas ziņas par sēdekļiem gūstam no lietišķajiem priekšmetiem, samērā pilnīgiem to aprakstiem un pat zīmējumiem, kas saglabājušies kopš 18. gs.

I
Viens no senākajiem un primitīvākajiem sēdekļu veidiem, kā jau minēts, bija akmens, ko novietoja ap ugunskuru dzīvojamā telpā vai brīvā dabā. Ieradums izmantot akmeņus par sēdekļiem Latvijā nebija izzudis vēl 18. un 19. gs. Akmeņus novietoja dzīvojamās mājas namā ap atklāto pavardu un krāsns kurtuvi (29. att.), vārāmajā namiņā ap pavardu, dzīvojamās mājas vai klēts ārpusē pie durvīm un citur. Visos šajos gadījumos izvēlējās palielus laukakmeņus ar platu, līdzenu virsmu vai arī vecus, graudu malšanai nederīgus dzirnakmeņus.

Senajos primitīvajos mājokļos sēdēšanai izmantoja arī guļvietas no zariem un zāles (tādas vēl 18.—19. gs. bija pieguļnieku būdās un no zariem un zāles veidotajās siena plāvēju būdās Lubānas ezera klānos). Jau tālajā pirmatnējās kopienas periodā aizsākās daudzus gadsimtus ilgstošā guļvietu un sēdekļu kopība.

III
Pirmie cilvēka rokām darinātie sēdekļi acīmredzot bija dabas izveidotas koku formas, ko pielāgoja cilvēka vajadzībām. Vēl 20. gs. sākumā etnogrāfisko materiālu vācēji lauku mājās nereti atrada no koka stumbra izzāgētus vai izcirstus cilindriskus blukšišus (169. att., A), uz kuriem sēdēja virtuvēs, dažādus darbus veicot, kā arī dažkārt pat pie galda maltīšu laikā. Interesants ir Kalsnavas «Misēnos» uzmērotais no resna vītola celma izcirstais sēžamais blukšis ar atzveltni un Raunas «Laiviņu» saiešanas namā atrastais blukša sēdekļis, kas izzāgēts no ābeles stumbra tajā vietā, kur tas sazarojās četrās daļās. Apzāgētie zari noderēja par ķebliša kājām (169. att., B un C).

IV
Ne mazāk izplatīti ir arī dažādi ķebļi (170., 171. att.), uz kuriem sēdēja maltīšu reizēs vai veicot dažādus darbus.

V
No vairāk vai mazāk cilindriskajiem sēdekļiem laika gaitā izveidojās t. s. dobtie krēsli. To izgatavošanai izcirta vai izzāgēja tik garu resna koka stumbra gabalu, lai iznāktu sēdekļa un atzveltnes augstums. Stumbra vidum vajadzēja būt iztrunējušam, lai to vieglāk varētu izgredt. Izgredbtajai sēdekļa daļai uzlika paceļamu vai nenopemamu koka ripas vai dēlišu vāku, bet atzveltni darināja lokveidā (172. att.).

Šie sēdekļi bija visai izdevīgi — izturīgi un izmantojami dažādu sīkumu, piemēram, diegu kamolu u. c., novietošanai. Pēc ekspedīcijās savāktajām ziņām nav iespējams noteikt dobtu krēslu rašanās laiku Latvijā (ir zināms tikai, ka Somijā šie sēdekļi lietoti jau 16. gs.). Iespējams, ka tos sāka gatavot jau pirmatnējās kopienas un agrā feodālisma periodā, kad, kā jau redzējām, Latvijas iedzīvotāji prata izdobt lielus vienkočus. Dobtie krēsli pazīstami visā Baltijas jūras ziemeļu piekrastē — Zviedrijā, Somijā, Igau-

nijā, Latvijā, Lietuvā, Polijā, Baltkrievijā. Tie atšķiras galvenokārt pēc sēdekļa un atzveltnes augstuma proporcijām.

Latvijā plaši pazīstami bijuši arī no īpatniem koka sakņu, zaru un stumbra saaugumiem darināti krēsli (173. att.), kas visvairāk izplatīti jūrai tuvējos apvidos Kurzemē un Vidzemē, it sevišķi Liepājas un Vitrupes—Ainažu apkaimē. Mežā izmeklējis sēdeklim piemērotus koku likumus un zarojumus, zemnieks tos mājās pietēsa, pieslīpēja un izveidoja sēdēšanai ērtas formas. Atzveltne, sēdeklis un dažkārt arī viena kāja gatavoti no kopēja gabala (170. att.). Trūkstošās 2—4 kājas ielaistas sēdekļi izurbtos caurumos. Rucavā darināti īpatni sakņu krēsli — stulpiņi (174. att.), uz kuriem mičošanas laikā sēdināta ligava. Daudzu sakņu krēslu īpatnība ir šaurā atzveltne. Tomēr Rietumvidzemē bijuši krēsli ar krietni platu atzveltni — tie atgādina 19. gs. bieži lietotos solu krēslus ar dēļa atzveltni un radniecīgi Rietumigaunijas un Rietumsomijas sakņu krēsliem ar platu atzveltni. Par šādu radniecību liecina arī Krotas «Brūveros» atrastais krēsls, kas iezīmē it kā pāreju no sakņu krēsliem uz solu krēsliem. Krēsla balstiem saglabātas dabas dotās formas — atzveltne un aizmugures kājas veidotas no viena ozola zara, priekšējās kājas — no otra. Atzveltnes priekšpuse pietēsta un virs tēsuma vietas un priekškājām pietiprināts dēļu sēdeklis.

Sakņu krēslu daudzveidība un izplatība Baltijas jūras baseinā rāda, ka to darināšanai Ziemeļeiropas mežu joslā bija viss nepieciešamais materiāls un dziļi iesakņojušās tradīcijas. Varam domāt, ka sakņu krēslu gatavošana Latvijā sākusies jau sen. Somi pieļauj domu, ka šādi sēdekļi veidoti vismaz kopš 17. gs. Konstruktīvi sarežģītāki krēsli Ziemeļeiropā lietoti pat bronzas laikmetā.

Senākie, pēc kokā iegrieztiem gadskaitļiem datējamie krēsli Latvijas zemnieku sētās gatavoti 18. gs. pēdējā ceturksnī, kad te darināja divus krēslu tipus: statņu krēslus un solu krēslus.

Statņu krēslus raksturo divi īsi un divi apmēram divreiz garāki, taisni vai nedaudz liekti vertikāli statņi — krēsla kājas. Statņu augšējie gali savā starpā savienoti ar vairākiem šķēršiem. Īsāko — priekšējo kāju augšgalu limenī pie šķēršiem piepīts meldru, saknīšu, auklu vai cita materiāla sēdeklis vai arī pie tiem ar koka tapām pietapots plānu dēlīšu sēdeklis. Šķērši, kas savieno pakalējo kāju augšgalus, veido krēsla atzveltni (175. att.). Vietām, it īpaši Kurzemē, atrasti senie statņu krēsli ar roku balstiem.

Senākais droši datējamais statņu krēsls (117. att.) Latvijā darināts 1773. gadā un atrasts Limbažu rajona Ainažu c. p. «Viksnēs». Krēsla kājas griezumā kvadrātiskas, ar noapaļotām šķaut-

nēm, apstrādātas rupji — aptēstas tikai ar cirvi. Šķērši cilindriski, ielaisti un iekīlēti krēsla kājās izurbtajos caurumos. Sēdekļis pīts no meldriem. Šādi rupji apstrādāti senie krēsli Latvijā atrasti arī citās vietās, jo sevišķi Rietumkurzemē, kur tie darināti ļoti masīvi (175. att.). Vecāko statņu krēslu apdare — rupji apstrādātais un parasti nekrāsotais koks, elementārie nostiprināšanas paņēmieni (šķēršu iedzīšana un iekīlēšana izurbtos caurumos) — rāda, ka šis ir senākais Latvijā gatavoto krēslu tips, kas te attīstījies no sakņu vai citu dabiski veidojušos koku formu sēdekļiem. Tā domāt mudina senlaicīgs izturīgs statņu krēsla prototips (176. att.), ko literatūrā dēvē par liekto koku krēslu. Krēsla gatavošanai ņēma četras (apm. 5 cm diametrā) oša vai lazdas nūjas. Tajās iegrieza robus un, nūjas robojuma vietās saliecot, ieguva četrus krēsla gabalus. Viens no tiem veido krēsla pakalējās kājas un atzveltnes sānus, kuru augšdaļā iekalti robi atzveltnes šķērša iestiprināšanai, otrs — krēsla priekšējās kājas, trešais saista visu kāju apakšgalus un ceturtais — augšgalus. Nūju brīvie gali apdarināti konusveidā, lai pēc to iespīlēšanas atbilstošos robos nūjas nevarētu izslīdēt. 18. gs. beigās liekto koku krēslu darināšanu aprakstīja pazīstamais senatnes pētnieks J. Broce, bet 19. gs. šādi krēsli vēl lietoti un darināti Kurzemē. Liekto koku krēsls ar atzveltņē atzīmētu gadskaitli «1890» no Rucavas pārvests uz Etnogrāfisko brīvdabas muzeju (176. att.). Domājams, ka šis senatnīgais krēslu gatavošanas paņmiens tālā pagātnē bijis pazīstams arī citu tautu apdzīvotajās teritorijās, jo slāvu tautu materiālās kultūras pētnieks poļu etnogrāfs K. Možinskis savā darbā par slāvu tautu kultūru publicē Latvijas liekto koku krēslam analogisku sēdekli, kas atrasts kādā čeremisū ciemā bij. Kazanņas guberņā.

Krēslu tālāko attīstības gaitu — liekto koku krēslu vēl lielāku tuvību statņu krēsliem — raksturo bij. Rucavas pagasta «Kēdēs» iegūtais krēsls ar pītu sēdekli (177. att.). Šim krēslam pakalējās kājas veidotas katra no savas taisnas nūjas, bet katra priekšējā kāja un sēdekļa sānu šķērsis — no vienas liektas nūjas, liekuma vietā iespīlējot priekšpuses augšējo šķērsi. Starp priekšējo un pakalējo kāju kā saturkoks iespīlēts krustveida šķērsis. Pārējie savienojumi — izurbtos caurumos iedzīti un iekīlēti apaļkoki — ir tādi paši kā jau aplūkotajiem statņu krēsliem.

Vienlaikus ar aprakstītajiem statņu krēsliem 18. gs. beigās un 19. gs. Latvijā lietoja to jaunāku, uzlabotu variantu (178. att.), kam kājas gatavotas no taisniem vai nedaudz līkiem, griezumā kvadrātiskiem statņiem. Savienojošie šķērši griezumā taisnstūra,

iestiprināti krēsla kājās iekaltos robos, šķēršus tur iekīlējot vai caurtapojot ar koka tapiņām. Sēdekļi darināti no dēļiem un pietapoti pie šķēršiem ar koka tapiņām. Laiks, kad šis statņu krēsla variants parādījies Latvijā, pašlaik nav zināms. Ņemot palīgā salīdzināmo materiālu, varam domāt, ka tas, tāpat kā krēsla vienkāršākais variants, ir visai sens. Tā, piemēram, Ēģiptē statņu krēsli ar griezumā kvadrātiskām kājām un tajās ielaistiem šķēršiem bijuši jau II g. t. pr. m. ē., Vidusīrijā — Toskānā tie atrodami 16. gs., kad statņu krēsli visdažādākajās apdares un konstrukcijas variācijās sastopami visā Vidus- un Ziemeļeiropā. Tas liecina, ka statņu krēsli bija Eiropā iecienīta krēslu forma, kas vienlaikus varēja izveidoties vairākās zemēs.

Statņu krēslu jauns variants (118. att.) Latvijā radās 18. gs. pēdējā ceturksnī, kad Briežu un Striķu amatnieki krēslus sāka gatavot no virpotiem bērza kokiem (skat. 92. lpp.).

Hronoloģiski jaunāki Latvijā ir t. s. solu krēsli (179. att.), kuru svarīgākā konstruktīvā detaļa ir sēdeklis — trapecveida horizontāla koka plāksne ar platāku priekšdaļu. Plāksnes apakšpusē nereti ielaisti divi paralēli šķērši. Četras uz ārpusi nedaudz izvērstas taisnas, retāk mazliet izliektas kājas ielaistas un iekīlētas šķēršos un sēdekli izurbtos caurumos. Sēdekļa mugurpusē slīpi izkaltos caurumos ielaista no vienas koka plāksnes veidota atzveltne, kas lielākoties bija taisna. Tomēr atsevišķi krēslu meistari, gribēdami izveidot sēdēšanai ērtāku atzveltni, to taisīja nedaudz lokveidā (122. att.), līdzīgu jau aplūkotajai dobo krēslu atzveltni. Šis krēslu tips 19. gs. pazīstams visā Latvijā, bet vislielākā formu un dekoratīvo elementu dažādība tam bija Kurzēmē un Zemgalē.

Solu krēslus zinātniskajā literatūrā dēvē par renesanses tipa krēsliem, kas kopš 15.—16. gs. Eiropā bija modes krēsli. Latvijā visizplatītākais solu krēslu variants (122., 179. att.) ir ar stilizētu sievietes figūras atveidojumu atzveltnē. Šādu krēslu sākotne ap 1560. gadu meklējama Ziemeļīrijā. Salīdzinājumā ar analogiskiem Latvijas zemnieku krēsliem itāļu krēslu kokgriezumi ir daudz bagātīgāki un greznāki, tiem cits kompozicionālais stils. Jo tālāk uz ziemeļiem izplatījās šis krēslu tips, jo tā rotājumi kļuva tuvāki Latvijā iemīļotajiem. Tas spilgti redzams, salīdzinot 16. gs. Šveices un Dienvidvācijas solu krēslus ar 19. gs. Latvijas, Lietuvas, Vācijas, Rumānijas, Čehoslovākijas, Zviedrijas u. c. zemju zemnieku krēsliem. Solu krēsli no Ziemeļīrijas ar amatnieku un pārceļotāju starpniecību acīmredzot nokļuvuši citās zemēs, to starpā arī Latvijā, kur tie pārveidoti atbilstoši šo sēdekļu darinā-

tāju un lietotāju gaumei. Tā radās solu krēslu dažādie varianti, kuru galvenā atšķirība ir atzveltnes izveidojumā.

Feodālisma apstākļos un arī kapitālisma sākuma periodā zemnieku mājās lietotos krēslus varam iedalīt ikdienas sēdekļos un goda krēslus. Ikdienā lietotos sēdekļus nereti gatavoja paši īpašnieki vai lietotāji, un tie bija samērā maz rotāti. Goda krēslus turīgo saimnieku dzīvojamām telpām darināja galvenokārt amatnieki. Šie krēsli bagātīgi rotāti. Uz tiem ikdienā, godos un svētkos sēdināja cienījamus cilvēkus, viesus, jubilārus u. tml. Ne velti latviešu tautas dziesma, kas atspoguļo vismaz 200 gadus vecu krēslu rotāšanas paņēmieni — izrakstīšanu ar t. s. vanaga nadziņu rakstu, — saka:

Sēdat, kūmi, kūmu krēslus,
Kūmu krēsli norakstīti!
Kūmu krēsli norakstīti
Vanadziņa nadziņiem.

Krēslu rotājuma elementi, tāpat kā citu iedzīves priekšmetu rotājumi, iedalāmi konstruktīvi dekoratīvos un tīri dekoratīvos.

Konstruktīvi dekoratīvie elementi ir krēslu kāju, atzveltnes un sēdekļa forma un stāvoklis, atzveltnes šķēršu izvietojums u. c. Tomēr vislielākā vērība veltīta krēsla kāju un it sevišķi atzveltnes rotāšanai.

Senākajiem krēsliem kājas ir taisnas, griezumā cilindriskas, kvadrātiskas, sešstūra vai astoņstūra, bet jaunākajiem, 19. gs. otrajā pusē darinātajiem, krēsliem kājas bieži vien, it īpaši Latgalē, Augšzemē un Vidzemes austrumdaļā gatavotajiem krēsliem, mēdz būt nedaudz izliektas (180. att.). Minētajos apvidos liektas arī pakalējo kāju augšdaļas, kas veido statņu krēslu atzveltni. Briežu un Striķu krēslu meistaru darinātajiem krēsliem virpotās kājas rotātas ar paresninājumiem un sašaurinājumiem. Krēsli ar visai interesantām virpotām kājām atrasti hernhūtiešu saiešanas namos. Krēslu kājas izvīrotas tā, it kā sastāvētu no daudzām bumbiņām, kas uzliktas cita uz citas. Šis krēslu rotāšanas veids radniecīgs ar zviedru zemnieku krēslu rotājumiem.

Zināms dekoratīvs elements statņu krēsliem bija arī sēdekļa pinums no saknītēm, auklām, meldriem u. c. materiāla, kad atsevišķā materiāla strēmelītes savstarpēji krustoja, veidojot kvadrātus, rombus, trīsstūrus. Dažkārt sēdekli pina no dažādas krāsas materiāliem.

Statņu krēslu atzveltni meistari atbilstoši savai gaumei darināja, kombinējot vertikālus, horizontālus vai slīpi izvietotus šķēršus (117., 177., 178. att.). Šķēršus nereti rotāja silueta griezumā,

kuros attēloti ģeometriskā raksta, retāk augu vai dzīvnieku valsts motīvi. Sevišķi iemīļoti bija saulotā staba, ripas resp. saules, sirds u. c. motīvi. Latgalē un Augšzemē bija izplatīts pūsmenesim līdzīgs izgriezums krēsla atzveltnes augšējā šķērša apakšdaļā (180. att.). Dažkārt siluētgiezumiem rotāts krēsla priekšējais šķērsis, nedaudz profilētas kājas un šķērši.

Pie solu krēslu konstruktīvi dekoratīvajiem elementiem jāpie-skaita galvenokārt atzveltnes dēļa siluētgiezumi (181. att.), kas atveido sievietes, kāda dzīvnieka vai putna figūru. Ļoti izplatīti te ir arī sirds un saulītes motīvi. Zināmā mērā dekoratīvi elementi bija arī sēdekļa priekšdaļas paplašinājums uz sāniem, apakšmalas pietēsums un dažos gadījumos sēdekļa ieliekums (122. att.).

Tīri dekoratīvie rotājuma elementi vecākajiem statņu krēsliem ir sēdekļu kājās un šķēršos iegrieztais vai iededzinātais ģeometriskais raksts — rozetes, saulītes, skujiņas, vertikālās kolonās un horizontālās līnijās izvietotas robojumu grupas u. c. (176. att.). Solu krēsliem iegrieztas vai iededzinātas rozetes, saulītes u. c. motīvi (122. att.) atrodami atzveltnes priekšpusē. 19. gs. daļa krēslu, it īpaši solu krēsli, krāsoti brūnos, sarkanbrūnos un dzeltenīgos toņos.

Vēl senāks sēdeklis par krēslu, domājams, bijis sols, kas sākotnē bieži vien bija identisks guļvietai. Sola pirmsākumi, domājams, meklējami zemes uzbērumā, ko izveidoja telpas iekšienē vai gar ēkas ārsienu (vēl 18.—19. gs. tas bijis pie daudzām Latgales un Vidzemes dzīvojamām mājām un Vidzemes hernhūtiešu saiešanas namiem). Šajos zemes uzbērumos nereti iestrādāti ēku pamatu platie akmeņi ar plakanu virsu.

Latvijas zemnieku sētās 18.—19. gs. lietoti divi koka solu veidi — pārvietojamie un iebūvētie soli, kuru sākotne meklējama tajā laikā, kad mūsu senči iemācījās plēst apaļkokus. Viens pārvietojamā sola veids ir plēsts egles stumbrs ar nogludinātu horizontālu augšējo virsmu sēdēšanai un apcirstiem zariem — sola kājām (182. att.). Šī sola lielums bija atkarīgs no tam paredzētā uzdevuma. Pie ēdamgalda novietojamie soli bija pat garāki par 2 m, bet nelieli solīņi un krāģīši — tikai dažus desmitus centimetru gari. Vēlāk gatavoto pārvietojamo solu virsa tāpat taisīta no plēstiem apaļkokiem, bet tajā izurbti caurumi, kuros iedzītas un iekārtotas 2 apaļkoka stakles vai 4 taisnas, nedaudz izvērstas kājas. Šā plēsto solu varianta izmēri atsevišķās zemnieku sētās un Vidzemes hernhūtiešu saiešanas namos bija patiesi vareni — garums sniedzās no 4 līdz 6 m, platums — no 30 līdz 50 cm. Dzīvojamā telpā solus novietoja gar vienu sienu, bet saiešanas namu lūgšanu telpā

tos salika rindās. Vienlaikus ar plēsto koku soliem zemnieki lietoja solus un soliņus, kas bija darināti no abpusīgi tēstām plankām, kurās izurbtos vai izkaltos caurumos iedzītas un ieķīlētas 3—4 taisnas, nedaudz izvērstas kājas.

Otrs senais solu veids ir t. s. iebūvētie soli — abpusēji ap-tēstas, biezas, visā telpas garumā vai platumā noliktas plankas, kuru gali ielaisti dzīvojamās telpas sienu baļķu saduru vietās vai arī uzlikti uz šajās saduru vietās iedzītiem vadžiem. Ja sols bija pārāk garš, tā vidu atbalstīja uz blukīšiem vai plankā ielaistām kājām. Feodālisma periodā, kad vairumam zemnieku istablietas bija visai vienkāršas, šādi soli, ko lietoja gan sēdēšanai, gan gulēšanai, atradās gandrīz katrās mājās. Raksturīgi piemēri te ir 19. gs. sākumā darinātais Limbažu rajona Tūjas ciema «Lejas-Virlapu» dzīvojamā rijā atrastais sols un Kuldīgas rajona Kūrmales «Klibju» saimes istabā novietotais sols. Šo solu rašanās laiks nav precīzi nosakāms, jo pati priekšmeta forma nekādu pieturas punktu nedod. Radniecīgas iebūvēto sēdekļu formas atrodamas daudzās kaimiņu zemēs. Kā liecina dokumenti, somu zemnieku sētās iebūvētie soli bijuši 17. gs. pirmajos gadu desmitos, bet senajā Novgorodā kokgriezumiem rotātu solu fragmenti izrakti 10.—12. gs. slāņos. Latvijas laukos soli senajos aprakstos minēti vismaz kopš 17. gs. beigām, bet domājams, ka tie taisīti jau ievērojami agrāk.

Vismaz kopš 18. gs. vidus Latvijas zemnieku dzīvojamās telpās parādījies jaunāks iebūvētā sola variants, kuram tikai plankas viens gals iestiprināts baļķu saduru vietā vai uzlikts uz vadžiem, bet otrs — atbalstīts uz blukīša vai plankā ielaistām kājām. Vēl jaunāks paņēmieni ir garu, platu solu darināšana, iedzenot sola abos galos kājas un vajadzības gadījumā atbalstot arī sola vidusdaļu. Šādus solus izvietoja divējādi: 1) gar telpas sienu novietoja tikai vienu solu; 2) vienu solu novietoja gar telpas vienu, otru — gar otru sienu tā, lai solu gali kaktā saskartos. Rezultātā ieguva t. s. stūra solus, kas visai izplatīti Kurzemē, Zemgalē, Latgalē un Augšzemē. Izteiksmīgi piemēri te ir stūra soli Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā Nidas zvejnieka dūmistabā (183. att.) un 1953. gadā Liepājas rajona Rucavas c. p. «Dižžubros» iegūtie stūra soli. Arī stūra soli ir labi pazīstama istablieta somu, zviedru, igauņu krievu u. c. latviešiem tuvāku un tālāku kaimiņu tautu zemnieku dzīvojamās telpās.

Visai interesanti ir nelielie iebūvētie soli, kuru priekšā novietoja ēdamgaldu un kuriem pret telpas vidu pavērstā gala balsts pagarināts uz augšu. Zemgales ziemeļrietumdaļā sola balsta pagarinājuma augšgalā mēdza izgriezt nelielu figurālu robojumu.

Ziemeļkurzemē — bij. Lībagu, Laidzes, Cēres, Upesgrīvas u. c. pagastos 19. gs. pirmajā pusē un vidū šāda sola balsta augšgalā izveidota cilvēka galva un ķermeņa augšdaļa (184. att.) vai kāda cita figūra. Šādu sēdekli sauca par «buku». Tas uzskatīts par goda solu, un uz tā svētkos un godos sēdināti cienījami viesi, bet kāzās — līgava un līgavainis.

Šajos Talsu novada solos īpatnie veidojumi, kādu nav pārējos Latvijas apvidos, izskaidrojami ar visā Latvijas teritorijā izplatīto paradumu rotāt godam paredzētos iedzīves priekšmetus. Jāpiebilst, ka šie cilvēka figūras veidojumi solu gala balstos ļoti radniecīgi solu galu veidojumiem Zviedrijā un Igaunijas salās. Šos solus varbūt darinājuši amatnieki vai citi ļaudis, kas no Igaunijas salām vai pat no Zviedrijas nokļuvuši Ziemeļkurzemē. Iespējams arī, ka tie atdarināti pēc paraugiem, ko Kurzemes zvejnieki vai jūrnieki redzējuši svešā zemē.

Iecienīti goda sēdekļi visā Latvijā 19. gs. bija atzveltnes soli, ko parasti novietoja gar sienu aiz ēdamgaldā. Uz tiem sēdināja viesus, svinību gadījumos jubilārus u. c. cienījamus ļaudis, tāpēc vairums atzveltnes solu krāsoti un rotāti. Pēc konstrukcijas var izdalīt divas atzveltnes solu grupas, kas atbilst jau aplūkotajiem krēslu izgatavošanas principiem. Senākie acīmredzot ir statņu konstrukcijā darināti soli (185. att.) ar 4 kājām, ko savā starpā savieno cilvēka ceļu augstumā izvietoti šķērši, virs kuriem izveidots dēļu sēdekļis. Tāpat kā krēsliem, arī atzveltnes soliem pakalējās kājas garākas un augšdaļā savienotas ar vienu platu vai vairākiem šaurākiem šķēršiem. To starpas aizpildītas ar vertikāliem vai slīpiem spraišļiem. Šo solu galos nereti atrodami roku balsti — taisni, slīpi, liekti šķērši, kas savieno priekšējo kāju augšgalus ar pakalējo kāju vidusdaļām.

Jaunāki, domājams, ir atzveltnes soli, kam dēļu sēdekļa apakšpusē iestiprināti šķērši, kuri satur sēdekli. Šķēršos un sēdekļa dēļos izurbtos vai izkaltos caurumos iedzītas un iekīlētas taisnas, nedaudz izvērstas kājas. Sēdekļu aizmugurē izveidota atzveltne (186. att.), galos dažkārt roku balsti.

Atzveltnes solu rotājumā vērojami tādi paši principi kā krēslu rotājumos. Konstruktīvi dekoratīvie rotājuma elementi (185., 186. att.) ir profilētās solu kājas, roku balsti un šķērši, dažādi liektās vai likumotās kājas un roku balsti, siluētgriezumi atzveltnes šķēršos u. c. Siluētgriezumiem raksturīgas lokveida līnijas. Iemīlots bijis saules motīvs, ko atrodam arī zemnieku celtņu un pārējo iedzīves priekšmetu rotājumos. Nereti solu atzveltņēs redzami stīgu instrumentu silueti, putnu un dzīvnieku figūras. Dažādas

ģeometriskas figūras — taisnstūri, rombi, trīsstūri u. c. — veidojas, mākslinieciski izkārtojot atzveltnes spraišļus.

Tīri dekoratīvie elementi ir solu krāsojums (parasti tie krāsoti tumšos — brūnos un sarkanbrūnos toņos). Latgalē bieži vien atrodami arī nekrāsoti atzveltnes soli. Pie tīri dekoratīvajiem rotājumiem vēl pieskaitāmi dažādie iegriezumi sola plakanajās virsās — atzveltnes šķēršos, spraišļos, kāju augšgalos un citur. Tomēr šis rotājuma veids latviešu zemnieku atzveltnes solos nav tik nozīmīgs, jo sola apveidu izceļ un raksturo konstruktīvi dekoratīvie elementi.

19. gs. atzveltnes soli Latvijā izplatīti Latgalē, Augšzemē, Zemgalē un Kurzemē, kur tie, vairāk vai mazāk rotāti, atrodami turpat vai visās turīgo zemnieku sētās. Acīmredzot te izpaužas kaimiņos dzīvojošo lietuviešu, slāvu un ģermāņu tautu ietekme, jo gan krievu, baltkrievu un ukraiņu, gan vācu, zviedru un lietuviešu zemnieku mājās šie atzveltnes soli — savdabīgi koka dīvāni — visai iecienīti. Vidus- un Dienvidvācijā latviešu amatnieku darinātajiem atzveltnes soliem radniecīgi soli lietoti jau 18. gs. vidū. Kuršu kāpās šādi soli, rūpīgi apstrādāti un bagātīgi rotāti, pazīstami kopš 19. gs. sākuma. Ziemeļvācijā pilnīgi izveidotas solu formas ar sēdekļa apakšā ierīkotu kastveida tvertni konstatētas 17. gs. (Latvijā šie, t. s. lāžu soli neieviesās). Spriežot pēc formu līdzības un citu mēbeļu, piemēram, skapju, ieviešanās laika Latvijā, jādomā, ka atzveltnes soli Kurzemē un Zemgalē ienākuši ne vēlāk par 18. gs. vidu, kad turīgie zemnieki sāka iegādāties Vidus- un Rietumeiropā pazīstamo klasisko mākslas stilu ietekmē radušos iedzīves priekšmetus. Latgalē, ievērojot turienes zemnieku sliktākos materiālos apstākļus, tie varētu būt izplatījušies vēlāk. Arī krievu, baltkrievu un ukraiņu zemnieku mājās šie soli ieviesušies 19. gs., kaut gan Borovskas novada (Kalugas apgabala ziemeļdaļā) zemnieki jau 17. gs. darinājuši atzveltnes solus bajāru dzīvojamām telpām.

Guļvietas

Ciešā sakarā ar sēdekļiem jāaplūko guļvietas, jo attīstības sākotnējās pakāpēs abus šos iedzīves priekšmetus vienu no otra grūti šķirt: vienu un to pašu priekšmetu izmantoja gan par sēdekli, gan gulēšanai.

Vēsturiski senākās guļvietas izveidoja, dzīvojamā telpā uz

grīdas noklājot ādas, izžāvētu zāli u. tml. Feodālisma periodā, būvējot balķu dzīvojamās ēkas, to sienās iestiprināja jau minētos platos planku solus un lāvas, uz kuriem gan sēdēja, gan gulēja, tikai ērtības labad guļvietā noklāja ādas, maisu ar sienu vai ko citu. Tā kā vienā telpā nereti dzīvoja daudz cilvēku, visi uz soliem un lāvām nevarēja novietoties, tāpēc vēl joprojām turpināja gulēt uz grīdas. Etnogrāfiskajās ekspedīcijās iegūtas ziņas, ka Latgalē pat 19. gs. otrajā pusē dažkārt vēl gulējuši uz grīdas, noliekot tur salmu maisiņu. Šajā pašā laikā uz zemē noliktā salmu maisiņa iemītnieku pārpildītajās saimes istabās retumis nācās gulēt Bārbeles, Sīpeles, Bukaišu u. c. Zemgales un Kurzemes novadu laukstrādniekiem, it sevišķi kalpu bērniem, ganiem un meitām. Par gulēšanu uz grīdas runā arī latviešu tautas dziesmas, piemēram:

Pirc, tautieti, Rīgā gultu,
Ja nemāki pats taisīt,
Es jau tev sen sacīju,
Es zemē negulēšu.

Latviešu zemnieku 18.—19. gs. guļvietas iedalāmas iebūvētās (soli, lāvas un mūrīši) un brīvi novietotās (soli, lažiņas un gultas).

Iebūvētie soli, kā jau minēts, tālā pagātnē bija pazīstami visā Latvijā. Parasti uz tiem gulēja jaunieši un neprecējušies ļaudis. Soli gulēšanai nebija visai ērti, tāpēc ikviens centās iegūt labāku guļvietu. 19. gs. otrajā pusē uz soliem gulēja galvenokārt trūcīgo ļaužu mājokļos un turīgo zemnieku saimes istabās, kurās nereti dzīvoja 10 un vairāk cilvēku. Te solu izmantošanā bija izveidojušās noteiktas tradīcijas. Piemēram, Kurzemes un Zemgales saimes istabās guļamos solus parasti izvietoja telpas stūrī aiz saimes galda vai gar istabas garensienu. Bij. Kuldīgas apriņķa Lutriņu pagasta «Skudru» saimes istabā (187. att.) uz sola starp abiem logiem gulējušas meitas, ēdamgalda galā — priekšpuišis («dižais puisis»), aiz galda — mazais puisis un puisis. Gani gulējuši uz krāsns mūrīša: cūkgans krāsns sānos, kas vērsti pret ieejas durvīm, govju gans — krāsns galā. Rendas pagastā iegūtas ziņas, ka gar saimes istabas vienu sienu bijis sols, uz kura gulējuši puīši, gar otru — sols, uz kura pārnakšņojušas meitas. Kuldīgas apriņķa Kūrmales pagastā puīši gulējuši uz garā sola gar istabas sānu sienu, meitas — uz krāsns mūrīša. Gans un saimnieka bērni gulējuši aizkrāsne.

Katram, kas gulēja uz sola vai mūrīša, bija salmu vai siena maiss, kuru vakarā nolika savā vietā, pārsedza ar linu vai pakulu palagu un vilnas segu. Rītā pieceļoties, maisus salocīja un salika

aizkrāsne, lai soli būtu brīvi. Ja pietika vietas, maisus salocīja un atstāja turpat uz sola, tikai sabīdīja tos uz vienu galu. Kad ieviesās gultas, solus vairs neizmantoja gulēšanai. Kurzemē un Zemgalē uz soliem pārstāja gulēt ap 1890. gadu. Vispirms gultās sāka gulēt meitas, pēc tam tās iegādājās arī puīši.

Par guļamajām lāvām sauc no vairākiem līdztekus novietotiem dēļiem vai plankām veidotas horizontālas virsmas, kuru viens gals un mala saistīti ar sienām, bet otrs — atbalstīts uz blūķīšiem, krāģiem vai citādi. Senos aprakstos par Vidzemes zemnieku dzīvojamu telpu iekārtas priekšmetiem tās minētas 17. gs. otrās puses sākumā. Domājams, ka to cilme meklējama vēl tālākā pagātnē, jo Somijā vēstures avotos par lāvām ir ziņas kopš 1629. gada. Šīs guļvietas parasti izvietoja dzīvojamās telpas — istabas, rijas, pirts — stūrī. Nelielās telpās, sevišķi pirtīs, ar sienām dažkārt saistīti abi lāvas gali. Lāvas visā Latvijā bija trūcīgo zemnieku, vaļinieku, laukstrādnieku guļvietas. 19. gs. otrajā pusē lāvas saglabājās galvenokārt Latgalē, kur tās dzīvojamā telpā iebūvētas krāsns tuvumā (2. att.). Nereti tās turpināja iebūvēt arī Vidzemes rietum- un ziemeļdaļā pie pirtīm ierīkotajos dzīvojamajos kambaros. Vaļinieki un darba nespējīgie ļaudis, kas dzīvoja pirts mazgāšanās telpā, gulēja uz mazgāšanās vajadzībām iebūvētās lāvas.

Kurzemes un Zemgales turīgo zemnieku dzīvojamo ēku saimes istabās kā mantojums no iepriekšējā vēsturiskās attīstības perioda 19. gs. vidū bija saglabājušās divstāvu lāviņas — nāras (188. att.), kas ap 1880. gadu vēl taisītas Kuldīgas apriņķa Snēpeles, Turlavas, Raņķu un Skrundas pagastos. Nāru uzbūve bija šāda: no istabas grīdas līdz griestiem sniedzās divi aptēsti stabi, kas savienoti ar 2 šķērskokiem. Katra šķērskoka augstums atbilst lāviņas attālumam no grīdas. Virs sānu šķērskokiem katrā galā novietoti divi citi, kuru otri gali baļķu saduru vietās ielaisti sienā. Virs šiem šķērskokiem salikti dēļi, kas veido lāviņu.

Divstāvu nāras parasti novietoja saimes istabas sliktākajā vietā — kaktā pie durvīm, kas veda uz namu. Tās bija saimnieka dotas puīšu un ganu guļvietas, ko nereti izmantoja arī pagasta nabagu, apkārtstaigājošo amatnieku un citu svešu ļaužu guldināšanai. Augšējā lāviņā gulēja gans vai mazais puisis, apakšējā — kāds pieaudzis puisis.

Guļamie mūrīši ir krāsns sānos vai krāsniņ visapkārt uz mūrēti paaugstinājumi, kas silst, kuroties krāsniņ. 19. gs. otrajā pusē mūrīšus veidoja arī kā plīts rīeru sastāvdaļu, kas sila, kuroties plītij. Vidzemes vidienas dzīvojamās mājās, kuru pagrabos bija

ierīkotas virtuves un dūmi uz dūmeni plūda pa zemgrīdas dūmvadiem, mūrīši sila, ja virtuvē kurināja pavardu. Īpašs guļamo mūrīšu veids ir Latgalē iemīļoto krievu tipa krāšņu zemā virsa. Uz mūrīšiem gulēja galvenokārt vecāki ļaudis, pusaudži un bērni. Kurzemē mūrīši parasti bija laukstrādnieču guļvieta.

Par brīvi stāvošiem dēvējam solus, kas konstruktīvi nebija saistīti ar sienām un ko viegli varēja pārlikt no vienas vietas uz otru. Šo solu parastākais veids bija jau aplūkotie stūra soli un mazāka izmēra soli, ko novietoja gar telpas sienām. Gulēšanai tos sakārtoja tāpat kā iebūvētos solus.

Gulēšanai piemērotāks brīvi stāvošo solu variants ir pārnēsājamas lāviņas (190. att.), kas pazīstamas visā Latvijā un uzlūkojamas par pārejas pakāpi no guļamā sola uz gultu. Lāviņas darinātas no diviem pāriem aptēstu vai apaļu kāju, ko savā starpā savienoja šķērši, virs kuriem piestiprināta gluda dēļu virsa. Lāviņas izmantoja gulēšanai un sēdēšanai, un tās nolika jebkurā telpas brīvajā vietā. Ziemās tās mēdza novietot krāsns vai rieru tuvumā. No šīm lāviņām, pagarinot to kājas un augšgalus savienojot ar šķēršiem, izveidoja vienkāršas gultas bez sānu dēļiem (191. att.).

Visā Kurzemē, Zemgalē un vietām arī Latgalē līdz pat 19. gs. 90. gadiem kalpu bērnu, ganu un pusaudžu guļvietas bija viegli izjaucamas gultiņas — «lažiņas» uz krusta kājām (189. att.). Ārpus Latvijas teritorijas tās izplatītas Dienvidigaunijā, Rietumlietuvā, Austrumprūsijā, Meklenburgā, Pomerānijā, Dalarnā un Gotlandē. Lažiņas varēja saliekt līdzīgi malkas zāgējamam krāģītim un dienā piesliet kādā nomaļākā vietā. Saliektā gultiņa aizņēma maz vietas un bija izdevīga lietošanai saimes istabās. Gultiņas rāmis darināts no diviem apaļiem sānu kokiem, kas galos savienoti ar plakaniem šķēršiem tā, ka, iedzenot sānu koku galus šķēršos izurbtos vai izkaltos caurumos, ārpus šķērša palika 15—20 cm gari gali. Starp rāmja sānu kokiem iepītas auklas vai ādas siksnas, dažkārt iesiets rupjš pakulu audekls. Lažiņas kājas — divi pāri plakanu, sakrustotu koku, kuri krustojuma vietā uzmaukti uz saturētāja koka galiem un nostiprināti ar ķīļiem. Kāju augšgalos iekaltos robos ievietoti rāmja sānu koku gali tā, lai rāmja šķērši paliktu kāju iekšpusē. Kad samazinājās zemnieku sētās dzīvojošo cilvēku skaits un visi sāka gulēt gultās, lažiņas vairs nelietoja.

Gulta ir taisnstūra guļvieta, kuras stāvu veido 4 vertikāli statņi, kas zināmā augstumā no zemes savienoti ar šķērskokiem. To apakšdaļā piestiprinātas līstes, uz kurām balstās cisām apakšā

liekamie dēļi. Kad Latvijas iedzīvotāji iemācījušies taisīt gultas, nav droši zināms. Ieskatu par laiku, kad gultas varētu būt ievie-
sušās Latvijā, sniedz kaimiņu tautu kultūras vēstures materiāls. Piemēram, ir norādes, ka Gokštatē (Norvēģijā) koka gultas atlas-
tas kādā vikingu 10.—11. gs. kuģī (192. att.). Šai laikā gultas mi-
nētas arī islandiešu sāgās. Zinot par kuršu un skandināvu saka-
riem šajā periodā, rodas doma, ka tajos Kurzemes apvidos, kuros
apmeklēja vikingi, piemēram, Grobiņas apkārtnē, vai kuru iedzi-
votāji brauca uz Skandināviju, aplūkotā veida gultas varēja būt
pazīstamas jau agrajā feodālismā. Šo domu apstiprina Egila Ska-
lagrimsona sāga, kur teikts, ka 10. gs. pirmajā pusē kuršu labieša
sētā kalpotāji taisījuši resp. klājuši vīriešiem gultas. Arī vēstures
avotos par seno Krievzemi minēts, ka gultas jau 11. gs. bijušas
bagāto ļaužu gulvietas. Kā norāda N. Valonens, Somijā gultas da-
rinātas 1630. gadā. Varam domāt, ka šajā laikā tās noteikti būs
bijušas arī Latvijas zemnieku mājās, jo iepriekš redzējām, ka
abās zemēs vienā laikā lietotas lāvas, dobtī krēsli u. c. istab-
lietas. Šķiet, ka arhitekts P. Ārends, balstīdamies uz etnogrāfisko
ekspedīciju materiāliem, gultu sākotni Latvijas zemnieku sētās
nepareizi attiecina uz visai vēlu laika periodu — 18. gs. pirmo
pusi, no kura saglabājušies droši datējami eksemplāri. Šā laika
istablietu apdare liecina, ka gultai latviešu zemnieku mājās vaja-
dzēja būt jau krietni agrāk.

18. gs. otrajā pusē un 19. gs. Latvijas zemnieku mājās lietoti
divi gultu veidi, kas viens no otra atšķiras pēc virsējās daļas
konstrukcijas. Vienkāršākajām gultām stūros ir četri apmēram
1 m augsti statņi — kājas. Garenvirzienā statņus savieno sānu
dēļi, šķērsvirzienā — vairāki šķērskoki, kuru starpas pildītas ar
dēļiem vai spraišļiem, kas veido gultas galu. Šādas gultas bija
izplatītas visā Latvijas teritorijā, un tajās gulēja gan neprecēti
ļaudis, gan visa kalpa ģimene. Pēc konstrukcijas šāda gulta rad-
niecīga jau minētajai skandināvu gultai. Zīmīgi, ka senajām Kur-
zemes dienvidrietumos atrastajām šā tipa gultām (193. att.) viens
vai vairāki šķērsdēļi, kas paredzēti cisu nolikšanai, ielaisti gultas
sānu dēļu apakšmalās izkaltos caurumos, kā tas darīts Skandi-
nāvijā. Arī gultu sānu un galu dēļi tāpat ielaisti kājās izkaltos
caurumos, kur nostiprināti ar koka tapām un ķīļiem. Senlaici-
gākie, ar ķīļiem nostiprinātie eksemplāri ir viegli izjaukami. Šķiet,
ka šiem konstruktīvajiem paņēmieniem nav gadījuma raksturs.
To sākotne meklējama tālā pagātnē un var būt pavediens, kas
saista Latvijas zemnieku 18.—19. gs. darinātās gultas ar agrajā
feodālismā Ziemeļeiropā, t. i., arī Latvijā, darinātajām.

Kurzemes un Zemgales turīgo zemnieku saimes istabās puīšu un ganu gulvietas nereti bija divstāvu gultas, kas, domājams, atbilstījušās no divstāvu nārām un izskatās kā viena virs otras uzliktas parastās īso kāju gultas (194. att.). To lietošana izbeidzās 19.—20. gs. mijā.

Apstākļos, kad vienā telpā mitinājās daudz cilvēku no dažādām ģimenēm, kā arī neprecēti vīrieši un sievietes, ģimenes ļaudis centās savas gulvietas norobežot no pārējās telpas. Radās t. s. stabu un jumta gultas, kas Latvijā jo sevišķi izplatītas Kurzēmē un Zemgalē. Vidzemes rietumdaļā par tām stāsta tikai daži vecākās paaudzes cilvēki.

«Stabu» gultas (124. att.) atšķiras no iepriekš aplūkotajām ar to, ka gultas kājas ir stipri pagarinātas uz augšu un to augšgali savienoti ar horizontālām listēm, kas ielaistas kājās iekaltos vai ieburtos caurumos. Virs garo kāju — stabu — augšgaliem uzliekot horizontālu, gultas platuma dēļu virsu, ieguva t. s. jumta gultas (195. att.). Uz gultas jumta varēja novietot vāceles, groziņus u. c. ģimenei piederošas sīkas lietas.

«Stabu» un «jumta» gultas bija precēto ļaužu gulvietas. Tās mēdza novietot telpas stūros. Pret telpu vērstos gultu sānus un galus aizsedza ar rupja lina vai pakulu audekla aizkaru, ko piestiprināja pie gultas augšdaļas listēm vai jumta sāniem. Dažkārt izgatavoja gultas, kam vienā galā bija neliela lādīte zāļu, zeķu, cimdu, sveces vai lampiņas novietošanai. «Stabu» un «jumta» gultas pārstāja darīnāt 19. gs. 80.—90. gados, kad samazinājās zemnieku māju iemītnieku skaits un visur sāka lietot pilsētniecišķo rāmja gultu.

Kurzemes un Zemgales saimes istabās izveidojās interesants gultu variants — t. s. izvelkamās gultas (196. att.), kas raksturo apstākļus, kā laukstrādniekiem vajadzēja iekārtoties, lai jau tā pārāpdzīvotajās telpās aizņemtu iespējami mazāk vietas. Šīs gultas sastāv no divām daļām, kas iebīdāmas viena otrā. Vakaros, gulēt ejot, iebīdāmo daļu izvilka un gulta kļuva otrtik platāka. Rītos pieceļoties gultu sabīdīja, lai tā dienā saimes istabā aizņemtu mazāk vietas. Izvelkamās gultas lietotas arī visās pārējās Baltijas jūras baseina zemēs — Zviedrijā, Norvēģijā, Dānijā, Mекlenburgā, Pomerānijā, Austrumprūsijā, Rietumlietuvā, Somijā.

Rietumkurzemē — Apriķos, Rāvā, Medzē, Vērgalē un citur — atrastas gultas, kas atspoguļo pāreju no «stabu» un «jumta» gultām uz visur lietotajām īso kāju gultām. Šīm gultām garās kājas saglabātas galvgalī, kas vērsts pret telpas vidu. Pret telpas sienu

pavērstajam kājgalim statņi īsi, un pie to augšgaliem piestiprināts neliels plauktiņš dažādu sīkumu novietošanai.

Senākās ziņas par «jumta» un «stabu» gultām Latvijā ir no 18. gs. pirmās puses. Tomēr domājams, ka turīgie, muižas dzīvi labāk pazinušie zemnieki tās lietojuši jau ievērojami agrāk, darinādami vai pasūtīdami tās pēc muižā redzētiem paraugiem. Par šo gultu vācisko cilmi runā arī latviešu tautas dziesmas, piedēvējot tās vāciskajai kultūrai vai saistot ar Rīgu un citām pilsētām, no kurienes zemnieku sētās ienāca vairums greznāko, ar sava laika Rietumeiropas kultūru saistīto lietu, piemēram:

Es atradu tautu dēlu
Pusvāciski dzīvojam:
Izdrejāti gultas gali,
Pāvu spalvu spilvenīts.

«Jumta» un «stabu» gultu cilme meklējama Vācijas dienvidunrietumdaļā — Tirolē, Alpos, Bāzelē u. c. jau 15. gs. beigās un 16. gs. sākumā. 16. gs. greznas «jumta» gultas ieviesās Francijas augstmaņu dzīvokļos, bet 17. gs. tās lietotas zemnieku mājās Anglijā, Holandē, Zviedrijā, Somijā un visā Vācijā. 18.—19. gs. tās izplatītas arī Austrumprūsijā, Rietumlietuvā, Kurzemē un Zemgalē. Latvijā lietoto «jumta» un «stabu» gultu apdare liecina, ka salīdzinājumā ar Rietum- un Viduseiropas klasisko mākslas stilu garā darinātajām gultām tās stipri vienkāršotas un pielāgotas vietējo iedzīvotāju gaumei.

Gulta ir viena no tām istablietām, kam cieša saikne ar ģimenes dzīvi un ierāzām, tāpēc tā kopā ar pūra tvertnēm visvairāk apdziedāta tautas dziesmās un pieminēta dažādos ticējumos. Kāzās ar gultu — jaunlaulāto gulvietu — saistījās jaunā pāra guldināšana, modināšana, apdziedāšana u. c. izdarības. Tāpēc gultas apdarei veltīja daudz uzmanības: kopā ar pūra tvertnēm un piederumiem gulta ir viens no bagātīgāk rotātajiem latviešu mājas iedzīves priekšmetiem.

Gultu apdarē dominē konstruktīvi dekoratīvie elementi — siluētgriezumi vai virpojumi «jumta» un «stabu» gultu kāju augšdaļā, retāk apakšdaļā (124., 195., 196. att.), siluētgriezumi un profilējumi kāju augšgalus savienošās līstēs vai jumtu sānmalu un galu dēļos (124., 195. att.), kā arī gultas sānu dēļu augšmalās (193., 195., 196. att.). Arī gultu galu šķēršos atrodam siluētgriezumus, kas nereti veido viļņotu un robotu gultas galu augšmalu (195., 196. att.). Visai bieži šajos siluētgriezumos sastopami tautas mākslā iemīļoti griezumumu elementi — saulītes motīvs, kas izteikts

ripas, rozetes vai lodes veidā, sauloto stabu motīvs gultas kājās, pie kam šis stabs nereti radniecīgs latviešu klēts lieveņa stabu veidojumiem (124. att.). Vidzemes austrumdaļā un Latgales rietumdaļā atrastas gultas, kuru gali spraišļoti līdzīgi krēslu un solu atzveltnēm, starp horizontālajiem šķēršiem iestrādājot vertikāli un slīpi izveidotus spraišļus.

Retumis gultu apdarē vērojami tīri dekoratīvie elementi — pūra lādēm un skapjiem radniecīgie krāsainie otējumi, reljefie griezumi galu un sānu plakanajās virsās u. c. rotājumi. 19. gs. darinātās gultas parasti krāsotas brūnganos un dzeltenīgos toņos.

Galdi

Visai sens Latvijas iedzīvotāju mājokļu iekārtas priekšmets ir arī galds. Tā esamību kuršu labieša sētā jau 10. gs. pirmajā pusē min Egila Skalagrimsona sāga, stāstot, ka kalpotāji no virtuves (domājams, nama) nesuši apklātus galdus. Mums nav iemesla apšaubīt šo liecību, jo arī Skandināvijas zemju kultūras vēstures pētnieki, balstīdamies uz vairākkārtējām norādēm sākās, atzīst, ka Skandināvijā šajā laikā galdi jau lietoti. Pēc vācu kultūras vēsturnieku domām, arī Vācijas zemnieku mājās galdi bijuši jau agrajā feodālismā.

Protams, nav izslēgta iespēja, ka, aprakstot kuršu dzīvi, skandināvu sāgu sacerētāji vēstījumā iepinuši vienu otru motīvu, kas attiecināms uz Skandināvijas iemītnieku kultūru. Tomēr jāpiebilst, ka arī mūsu austrumu kaimiņu — krievu arheoloģiskais materiāls — izrakumos Novgorodā 10.—11. gs. slānī atrastās galda paliekas — netieši liecina, ka galds Latvijā varējis būt pazīstams 10. gs.

Senākie galdi Latvijā, domājams, bijuši vienkārši un masīvi, jo pat 18.—19. gs. nereti vēl darināti ļoti smagi galdi ar biežām noceļamām virsām. Viens no vienkāršākajiem seno galdu veidiem varēja būt no resniem plēstiem egļu baļķiem gatavotas gludas virsas, kas balstījās uz dabiski augušiem apcirstiem zariem. Latviešu tautas dziesmas, šķiet, apliecina šādu galdu esamību, runājot par «egļu galdiem». Liekas, šāds galds attēlots arī nezināma autora 1813. gadā zīmētajā Vidzemes zemnieku dūmistabas iekšskatā, kur labajā stūrī redzama gluda, šaura, bieza plāksne ar četrām izvērstām tievām kājām. Līdz mūsu dienām šādi galdi nav saglabājušies.

Iespējams, ka platāku galdu iegūšanai savā starpā saistīja vairākas plēstas virsas, kas veidoja egļu zaru ecēšām radniecīgu priekšmetu. Varbūt ar to arī saistāmi latviešu tautas dziesmās minētie «ecēšu galdi», piemēram:

Sēdīet, ļautiņi,
Kā redzēdami;
Mēs meža ļautiņi,
Zaroti beņķi,
Zaroti beņķi,
Ecēšu galdi.

Senlaicīgi ir arī galdi, kas darināti no vienas platas, abpusēji aptēstas plankas, kurā izkaltos vai izurbtos caurumos ielaistas un ieķīlētas četras nedaudz izvērstas kājas. Šādus solveida galdu vēl 20. gs. sākumā lietoja Latgales zemnieki. Tie atrasti arī Igaunijas zemnieku dzīvojamās telpās. Jau ērtāki ir no vienas plankas gatavoti galdi, kuriem kājas ielaistas plankas apakšpusē iestiprinātos divos šķēršos, kas bija arī atvilktnes turētāji. 1954. gadā Ludzas apkārtnē atrasts senlaicīgs, no 19. gs. pirmās puses saglabājies galds, kuru balstīja egles stumbrs ar saknes atzarojumiem — galda kājām (197. att.). Pie stumbra virspuses piestiprināti divi krusteniski salikti šķērši, tiem virsū — galda plāksne. Lubānas ezera apkaimē, Bērzpils un Gaigalavas pagastā, 20. gs. sākumā lietoti galdi ar diviem egles stumbra un sakņu balstiem. Šādi galdi 19. gs. bija pazīstami arī Zemgalē, Augšzemē un Kurzemē. Galdi ar koka stumbra balstiem, pēc ievērojamā somu etnogrāfa U. Sirēliusa datiem, sastopami arī Somijā.

Aplūkotie galdu varianti un seno autoru ziņas liecina, ka galdu darināšanā Latvijas zemniekiem bijušas senas tradīcijas un iemaņas. Tātad faktiskais materiāls neapstiprina A. Bilenšteina apgalvojumu, ka tikai vācu kundzības laikā, t. i., pēc 13. gs., galds ienācis latviešu zemnieka mājā.

Vairumam seno galdu virsa ir taisīta no biezām liepas, kļavas vai ozola plankām, t. i., no smalkšķiedraina lapu koka, kurš, bieži mazgāts un berzts, neplaisā un neskabargojas.

18.—19. gs. latviešu zemnieku mājās lietotie galdi atšķiras pēc lieluma un balstu konstrukcijas. Senākie galdi ir masīvāki un rupjāk apstrādāti, jaunākie — vieglāki un dekoratīvāki. Senākie galdi bez tam viegli izjaucami un tāpēc ērti pārvietojami, bet jaunākie — t. s. rāmja galdi nav izjaucami.

Pagaidām droši datējamās senākās ziņas par galdu latviešu zemnieku mājās attiecas uz 1581. gadu. 1586. gadā ceļotājs Reinholds Lubenaus apraksta kuršu ķoniņu ziemas saulgriežu ieražas

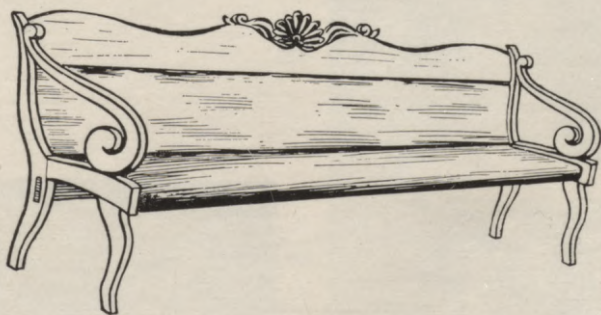

117

118

119

117. att. Krēsls Limbažu raj. Ainažu «Vīksnēs». Darināts 1773. gadā (BDM 4297).

118. att. No virpota bērza koka 20. gs. sākumā darināts krēsls (BDM 4192).

119. att. Briežos—Striķos darināts atzveltnes sols (LVM PV 2437. mape. 12. dok.).

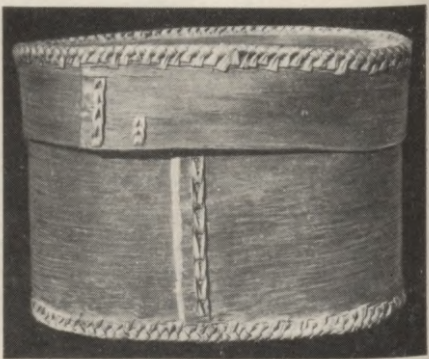
120

121

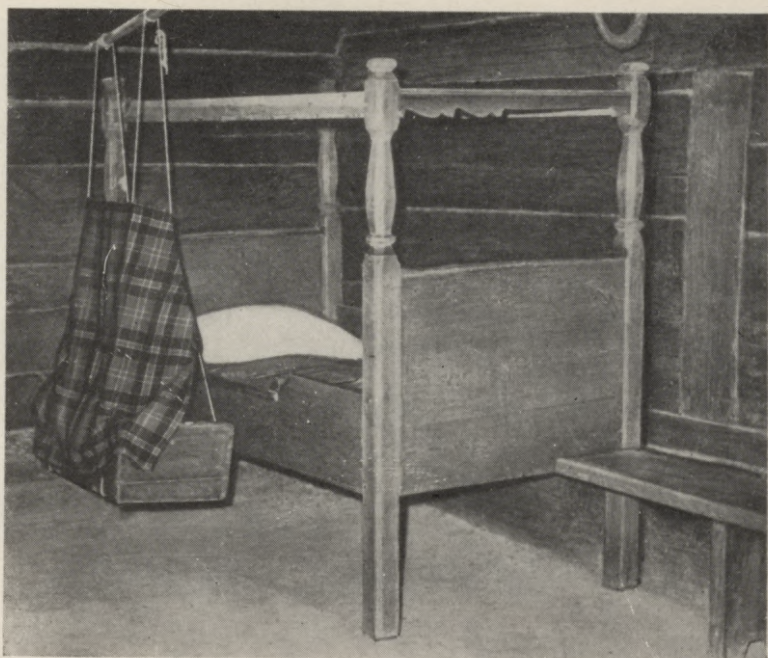

122

123

124

120. att. Svečturis — godu lukturis Limbažu raj. Tūjas ciema «Plūdoņos». Virpots no koka ap 1850. gadu (BDM 4044).

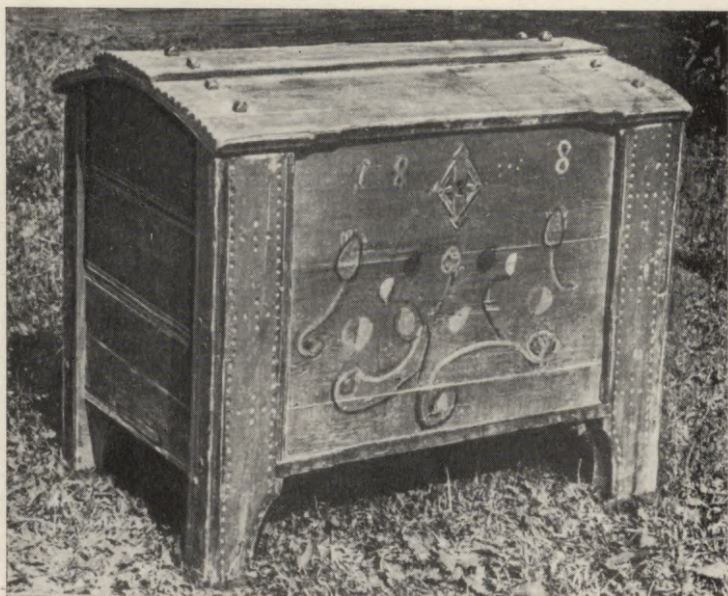
121. att. Pūra tīne ar iededzinātu rakstu Cēsu raj. Zosēnu c. p. «Skrastos». Darināta 19. gs. pirmajā pusē (BDM 3668).

122. att. Krēsls Cēsu raj. Vecpiebalgas c. p. «Ezergaiļos». Darināts ap 1850. gadu (BDM 3778).

123. att. Krijas vācele bij. Abrenes apr. Rugāju pag. (BDM 3039).

124. att. Stabu gulta Kuldīgas raj. Grāveru ciema «Pinēs». Darināta 1893. gadā (BDM 2331).

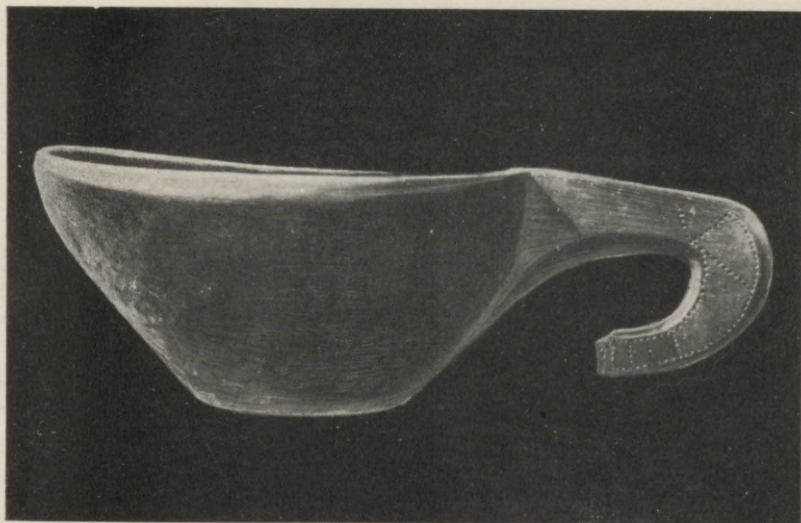
125

125. att. Pūra lāde Valkas raj. Naukšēnu ciema «Straumēnos». Darināta 1848. gadā (E 482. f., 3.—12. k.).

126. att. Kuršu ķoniņu — Peniķu dzimtas alus kauss bij. Kuldīgas apr. Turlavas pag. «Veckruķišos». Rokturī iegriezts gadskaitlis «1297» un burti «A. P.» (LVMn 50229).

127. att. Veļas mazgājamā sile — velēkne. Kurzeme (BDM 420).

126

127

128

129

128. att. Vienkocis labības glabāšanai Limbažu raj. Ainažu «Eibokos» (BDM 4288).

129. att. Vienkocis. Kurzeme (BDM 411).

130. att. Vienkoka pūra tīne Liepājas raj. Otaņķu c. p. «Poļos». Darināta 1778. gadā (BDM 2061. f., 17. k.). «Latviešu tautas mākslas» 1. sējumā šī tīne nepareizi datēta ar 1780. gadu.

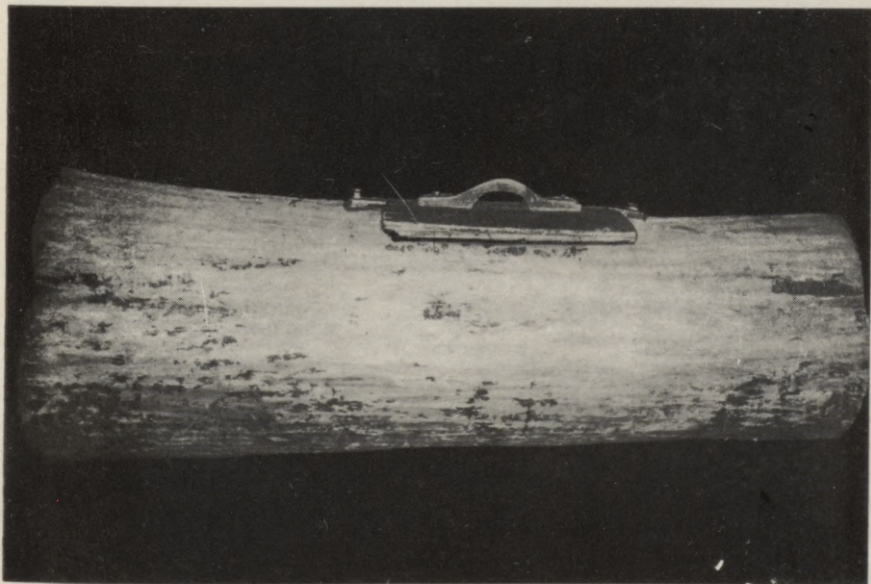
131. att. Guļtīne. Ziemeļvidzeme (BDM 586).

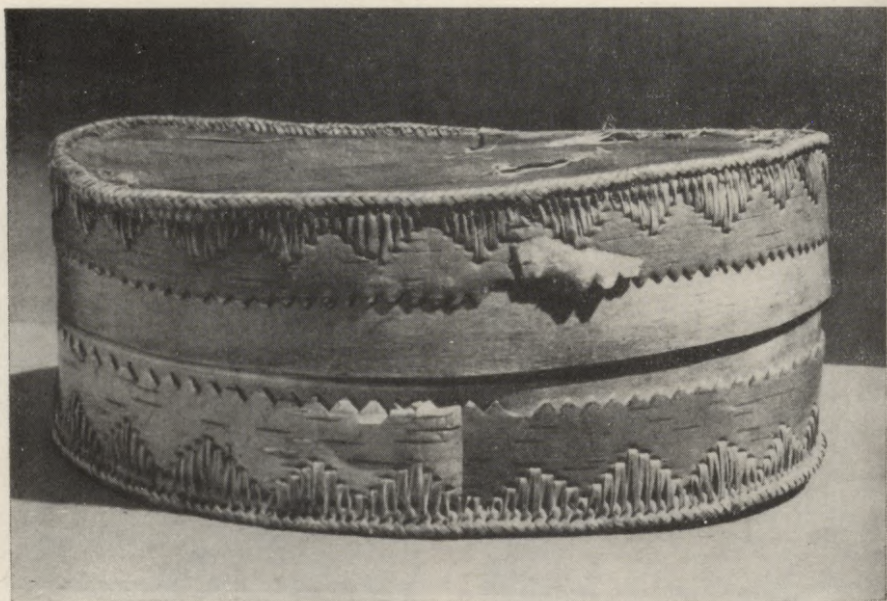
130

131

132

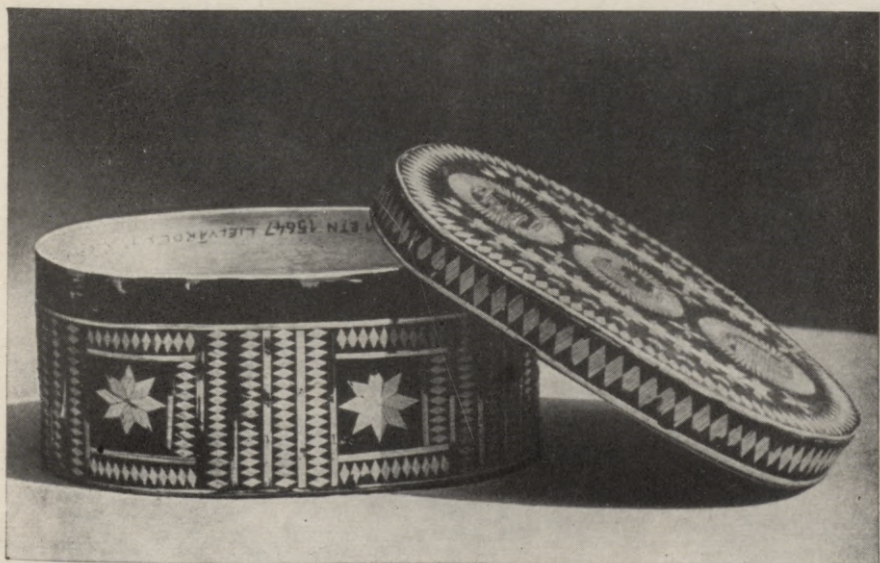

133

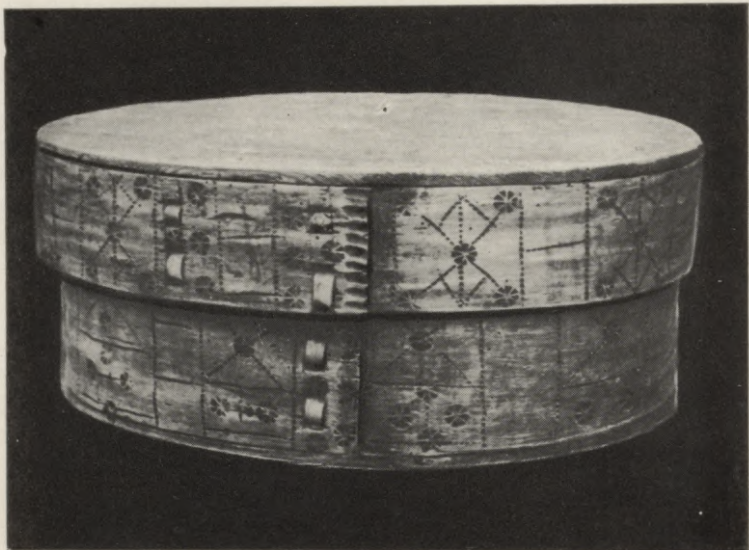

134

135

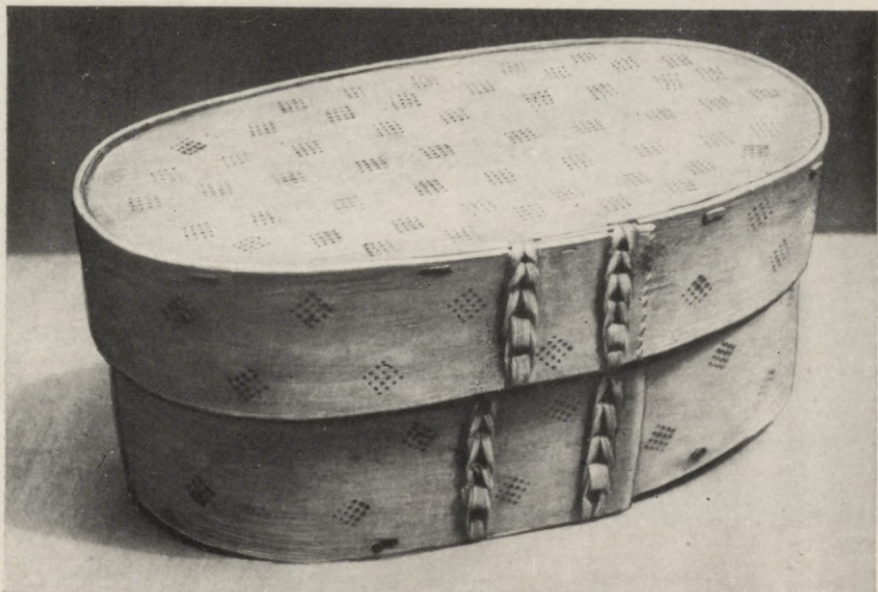

136

137

138

132. att. Krijas vācele bij. Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. (LVM 18583). «Latviešu tautas mākslas» 1. sējumā nepareizi norādīts, ka vācele ir no Saikavas pag.

133. att. Koka sloksnes vācele ar iegrieztu rakstu bij. Ventspils apr. (Vm).

134. att. Koka sloksnes vācele ar salmu aplikācijām Ventspils apkārtnē. Darināta 1766. gadā (LVM 27573).

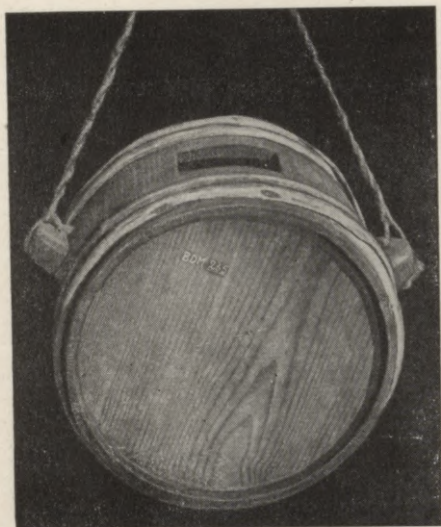
135. att. Koka sloksnes vācele ar salmu aplikācijām bij. Rīgas apr. Lielvārdes pag. Darināta 17. gs. beigās vai 18. gs. sākumā (LVM 18499).

136. att. Koka sloksnes vācele ar iedezinātu rakstu Limbažu raj. Alojās «Krūzēs». Darināta ap 1800. gadu (BDM 2287).

137. att. Koka sloksnes vācele ar iedežinātu rakstu. Vidzeme (LVM 18780).

138. att. Koka sloksnes vācele ar iedezinātu rakstu bij. Rīgas apr. Lielvārdes pag. «Dzintrās». Darināta ap 1780. gadu (LVM 18779).

139

140

141

142

139. att. Divdibenis — druvnesis. Kurzeme (BDM 235).

140. att. Zara kanna ar vāciņu. Kurzeme (BDM 464).

141. att. Vedeklas ķipītis Liepājas raj. Otaņķu c. p. «Cielavās». Darināts ap 1830. gadu (BDM 3325).

142. att. Zara kanna bij. Liepājas apr. Dunikas pag. Darināta 1796. gadā (LVM 27596).

143

144

145

143. att. Zara kanna ar iededzinātu rakstu bij. Madonas apr. Kalsnavas pag. «Ķušos». Darināta ap 1800. gadu (LVMn 73811).

144. att. Alus kauss ar iededzinātu rakstu bij. Madonas apr. Darināts 1795. gadā (LVMn 73919).

145. att. Alus kausi. Kurzeme (BDM 370 un 484).

146

147

148

146. att. Alus kauss Talsu apr. Valgales pag. «Bungās». Darināts 1730. gadā (J. Jaunzems. Kuršu koka trauki, 121. lpp.).

147. att. Alus kauss. Kurzeme (BDM 486).

148. att. Alus kanna ar iedzīnātu rakstu Vidzemes ziemeļaustrumdaļā. Darināta 19. gs. (LVM 27608).

149

150

149. att. Kubls bij. Cēsu apr. Lizuma pag. (BDM 873).

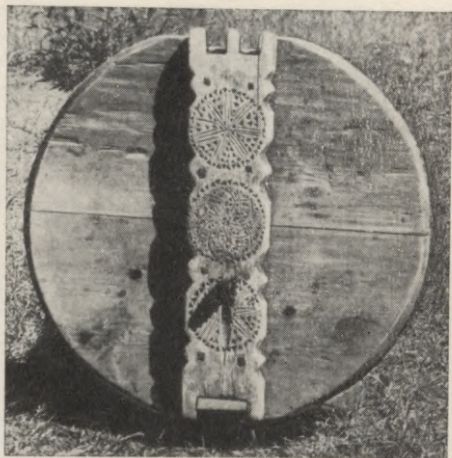
150. att. Konusveida tīne Limbažu raj. Alojās «Sipolos», Darināta 19. gs. (BDM 2272).

151

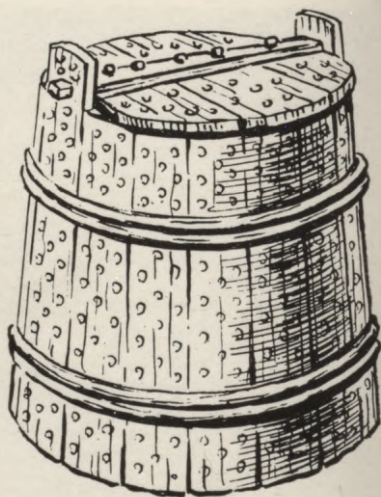

151. att. Konusveida tīne ar krijas vāku bij. Ilūkstes apr. Prodes pag. «Kalna Bušos», Darināta 19. gs. pirmajā pusē (LVMn 55164).

152

153

154

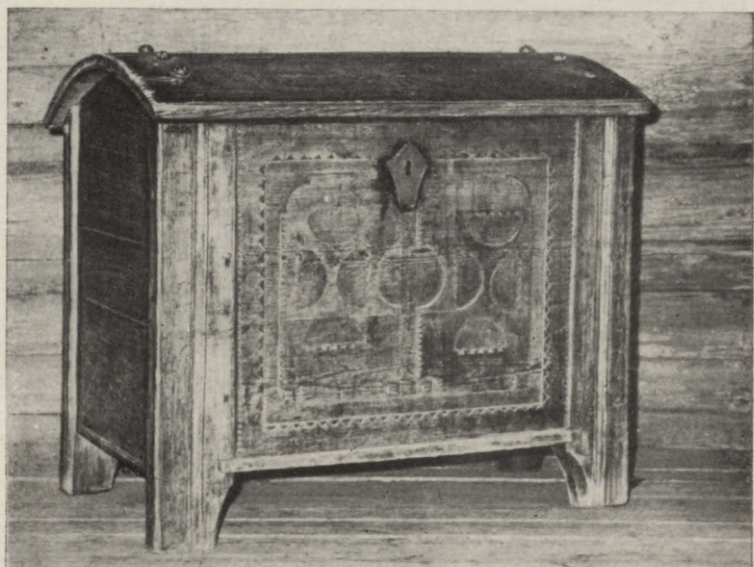

152. att. Tines vāks bij. Kuldīgas apr. Rendas pag. (BDM 887).

153. att. Tine ar iedezinātu rakstu bij. Valmieras apr. Vitrupes pag. «Vecdambos» (LVM PV 1831.—1833. mape, 1. dok.).

154. att. Mucveida pūra tine Cēsu raj. Vecpiebalgas c. p. «Jaunkrievēnos». Darināta 19. gs. sākumā (BDM 3624).

155

156

1600-1700

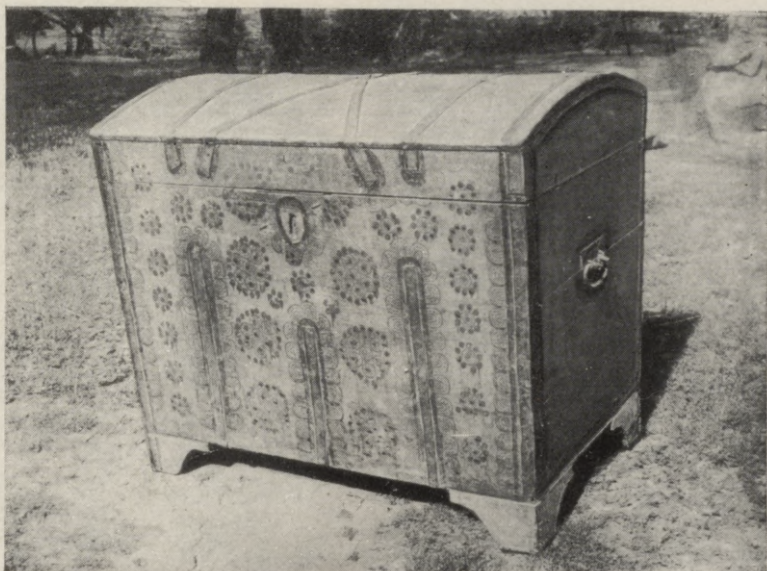

157

158

159

155. att. Pūra lāde ar iegrieztu rakstu. Latgale (BDM 1505).

156. att. Pūra lāde Limbažu raj. Ainažu «Eibokos». Darināta 19. gs. (BDM 4291).

157. att. Pūra lāde bij. Liepājas apr. Nicas pag. Darināta vai otēta 1670. gadā (BDM 402).

158. att. Pūra lāde. Vidzeme. Darināta vai otēta 1810. gadā (BDM 895).

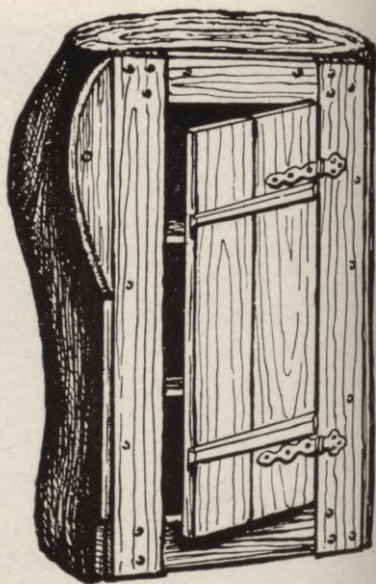
159. att. Pūra lāde — «skreine» bij. Ilūkstes apr. Bebreņu pag. «Akmeņos». Darināta 19. gs. otrajā pusē (LVMn 55039).

160

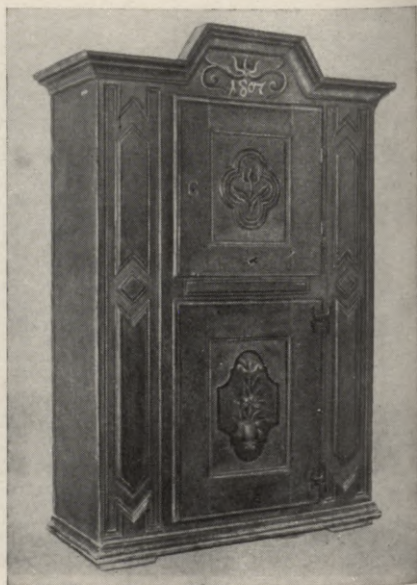
barons

161

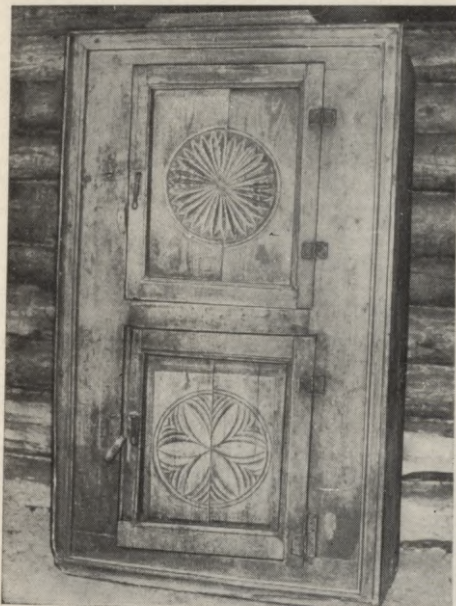
162

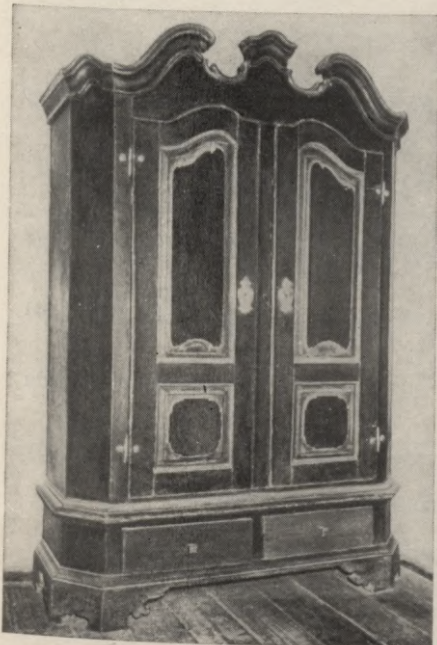
163

barons

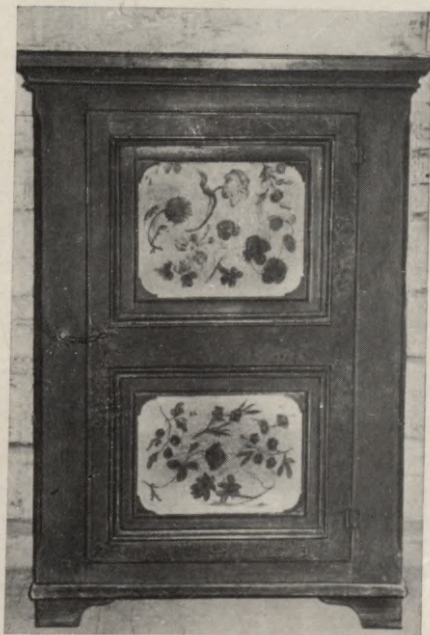

Latgale Vidseme

barons

168

160. att. Skapis bij. Jelgavas apr. Sipeles pag. «Brančos». Darināts vai otēts 1771. gadā (BDM 1671).

161. att. No dohta blūka izveidots skapis bij. Madonas apr. Bērzaunes pag. «Aptekās». Darināts ap 19. gs. vidu (LVM PV 2530. mape, 222. dok.).

162. att. Skapis bij. Valkas apr. Jaunrozes pag. «Veškos». Darināts ap 1860. gadu (LVM PV 2288. mape, 105. dok.).

163. att. Skapis bij. Liepājas apr. Rucavas pag. Darināts vai otēts 1807. gadā (BDM 234).

164. att. Skapis Ludzas raj. Rundēnu c. p. «Zubrevā». Darināts ap 1835. gadu (BDM 2409).

165. att. Stūra skapītis. Kurzeme. Darināts 1812. (1842.?) gadā (BDM 303).

166. att. Skapis bij. Jelgavas apr. Bērzmuižas pag. (BDM 1676).

167. att. Skapis bij. Valmieras apr. Kauguru pag. «Gaidēs» (BDM 620).

168. att. Bufete. Zemgale (BDM 1677).

A

B

C

169. att. Primitīvās sēdekļu formas: A — bluķis bij. Daugavpils apr. Ungurmuižas pag. Gromoltu ciemā. Darināts ap 1915. gadu; B — bluķis ar atzveltni bij. Madonas apr. Kalsnavas pag. «Misēnos». Darināts 1898. gadā; C — ķeblis bij. Cēsu apr. Raunas pag. «Laiviņās» (P. Ārends. Kā latvieši senāk istabas iekārtojuši un apgaismojuši, 39. un 42. lpp.).

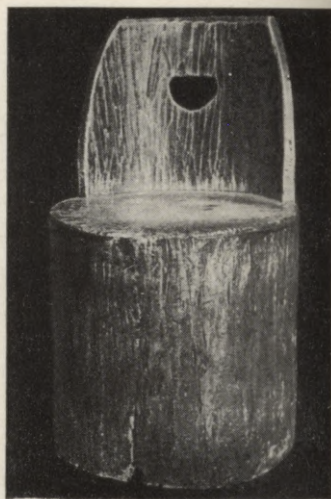

170. att. Krāģītis bij. Liepājas apr. Rucavas pag. (BDM 410).

171

172

173

171. att. Ķeblis bij. Daugavpils apr. Rudzētu pag. (BDM 1461).

172. att. Dobtais vienkoka krēsls Daugavpils raj. Liksnas ciema Deiduļu sādžā. Darināts 19. gs. vidū (BDM 3247).

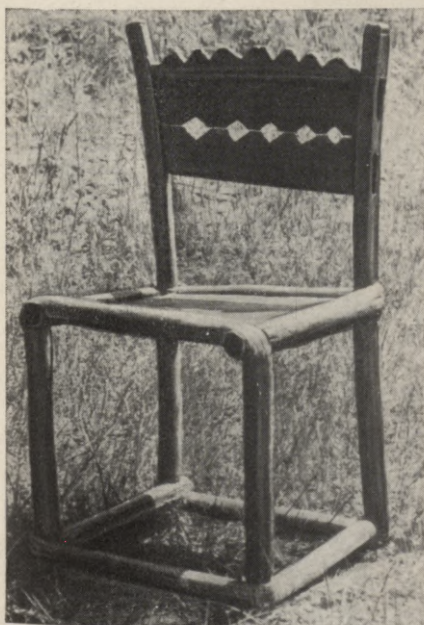
173. att. Priedes sakņu krēsli. Pa kreisi — bij. Liepājas apr. Bārtas pag. «Tīrās». Darināts 1887. gadā (LVM PV 3176. mape, 901. dok.). Pa labi — bij. Valmieras apr. Ainažu pag. «Kūzikos». Darināts 19. gs. pirmajā pusē (LVM PV 1852. mape, 138. dok.).

174

175

176

177

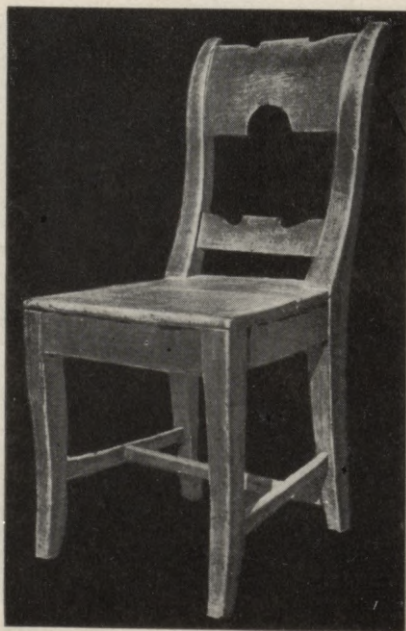

178

179

180

181

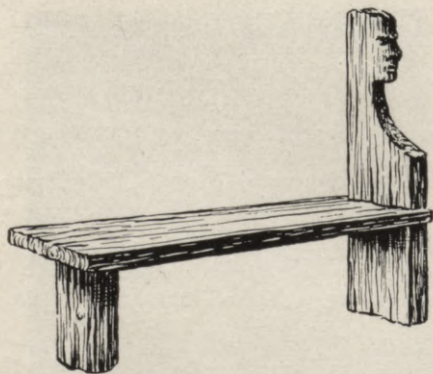

174. att. Krēsls — «stulpiņš» bij. Liepājas apr. Rucavas pag. (BDM 204).
175. att. Krēsls Liepājas raj. Rucavas c. p. «Pērkonos». Darināts 19. gs. pirmajā pusē (BDM 3374).
176. att. Liekto koku krēsls bij. Liepājas apr. Rucavas pag. (BDM 658).
177. att. Krēsls bij. Liepājas apr. Rucavas pag. «Ķēdēs». Darināts ap 1874. gadu (BDM 360).
178. att. Krēsls bij. Madonas apr. Kosas pag. (BDM 703).
179. att. Krēsls bij. Liepājas apr. Nīcas pag. «Jaunkupšās» (BDM 305).
180. att. Krēsls Gulbenes raj. Beļavas c. p. Darināts 19. gs. otrajā pusē (BDM 3931).
181. att. Krēsls bij. Cēsu apr. Taurenes pag. «Puniņos». Darināts 1863. gadā (BDM 817).
182. att. Sols (varbūt arī velēkne?) no plēsta egles stumbra (BDM 424).

183

184

183. att. Stūra soli un galds bij. Liepājas apr. Rucavas pag. Nidas zvejnieka dūmistabā (BDM Kurzemes sektorā. Galds no bij. Talsu apr. Upesgrīvas pag.).

184. att. Sols — «buks» bij. Talsu apr. Cēres pag. «Pilsētās». Darināts ne vēlāk kā 1850. gadā (LVM PV 2973. mape, 73. dok.).

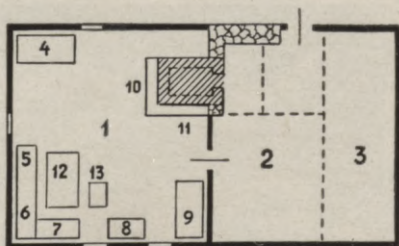

185

186

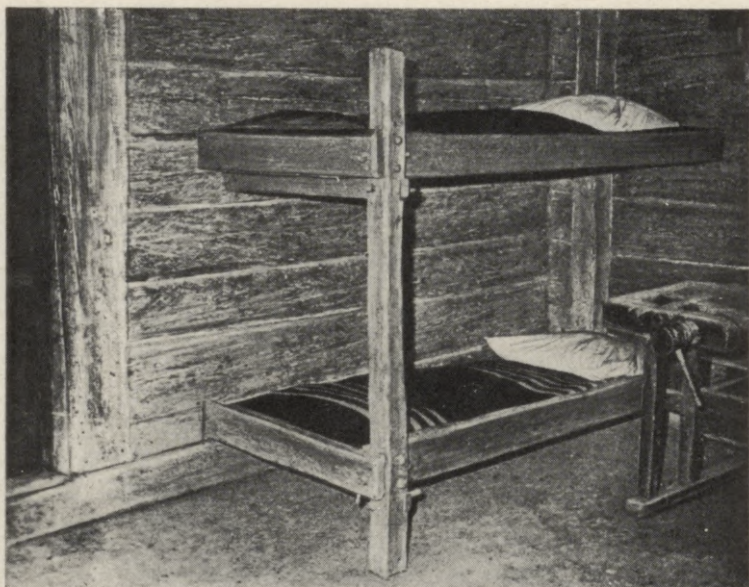
187

185. att. Atzveltnes sols Balvu raj. Susāju c. p. «Egļavā». Darināts 1898. gadā (A).

186. att. Atzveltnes sols bij. Talsu apr. Pastendes pag. «Uļītās». Darināts ap 1820. gadu (LVM PV 2973. mape, 108. dok.).

187. att. Iemītnieku izvietojanās shēma bij. Kuldīgas apr. Lutriņu pag. «Skudrās» 19. gs. otrajā pusē (LVM PV 3079. mape, 81. dok.): 1 — saimes istaba; 2 — nams ar apvalkdūmeni; 3 — pretistaba; 4 — saimnieku gulta; 5 — puīša vieta; 6 — mazā puīša vieta; 7 — priekšstrādnieka vieta; 8 — meitu vieta; 9 — kalpa gulta; 10 — govju gana vieta; 11 — cūkgana vieta; 12 — galds; 13 — sols.

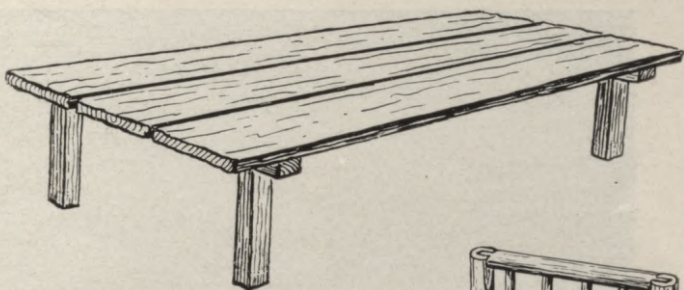
188. att. Divstāvu nāra (BDM Kurzemes turīgā zemnieka dzīvojamā mājā. Rekonstruēta pēc etnogrāfisko ekspedīciju materiāliem).

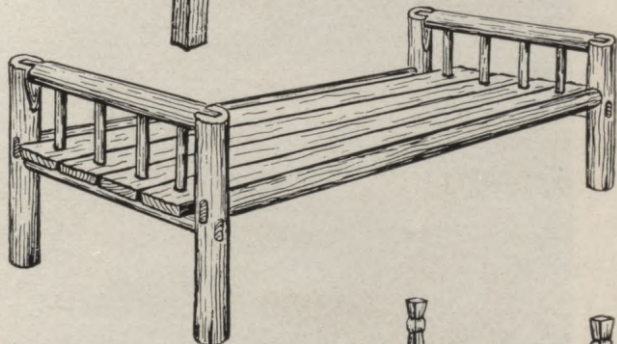
189. att. Lažiņa Liepājas raj. Nīcas c. p. «Laugaļos». Darināta ap 19. gs. vidu (BDM 3347).

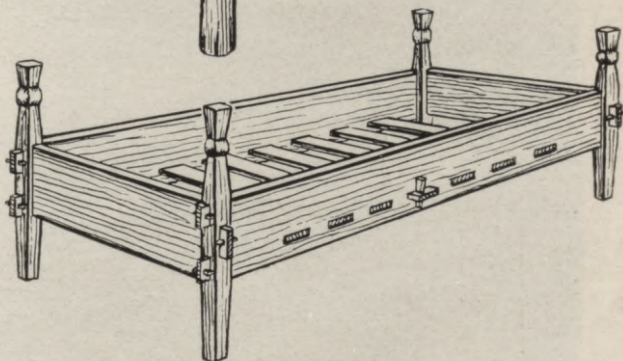
190. att. Lā-
viņa — «brička»
bij. Kuldīgas apr.
Snēpeles, Turlavas,
Raņķu, Skrundas
pag. 19. gs. otrajā
pusē (LVM PV
3083. mape, XXIX
dok.).

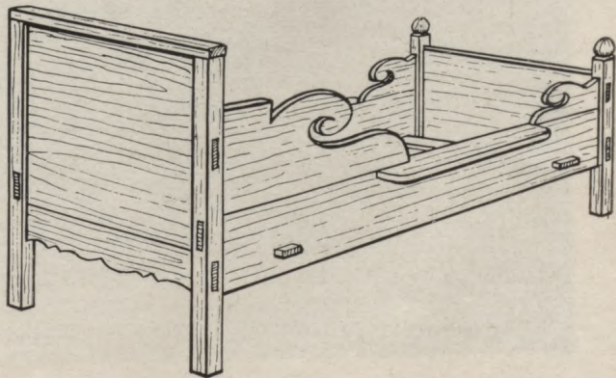
191. att. Gulta
bez sānu dēļiem
Latgalē (P. Ārends.
Kā latvieši senāk
istabas iekārtojuši
un apgaismojuši,
70. lpp.).

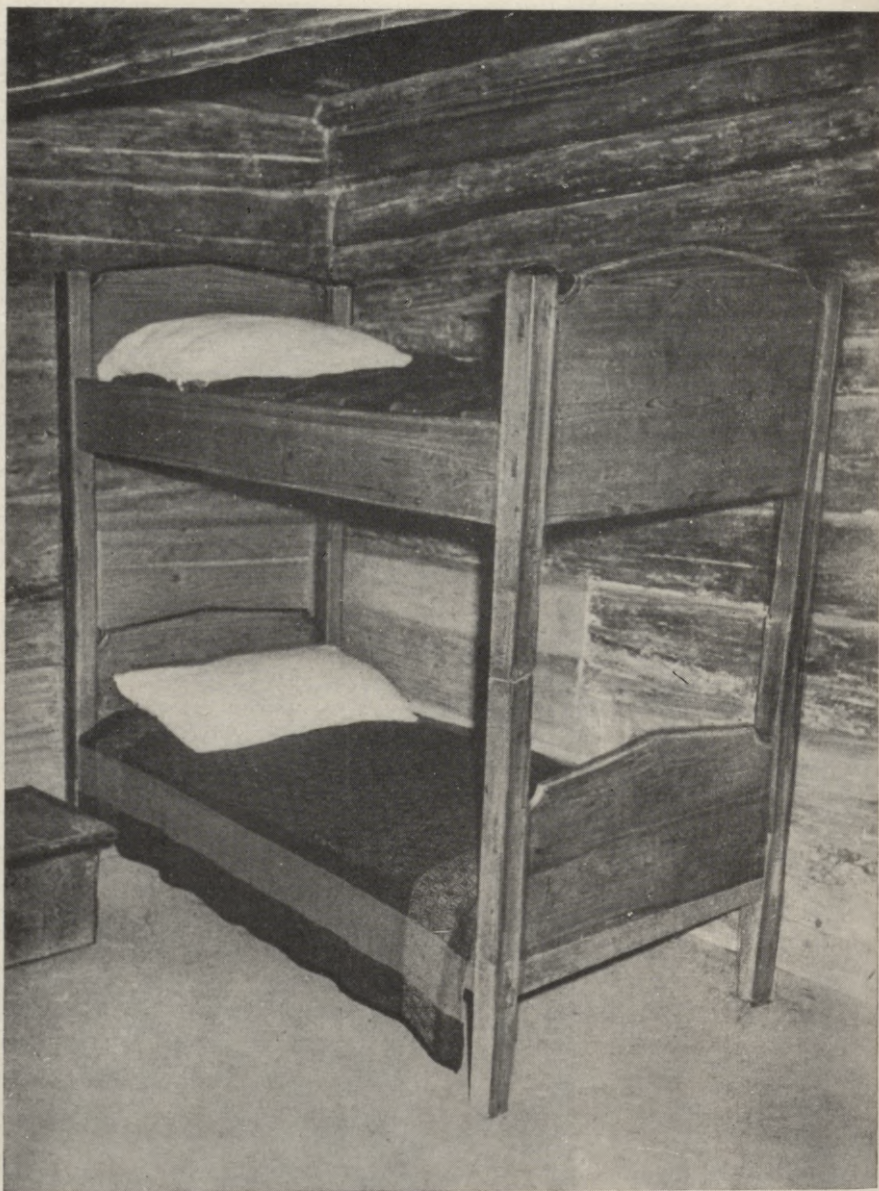
192. att. Gulta
Gokštātē (Norvē-
ģijā) atrastajā 10.—
11. gs. kuģī (K
Hähm. Deutsche
Bauernmöbel, 19.
lpp.).

193. att. Gulta
bij. Liepājas apr.
Dunikas pag. «Sur-
bos» (P. Ārends. Kā
latvieši senāk ista-
bas iekārtojuši un
apgaismojuši, 76.
lpp.).

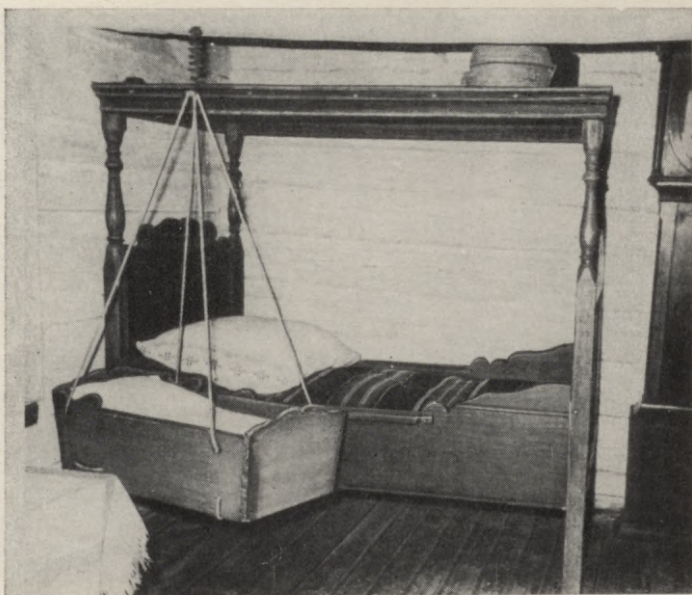

194. att. Divstāvu gulta bij. Jelgavas apr. Sipeles pag. «Meijās» (BDM 1673).

195. att. Jumta gulta bij. Jelgavas apr. (BDM 1738).

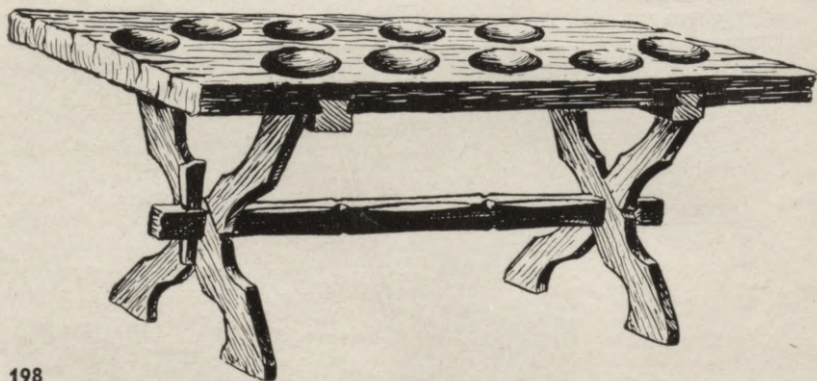

196. att. Izvelkamā jumta gulta bij. Jelgavas apr. Bērzmuižas pag. «Grundmaņos» (BDM 1687).

197

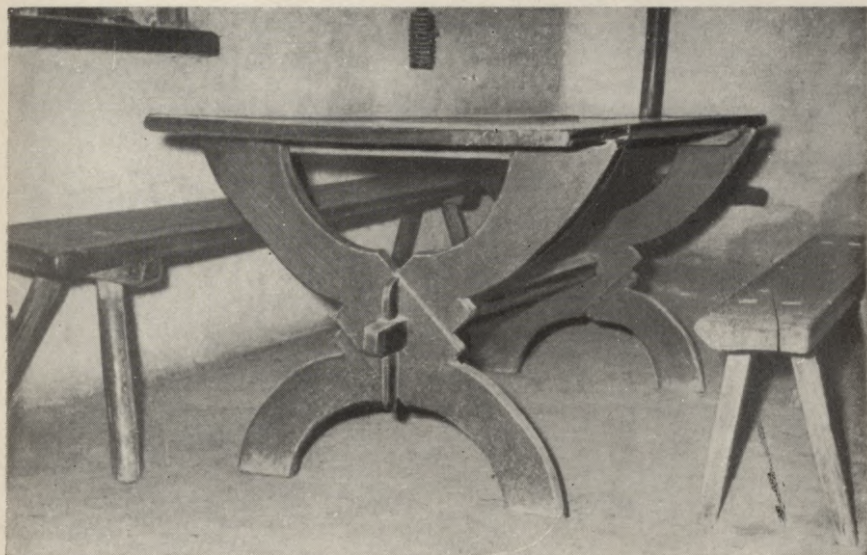

198

197. att. Galds uz saknes kājas Ludzas raj. Pušmucovas c. p. «Škincu» sādžā. Darināts 19. gs. pirmajā pusē (BDM 2070. f., 13. k.).

198. att. Galds ar šķīvjuveida izdabumiem Ventspils raj. Lielirbes ciema «Alkšņos». Darināts 18. gs. vidū (A. Šulcs. Lībiešu dzīvojamā māja Ziemeļkurzemē, 107. lpp.).

199

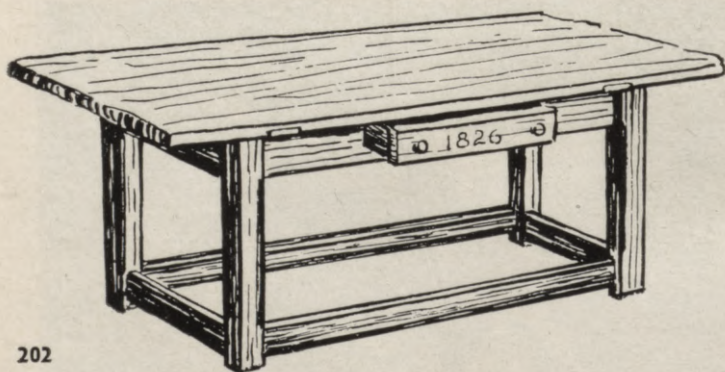

200

201

202

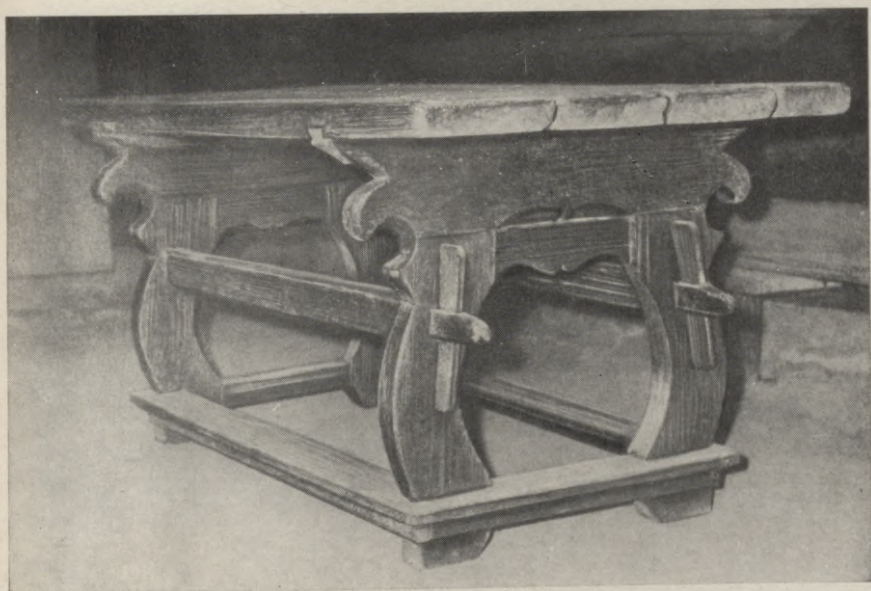
199. att. Galds uz krusta kājām bij. Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. «Lejaskaugļos». Darināts 1848. gadā (BDM 1892).

200. att. Galds Daugavpils raj. Aužguļānu c. p. Orbidānu sādžā. Darināts ap 1850. gadu (BDM 3858).

201. att. Taisno kāju galds Rīgas raj. Ādažu c. p. «Kaķos». Darināts 19. gs. (BDM 4173).

202. att. Rāmja galds bij. Cēsu apr. Jēču pag. «Kliņģos». Darināts 1826. gadā (P. Ārends. Op. cit., 63. lpp.).

203

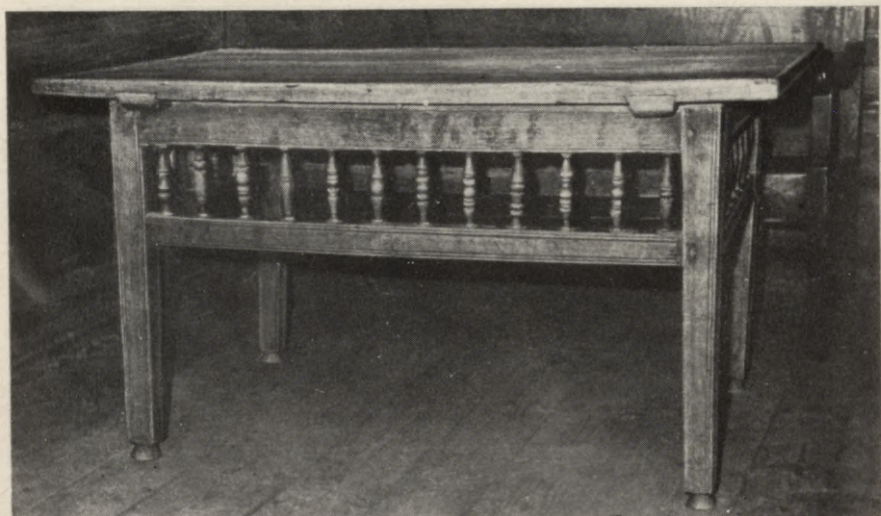

204

203. att. Liko kāju galds Kurzemē bij. Liepājas apr. Rucavas pag. «Pagrabos» (?). Darināts ap 1840. gadu (BDM 647).

204. att. Galds bij. Kuldīgas apr. Turlavas pag. «Ķoniņciemā» (P. Ārends. Kuršu sēta, 98. lpp.).

205

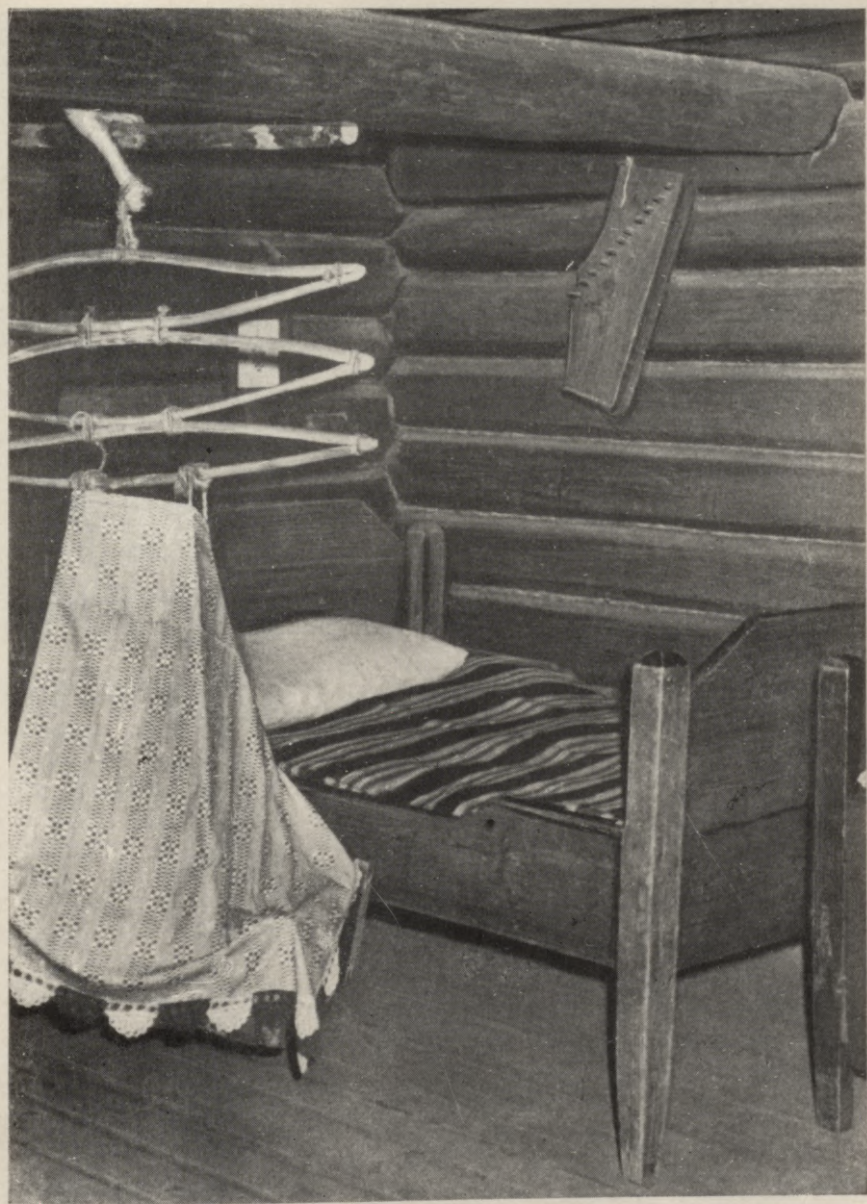

206

205. att. Galds bij. Daugavpils apr. Rudzētu pag. «Brūveros». Darināts 19. gs. vidū (BDM 1473).

206. att. Dzīvojamās telpas pārdalījums ar skapjiem un aizkaru Daugavpils raj. Aužguļānu c. p. Tiltu sādžā (E 1968. g. ekspedīcijas foto). Skapji darināti 19. un 20. gs mijā.

207. att. Dzīvojamās telpas stūris Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja Latgales sektorā.

208. att. Piebaldzēnu istaba. E. Brencēna ilustrācija brāļu Kaudzišu «Mērnieku laikiem» (oriģināls J. Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzejā).

Foto — autora, izņemot 132., 134., 135., 137., 138., 142., 145., 147., 148., 152., 157. (J. Strautnieka), 208. att. (H. Šulca) un attēlus, kas ņemti no Latvijas PSR Vēstures muzeja fototēkas.

Zīmējumi — V. Zirdziņa.

un, starp citu, min garu galdu, uz kura nolikti ēdieni un svecītes. Galda forma un konstruktīvie elementi tomēr nav zināmi.

Senākās saglabājušās galdu virsas darinātas no 2—3 platām, 5—12 cm biezām plankām, kas sastiprinātas ar apakšā izkaltos robos iedzītiem šķēršiem. Dažkārt planku saduru vietās iedzītas metāla plāksnītes, kas virsas plankām nelāva izkustēties.

Vairākās vietās Kurzemē (Kolkas pussalas lībiešu ciemos, Pa-stendē, Lutriņos), Vidzemē (Jaunpiebalgā, Vecpiebalgā, Liezerē, Kalsnavā) un Latgalē (Barkavā) iegūtas ziņas par ļoti biezām — 10—12 cm, platām un noceļamām galdu virsām, kuru malās izdobti līdz 5 cm dziļi šķīvjuveida padziļinājumi. Šajos padziļinājumos no lielā trauka tika liets ēdiens un pēc katras maltītes tie izmazgāti. Visi šie galdi ir sen darināti un saglabājušies tikai vecākās paaudzes ļaužu atmiņā. Dažās mājās tie bijuši vēl 20. gs. sākumā. Šādu 18. gs. darinātu galdu (198. att.), kas vēl 20. gs. sākumā lietots Ventspils rajona Lielirbes ciema «Alksņos», uz-zīmējis un publicējis A. Šulcs. Fakts, ka ziņas par minētajiem galdiem iegūtas dažādos Latvijas nostūros, mudina domāt, ka galdi ar izdobtajiem padziļinājumiem savā laikā bijuši pazīstami visā Latvijas teritorijā vai vismaz tās lielākajā daļā.

Pēc balstu veida Latvijā izšķirami divi galdu tipi: 1) galdi ar viegli izjaukamiem sapārotiem balstiem un 2) rāmju galdi ar četrām savā starpā nekustīgi savienotām kājām. Katram balstu veidam ir vairāki atšķirīgi varianti. Vecākais balstu veids ir viegli izjaukamie sapārotie balsti.

Sapārotie balsti ir gan ar krusta kājām, gan ar vertikālām kājām. Senāki un tehniski vienkāršāk izgatavojami ir krusta kāju balsti. Šim nolūkam ņēma divas plakanas planks, piešķīra tām vēlamu (taisnu vai likumotu) formu un krustojuma vietā ieroboja tā, lai viena planka iegultos otras robā. Krustojuma centrā izkala caurumu, kur iedzina abus balstu pārus savienojošā saturkoka galu. Saturkoka galos izkaltajos caurumos iedzina koka ķīlus, kas nostiprināja visu konstrukciju. Galda balstu augšgalos izveidoti izciļņi, starp kuriem iespīlēja galda virsu (199. att.).

Kad tieši Latvijā sākti gatavot galdi ar krusta kāju balstiem, pagaidām nav zināms. Etnogrāfisko ekspedīciju pierakstos senākie varianti datēti ar 18. gs. vidu, bet laikabiedru zīmējumos tos redzam kopš 18. gs. beigām. Tomēr jādomā, ka krusta kāju balstus latviešu zemnieki un amatnieki darinājuši ievērojami agrāk, jo citās Vidus- un Ziemeļeiropas zemēs, ar kurām Latvijas iedzīvotājiem bija sakari, zemnieki tos lietojuši vismaz kopš 16. gs. Šo balstu sākotne meklējama Vācijā. Senākie saglabājušies

zemnieku krusta kāju galdi, kas bagātīgi rotāti kokgriezumiem, Dienvidvācijā datēti ar 16. gs. 18.—19. gs. šie galdu balsti iecienīti Vācijas, Zviedrijas, Somijas, Igaunijas, Latvijas, Lietuvas, Baltkrievijas zemnieku mājās, pie tam Vācijā un Skandināvijā tie sevišķi iemīļoti bijuši 18. gs. Latvijā krusta kāju balsti visvairāk izplatīti Vidzemē un Ziemeļkurzemē, kur tie radniecīgi igauņu zemnieku galdu balstiem. Pēc igauņu arhitekta K. Tihazes domām, šis balstu tips Igaunijā bijis visizplatītākais.

Balsti ar vertikālām kājām iedalāmi t. s. taisno un līko kāju balstos. Pēc atsevišķo komponentu skaita un izveidojuma te ir vairāki varianti. Vienkāršākais no taisno kāju balstiem ir šāds: divi horizontāli novietoti plakankoki vidusdaļā savienoti ar vertikālu statni, kurš atkarībā no paredzamās slodzes var būt plātāks vai šaurāks. Vertikālo statņu vidusdaļā izkalts caurums, kurā iedzīts un iekīlēts galda balstus saturošais šķērsis (200. att.). Pie apakšējiem plakankokiem katrā statņa pusē galda garenvirzienā piestiprināts vēl viens saturkoks, kuru ap galdu sēdošie izmantoja kāju uzlikšanai. Uz augšējā horizontālā plakankoka balstās galda virsa. Šis galda balstu variants Latvijā visbiežāk konstatēts Latgalē, Vidzemes austrum- un vidusdaļā, kā arī Augšzemē. Ārpus Latvijas teritorijas šī balsta konstrukcija izplatīta Lietuvā, Igaunijas rietumdaļā un salās, Zviedrijā, Somijā, Ziemeļvācijā. Šī balsta tipa senākie droši datējamie piemēri atrasti Ziemeļlatvijā, kur tie darināti 15. gs.

Taisno kāju balstiem Latvijā, sevišķi Kurzemē un Zemgalē, ir vēl viens variants: horizontālos plakankokus savieno 2 vai pat 3 vertikāli statņi. Līdzīgi iepriekšējam variantam katrs vertikālo kāju pāris savienots ar šķērsroku un saķīlēts (201. att.).

Līko kāju balstus veido horizontāls plakankoks, kura apakšdaļā ielaisti un ietapoti divi vertikāli vai nedaudz slīpi stāvoši statņi — kājas. Tie izcirsti vai izzāģēti vairāk vai mazāk liki, un divi pretēji statņi galda garenvirzienā savienoti ar horizontālu saturkoku. Apmēram šo saturkoku limenī abas galda kājas dažkārt vēl saistītas ar papildu šķērsroku (203. att.). Kāju apakšgalos izveidoti robi vai paplašinājumi, kuros nostiprināti apakšējie šķērši — sēdētāju kāju uzliekamie. Līko kāju balsti Latvijā darināti Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē, pie kam sevišķi daudzus variantus pratuši izveidot meistari Kurzemes dienvid- un rietumdaļā (bij. Liepājas un Kuldīgas apriņķos). Ārpus Latvijas teritorijas līko kāju galdi izplatīti Zemaitijā, Austrumprūsijā, Polijā, Vācijā, Zviedrijā, arī Čehoslovākijā, Ungārijā, Rumānijā u. c. Vidus- un Ziemeļeiropas zemēs. Šī balstu veida prototipi vēro-

jami jau 15. gs. otrajā pusē Dienvidvācijā izgatavotajos vēlās gotikas galdos, kur kājas viena no otras nav tik noteikti atdalītas kā Latvijas 18.—19. gs. galdos. Latvijā senākās norādes par šiem galdiem ir no 18. gs. vidus. Tomēr, ievērojot vispārējo materiālās kultūras attīstības līmeni un gaitu, jādomā, ka latviešu zemniekiem līko kāju galdi bijuši pazīstami arī agrāk.

Šai sakarā jāpiebilst, ka jau vismaz kopš 18. gs. pēdējā ceturkšņa turīgāko latviešu zemnieku mājās lietoti amatnieku darinātie, tehniski ievērojami sarežģītākie rāmja galdi, kuru atsevišķos variantus vairs nevarēja izgatavot tikai ar cirvja, kalta un urbja palīdzību.

Senāko rāmja galdu (202. att.) stāvu veidoja 4 vertikāli statņi, kas augš- un apakšgalos cieši saistīti ar statņos iekaltos robos iedzītiem un pietapotiem šķēršiem. Augšējais šķēršu vainags lielākoties veidots no dēļiem, kas likti uz sāna un tādējādi radīja it kā zemu kasti, kurā iebīdīja vienu vai divas atvilktnes. Apakšējo šķēršu vainagu veidoja uz plāksnes likti dēļi vai nelielas līstes, kas ap galdu sēdošajiem vienlaikus noderēja par kāju uzliedzamo soliņu. Vecākajiem galdiem virsas noceļamas, bet jaunākajiem, kas darināti 19. gs. otrajā pusē, tās bieži vien nebija noņemamas. 19. gs. rāmja galdi kļuva par latviešu zemnieku mājās valdošo galdu tipu.

Arī rāmja galdu konstrukcijā Latvijas dažādos apgabalos vērojamas savas īpatnības. Tā, Latvijas vidus- un rietumdaļā dominēja t. s. Rietumeiropas galdu tips, kuram virsa tikai nedaudz sniedzās pāri rāmja malām. Latgalē, Augšzemē un Vidzemes austrumdaļā, tāpat kā Igaunijas dienvidaustrumos, turpretim nereti izplatīti t. s. Austrumeiropas tipa galdi, kam kāju augšdaļas apņēma platu dēļu vainags, veidodams kastveida tvertni ar izbīdāmu atvilktni trauku, produktu u. c. lietu glabāšanai. Galda virsa visos virzienos sniedzās tālu pāri galda rāmim. Šādi galdi lietoti Krievijas ziemeļrietumu rajonu mežu joslas zemnieku mājās. Latvijā Austrumeiropas tipa galda acīmredzot ienācis līdz ar krievu tautības iedzīvotājiem un izplatījies, pateicoties krievu tautības galdnieku darbībai. Šis galdu tips ietekmējis visus Latgales galdu variantus, jo Latgalē visu galdu virsas bija krietni platākas nekā pārējos Latvijas kultūrvēsturiskajos apgabalos.

Galdu rotājumos dominē konstruktīvi dekoratīvie elementi, kas koncentrēti balstos: siluētgriezumi galda kājās (198.—200., 203. att.) un balstu šķēršos, profilējumi balstu saturkokos. Rāmja galdiem kājas nereti virpotas. Ar pāresnīnājumu un sašaurinājumu maiņu tajās izveidoti dažādu ģeometrisku figūru elementi —

lodes, nošķelti konusi, cilindri, ripas (204. att.) u. c. Šo galdu kājās dažkārt atdarināti arī zemnieku klēts lieveņu dekoratīvajos stabos atrodamiem motīvi. Dažkārt starp diviem šķēršu vainagiem galda augšdaļā ievietoti vertikāli spraiši (205. att.).

Jaunākie, it sevišķi 19. gs. darinātie galdi lielākoties krāsoti brūnos un sarkanbrūnos toņos. Latgalē pamattonim ar zaļu, dzeltenu, baltu vai citu spilgtāku krāsu dažkārt uzotēti augu ornamenta motīvi — ziedi, lapas u. c.

Visbagātīgāk rotāti bija t. s. goda galdi, kas paredzēti lietošanai kāzās, kristībās u. c. godos, kad pie šiem galdiem sēdināja cienījamākus viesus, jauno pāri, jubilārus u. tml. Bagātīgi rotāja arī galdus, kurus kā kāzu dāvanu vai pūra sastāvdaļu taisīja vienam no jaunās ģimenes dibinātājiem. Šādos galdos redzamā vietā parasti iegrieza tā darināšanas vai jauno īpašnieku kāzu gadu.

Noslēgumam

No aplūkotā materiāla redzam, ka latviešu zemnieku celtnes un to iekārtas priekšmeti nogājuši garu vēsturiskās attīstības ceļu. Daudzu 18. un 19. gs. izplatīto celtnu un iekārtas priekšmetu sākotne meklējama pirmatnējās kopienas periodā, bet agrajā feodālismā jārūnā jau par izveidotiem tipiēm un to variantiem, kas laika gaitā pilnveidojās un kļuva par mums labi pazīstamajām zemnieku sētu celtnēm un to iekārtas priekšmetiem. Līdz ar to jānoraida baltvācu vai latviešu buržuāzisko zinātnieku paustās domas, ka vairākas latviešu zemnieku celtnes (kūtis, rijas) un daļa iedzīves priekšmetu (galdi, gultas, mucinieku izstrādājumi u. c.) aizgūti no cittautiešiem.

Jau pirmatnējās kopienas sairšanas un agrā feodālisma periodā Latvijas dažādos apvidos iezīmējās materiālās kultūras atšķirības, kas zināmā mērā saistāmas ar šo apvidu seno iedzīvotāju — latgaļu, lībiešu, sēļu, zemgaļu un kuršu cilšu apvienību kultūras īpatnībām. Turpmākās attīstības gaitā vēsturisko, sociāli ekonomisko un ģeogrāfisko apstākļu iedarbības rezultātā Latvijā izveidojās pieci kultūrvēsturiskie apgabali — Latgale, Augšzeme, Zemgale, Vidzeme un Kurzeme. Katrs no tiem daļēji atbilst kādas agrā feodālisma cilšu apvienības apdzīvotajai teritorijai, daļēji — Latvijas sadalījumam starp dažādām valstīm feodālisma periodā. Katrs kultūrvēsturiskais apgabals un tā atsevišķi apvidi saglabāja cauri gadsimtiem daļu senās kultūras iezīmju, kas pārgāja no paaudzes uz paaudzi. Tajā pašā laikā notika otrs process — materiālās kultūras vispārējā attīstība un pilnveidošanās, atsevišķo apvidu īpatnību nivelēšanās un saskare ar tuvākos un tālākos kaimiņos dzīvojošo Austrum-, Vidus- un Ziemeļeiropas baltu,

slāvu, somu-ugru un ģermāņu tautu kultūru. Pie tam jāpiebilst, ka šie sakari lielā mērā bija atkarīgi no vēsturiskajiem un ģeogrāfiskajiem apstākļiem. Rezultātā latviešu materiālā kultūra bagātinājās un daudzveidojās, uzņemot sevī dažādu tautu kultūras elementus, ko latviešu amatnieki pārveidoja atbilstoši vietējo iedzīvotāju gaumei un pielāgoja zemnieku vajadzībām.

Lai gan minētajos kultūrvēsturiskajos apgabalos un to atsevišķos apvidos ir savas materiālās kultūras īpatnības, starp tiem, it īpaši starp tuvējiem apvidiem, ir daudz kopēju iezīmju. Tāpēc Latvijas teritoriju kultūrvēsturiski vēl varētu iedalīt divās lielās daļās — austrumu un rietumu zonā. Pirmajā ietilpināma Latgale un Augšzemes austrumdaļa, otrajā — Vidzeme, Zemgale, Kurzeme un Augšzemes rietumdaļa. Pie tam Vidzemes austrumdaļa un Augšzemes rietumdaļa uzlūkojamas par pārejas joslu starp abām kultūrvēsturiskajām zonām. Austrumu daļā daudz kopības ar austrumslāvu — krievu, baltkrievu un poļu tautas kultūru. Rietumu daļā turpretim vērojami Baltijas jūru aptverošo Vidus- un Ziemeļeiropas zemju tautu kultūrai radniecīgi elementi. Šiem kultūras strāvojumiem visai senas saknes, un tie uzskatāmi par mūsu senču kādreizējo kultūrvēsturisko sakaru atspoguļojumu.

Latviešu zemnieku 18.—19. gs. celtnes un ēku iekārtas priekšmeti sniedz neatsveramas ziņas par latviešu tautas materiālo kultūru, tehnisko un estētisko domu, kā arī sadzīvi pagātnē. Tie stāsta par latviešu amatnieku un zemnieku darba rīkiem un paņēmieniem, par meklējumiem, kā apvienot lietderīgo un skaisto. Šos materiālās kultūras objektus izmanto dažādu nozaru speciālisti, pētot latviešu materiālo kultūru, tautas mākslu, latviešu un kaimiņu tautu kultūras sakarus un citus jautājumus. Būdamas cieši saistītas ar lauksaimniecisko ražošanu, zemnieku celtnes un ēku iekārtas priekšmeti sniedz mums ziņas arī par ražošanas apjomu, zemniecības sociālo struktūru un citiem jautājumiem.

Latviešu zemnieku senajās celtnēs un ēku iekārtas priekšmetos rodamās tautas materiālās un garīgās kultūras vērtības šodien kalpo latviešu sociālistiskās kultūras celšanai, it īpaši liecīgās mākslas veidošanai. Tomēr pagātnes progresīvo kultūras elementu izmantošana Latvijas PSR vēl tālu atpaliek no tās potenciālajām iespējām. Republikas prese, radio, kino un televīzija, izdevniecības maz propagandē un publicē latviešu tautas senas materiālās kultūras vērtības. Ļoti maz ir publikāciju par objektiem, kas atrodas republikānisko un sevišķi novadpētniecības muzeju fondos. Līdz ar to plašākām tautas masām, kultūras un izglītības iestāžu, rūpniecības uzņēmumu un projektēšanas orga-

nizāciju darbiniekiem nav iespējams šīs vērtības izmantot ikdienas darbā. Šajā jomā jāpanāk krass lūzums un jāseko brālīgo republiku, it īpaši Igaunijas un Lietuvas PSR, paraugam. Latviešu tautas senās mākslas elementi izmantojami ne vien suvenīru un dekoratīvo priekšmetu, bet arī mēbeļu, celtnu un citu objektu veidošanā un mākslinieciskajā apdarē. Tas bagātinās latviešu padomju kultūru un dos tai vēl spilgtāku nacionālo kolorītu.

Kā latviešu tautas materiālās kultūras, saimniecības, mākslas un tehnikas vēstures avoti zemnieku celtnes un iekārtas priekšmeti vācami, aprakstāmi un saglabājami nākamajām paaudzēm. Ikviens republikas iedzīvotāja pienākums ir ziņot Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūtam vai Latvijas Etnogrāfiskajam brīvdabas muzejam par visām senajām zemnieku celtnēm un iekārtas priekšmetiem, par dažādiem darba rīkiem, tautas mākslas izstrādājumiem u. tml. Ziņojumam vēlams pievienot objekta vēsturisku un tehnisku aprakstu un, ja iespējams, arī fotoattēlu vai zīmējumu (skici) ar izmēriem. Tas dos iespēju šos objektus ātrāk apzināt, zinātniski apstrādāt un vērtīgākos no tiem pārvest uz muzeju, kur tie kļūs pieejami visplašākajām masām. Pieminekļu apzināšanas un saglabāšanas pasākumiem sevišķi liela nozīme tagad, kad laukos izvērsās straujās jauncelsmes darbs un masveidā izzūd kādreizējo nozīmi zaudējušās ēkas un priekšmeti.

Par etnogrāfisko materiālu vākšanu un sistematizēšanu ikviens interesents var saņemt rakstiskas vai mutiskas konsultācijas Latvijas PSR ZA Vēstures institūta etnogrāfu grupā un Latvijas Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā Rīgā.

Literatūra

- Альбом *Мейерберга*. Виды и бытовые картины России XVII века. СПб., 1903.
- Ancītis K., Jansons A.* Vidzemes etniskās vēstures jautājumi. — *Arheoloģija un etnogrāfija*, V. Rīgā, 1963.
- Andermanis K.* No tines līdz kumodei. — *Latvju tautas dainas*, VII. Rīgā, 1931.
- Andermanis K.* Senā latvju istaba. — *Latvju tautas dainas*, II. Rīgā, 1928.
- Ārends P.* Kā latvieši senāk istabas iekārtojuši un apgaismojuši. — *Latvju tautas dainas*, VIII. Rīgā, 1931.
- Ārends P.* Maltuve un rokas dzirnavas. — *Latvju tautas dainas*, II. Rīgā, 1928.
- Ārends P.* Kuršu sēta. — *Senatne un Māksla*, 1937., 2.
- Ārends P.* Latviešu istabas apkure. — *Latviešu aizvēstures materiāli*, II. Rīgā, 1936.
- Ārends P.* Arhaiskie elementi mūsu etnogrāfiskā celtniecībā. — *Senatne un Māksla*, 1938., 2.
- Arhaioloģijas raksti, IV sēj. I daļa. Izrakumi Raunas Tanīsa kalnā 1927. gadā. Rīgā, 1928.
- Atskaņu hronika. Rīgā, 1936.
- Baumgarten K.* Zur Frage einer ethnographischen Hausforschung in Deutschland. — *Europa et Hungaria*. Budapest, 1965.
- Baumgarten K.* Das Bauernhaus in Mecklenburg. Berlin, 1965.
- Bērzkalns P.* Latvijas mazās dzīvojamās ēkas XVII gadsimtā. — *P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes zinātniskie raksti*, XXI. Rīgā, 1958.
- Bielenstein A.* Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, T. 1; 2. St. Petersburg, 1907; Petrograd, 1918.
- Bielenstein A.* Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St. Petersburg, 1892.
- Бломквист Е.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. — *Восточнославянский этнографический сборник*. М., 1956.
- Borcher V.* Das Bauern- und Fischermöbel auf Hiddensee, Ummanz, dem Darss und Mönchgut. — *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch*, Bd. 1. Schwerin, 1961.
- Brand J.* Reysen durch die Marck Brandenburg ... Wesel, 1702.

- Brandt G.* Bauernkunst in Schleswig-Holstein. Berlin und Leipzig [b. g.].
Celtniecības pieminekļi, I. Tautas celtniecība Rēzeknes un Ludzas apriņķī. Sakārtojis K. Andermanis. Rīgā, 1933.
- Cimermanis S.* Celtniecība. Koka un metāla izstrādājumi. — Latviešu tautas māksla, I. Rīgā, 1961.
- Cimermanis S.* Latvijas Etnogrāfiskais brīvdabas muzejs. Iss ceļvedis. Rīgā, 1964.
- Cimermanis S.* Latvijas Etnogrāfiskais brīvdabas muzejs. Ceļvedis. Otrs pārstrādātais un papildinātais izdevums. Rīgā, 1966.
- Cimermanis S.* Laukstrādnieku dzīves veids Kurzemē un Zemgalē 19. gs. otrajā pusē. Rīgā, 1959.
- Cimermanis S.* Mõningaid läänemeresoome ja läti kultuuri ühisjooni Vidzeme talurahva kodustes tarbeesemetes. — Etnograafiamuuseumi aastaraamat, XIX. Tallinn, 1964.
- Deutsche Bauernmöbel. Ein Überblick für Sammler und Liebhaber von F. Rudolf Uebe. Berlin, 1924.
- Дорошенко В.* Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. Рига, 1960.
- Feldmane Dz.* Podniecība. — Latviešu tautas māksla, I. Rīgā, 1961.
- Ганцкая О., Лебедева Н., Чижикова Л.* Материальная культура русского сельского населения западных областей (во второй половине XIX — начале XX в.). — Материалы и исследования по этнографии русского населения европейской части СССР. М., 1960.
- Глемжайте М.* Народное прядение и ткачество литовцев. — Краткие сообщения Института этнографии, XV. М., 1952.
- Graudonis J., Urtāns V.* Senatnes pēdās. Rīgā, 1961.
- Guberti S.* Stratagema Oeconomicum oder Ackerstudent. Riga, 1688.
- Ginters V.* Daugmales pilskalna 1935. g. izrakumi. — Senatne un Māksla, 1936., 1
- Ginters V.* Daugmales pilskalna 1936. g. izrakumi. — Senatne un Māksla, 1936., 4.
- Hahn K.* Deutsche Bauernmöbel. Jena, 1939.
- Hupel A.* Topographische Nachrichten von Lief- und Ebstland, Bd. I—III. Riga, 1774.—1782.
- Indriķa Livonijas hronika.* Rīgā, 1936.
- Jaunzems J.* Latvijas PSR ITK Valsts vēsturiskā muzeja Brīvdabas muzejs. [Rīgā] 1941.
- Jaunzems J.* Kuršu koka trauki. — Senatne un Māksla, 1937., 2.
- Jaunzems J.* Zemgales sēta. — Senatne un Māksla, 1937., 4.
- Jaunzems J.* Kurzemes sēta. Rīgā, 1943.
- Jaunzems J.* Kursas «dīzie laidari». — Senatne un Māksla, 1939., 3.
- Juškevičs J.* Hercoga Jēkaba laikmets Kurzemē. Rīgā, 1931.
- Karnups Ā.* Izrakumi Talsu pilskalnā 1936. g. — Senatne un Māksla, 1936., 4.
- Karnups Ā.* Izrakumi Talsu pilskalnā 1937. g. — Senatne un Māksla, 1938., 2.
- Kaudzītes Matīss.* Vecpiebalga. — Latvijas novadi, I. Rīgā [1926].
- Klaustiņš R.* Kā Egils Skalagrimesons braucis vikingos uz Kurzemi. — Druva, 1914., 1.
- Krastiņa A.* Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē kļaušu saimniecības sairšanas un kapitālisma nostiprināšanās laikā. Rīgā, 1959.

- Krastiņa A.* Dzīvojamās pirtis Vidzemē (19. gs. otrajā pusē — 20. gs. sākumā). — Arheoloģija un etnogrāfija, III. Rīgā, 1961.
- Krastiņa A.* Lauku celtniecības veidošanās Gulbenes rajonā. — Arheoloģija un etnogrāfija, IV. Rīgā, 1962.
- Krastiņa A.* Zemnieku celtnes Vidzemē 19. un 20. gs. — Arheoloģija un etnogrāfija, V. Rīgā, 1963.
- Kreišmanis K.* Koka konstrukciju aizsardzība. Rīgā, 1967.
- Kundziņš P.* Viduslaiku formas stabu rotājumos latviešu tautas celtniecībā. — Senatne un Māksla, 1936., 2.
- Kundziņš P.* Ripa kā rotājums latviešu koka celtniecībā. — Senatne un Māksla, 1937., 4.
- Kundziņš P.* Vēl viens Gaides staba variants. — Senatne un Māksla, 1939., 2.
- Kundziņš P.* Latviešu klēts arhitektūra. — Senatne un Māksla, 1940., 2.
- Kundziņš P.* Dzīvojamā rija Latvijā. — Latvijas Universitātes raksti. Arhitektūras fakultātes sērija, I, 7. Rīgā, 1934.
- Latviešu tautasdziesmas, I. Izlase. Rīgā, 1955.
- Latvijas arhaioloģija. F. Baloža red. Rīgā, 1926.
- Latvijas PSR vēsture, I; II. Rīgā, 1953.; 1955.
- Latvju tautas dainas, II; VII; VIII. Rīgā, 1928.; 1931.
- Латыши. — Народы европейской части СССР, II. М., 1964.
- Legzdiņš R.* Senā latvju klēts, kūts, pirts un rija. — Latvju tautas dainas, II. Rīgā, 1928.
- Leinasare I.* Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā kļaušu saimniecības sairuma laikā. Rīgā, 1962.
- Liepiņa Dz.* Agrārās attiecības Rīgas lauku novadā vēlā feodālisma posmā (17. un 18. gs.). Rīgā, 1962.
- Lietuvių etnografijos bruožai. Vilnius, 1964.
- Lietuvių liaudies menas. Architektūra, I. Vilnius, 1957.
- Ligers Z.* Die Volkskultur der Letten. Ethnographische Forschungen, I. Riga, 1942.
- Lõugas V.* Ühe ehituskonstruksiooni vanusest Ida-Baltikumis. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Uhisakonna teadused, 1968, 1.
- Лугмер Я.* Курляндская губерния. Свод статистических данных. Митава, 1888.
- Маковецкий И.* Архитектура русского народного жилища. Север и Верхнее Поволжье. М., 1926.
- Malerische Wanderungen durch Kurland von Ulrich Freyherrn von Schlippenbach. Riga und Leipzig, 1809.
- Malicki L.* Sztuka ludowa na pomorzu Gdańskim. Gdańsk, 1965.
- Manninen I.* Die Sachkultur Estlands, Bd. II. Tartu, 1933.
- Materiāli par Latvijas būvniecību, I—V. Rīgā, 1921.—1931.
- Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Курляндская губерния. Составил Генерального штаба подполковник А. Орановский. СПб., 1862.
- Merķelis G.* Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimtena beigās. Rīgā, 1953.
- Montelius O.* Kulturgeschichte Schwedens. Leipzig, 1906.

- Moora H.* Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. Rīgā, 1952.
- Морозова М.* Крестьянское жилище Западной и Южной Скандинавии. — Культура и быт народов зарубежной Европы. М., 1967.
- Moszyński K.* Kultura ludowa slowian, I. Kultura materjalna. Kraków, 1929.
- Народы европейской части СССР, I—II. М., 1964.
- Peesch R.* Kulturströmungen in den Küstenzonen der südlichen Ostsee. — Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Bd. 8, T. I. Berlin, 1962.
- Peesch R.* Holzgerät in seinen Urformen. Berlin, 1966.
- Petri J.* Neuestes Gemähde von Lief- und Ebstland, Bd. I—II. Leipzig, 1809.
- Radig W.* Das Bauernhaus in Brandenburg und im Mittelelbegebiet. Berlin, 1966.
- Ränk G.* Vanha Viro. Kansa ja kultuuri. Helsinki, 1955.
- Ritz J.* Alte bemalte Bauernmöbel. München [pēc 1935. g.].
- Rozins Lentilijs.* Curlandiae quaedam notabilia (1677. — 1680.). — Latvijas Universitātes raksti, XI. Rīgā, 1924.
- Schmitz H.* Das Möbelwerk. Die Möbelformen vom Altertum bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts. Berlin, 1926.
- Sitzmöbel aus sechs Jahrhunderten. Stuttgart, 1938.
- Skansen. Ein kurzer Führer. Stockholm, 1965.
- Skujenieks M.* Latvija. Zeme un iedzīvotāji. Rīgā, 1927.
- Spekke A.* Latvieši un Livonija 16. gs. Rīgā, 1935.
- Spiess K.* Bauernkunst. Ihre Art und ihr Sinn. Berlin, 1943.
- Straubergs J.* un *K. Džūkste.* Pagasta un draudzes vēsture. Rīgā, 1939.
- Strods H.* Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā. Rīgā, 1957.
- Stubavs A.* Amatniecība 6.—8. gs. pēc arheoloģiskiem atradumiem Ķentes pilskalnā un apmetnē. — Arheoloģija un etnogrāfija, I. Rīgā, 1957.
- Шлыгина Н.* Эстонское крестьянское жилище в XIX — начале XX в. — Балтийский этнографический сборник. М., 1956.
- Šmits P.* Latviešu tautas ticējumi, I—IV. Rīgā, 1940.—1941.
- Šmits P.* Koku mizas seno latviešu saimniecībā. — Etnogrāfisku rakstu krājums, II. Rīgā, 1923.
- Šnore E.* Asotes pilskalna krāsnis. — Arheoloģija un etnogrāfija, I. Rīgā, 1957.
- Štāls A. J. K.* Broces «Dažādu Vidzemes pieminekļu, skatu krājums». Zīmējumu un aprakstu izlase ar paskaidrojumiem. Rīgā, 1926.
- Šturms Ed.* Sārnaties purva mītnes. — Senatne un Māksla, 1940., 1.
- Šulcs A.* Libiešu dzīvojamā māja Ziemeļkurzemē (19. gs. — 20. gs. sāk.). — Arheoloģija un etnogrāfija, II. Rīgā, 1960.
- Švābe A.* Pagasta vēsture. Rīgā, 1926.
- Talve I.* Bastu och torkhus i Nordeuropa. — Nordiska Museets Handlingar, 53. Stockholm, 1960.
- Talve I.* Den Nordosteuropiska rian. — Folklivsstudier, VI. Helsingfors — København, 1961.
- Тараканова С., Терентьева Л., Чебоксаров Н.* Некоторые вопросы этногенеза народов Прибалтики. — Советская этнография, 1956, 2.

- Терентьева Л., Крастыня А. Крестьянские поселения и жилище в Неретском и Акнистском районах Латвийской ССР. — Материалы Балтийской этнографо-антропологической экспедиции (1952 год). М., 1954.
- Тихазе К. Народное зодчество Эстонии. Ленинград, 1964.
- Valonen N. Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben. Helsinki, 1963.
- Valonen N. Über Wohnraum und Inneneinrichtung des finnischen Bauernhauses im 16. und 17. Jahrhundert. — Acta Visbyensia, II. Die Bauerngesellschaft im Ostseeraum und im Norden um 1600. Uppsala, 1966.
- Valsts vēsturiskā muzeja vadoņi, I. Etnogrāfija. Rīgā, 1939.
- Viires A. Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn, 1960.
- Viires A. Lisandeid eesti rehielamu kujunemisloole. ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1962, 2.
- Vipers B. Latvijas māksla baroka laikmetā. Rīgā, 1937.
- Volkswerk. Jahrbuch des Staatlichen Museums für deutsche Volkskunde 1941. Leipzig, 1941.
- Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Stuttgart, 1955.
- Zēds T. Fēodālisms Livonijā. Rīgā, 1951.
- Zinātniskās atskaites sesijas referātu tēzes par arheologu un etnogrāfu 1965. gada pētījumu rezultātiem. Rīgā, 1966.
- Zinātniskās atskaites sesijas referātu tēzes par arheologu, antropologu un etnogrāfu 1966. g. pētījumu rezultātiem. Rīgā, 1967.

Saturs

Ievadam	5
Latviešu tautas celtniecība	9
Dzīvojamās ēkas	28 ^{ES}
Rija	47 ^{ES}
Pirts	62
Vasaras virtuves	70
Klēts	72
Kūts	81
Mājas iekārtas priekšmeti	89
Tvertnes	98
Vienkoči	98
Kriju un koka sloksnes vāceles	102
Mucinieku izstrāoājumi	105
Pūra lādes	112
Skapji	120
Sēdekļi	123
Guļvietas	132
Galdi	139
Noslēgumam	145
Literatūra	148

no 5 - 28	23 opp.
no 28 - 62	34 opp.
no 62 - 87	25 opp.

~ 82 opp.

Саулведис Янович Цимерманис

ПАМЯТНИКИ ЛАТЫШСКОГО
НАРОДНОГО БЫТА

Постройки и их обстановка

Издательство «Зинатне»

На латышском языке

Saulvedis Cimermanis
LATVIESU TAUTAS DZIVES PIEMINEKĻI

Celtnes un to iekārtas

Apvāks un vāks — *V. Zirdziņa*

Apvāka foto — *M. Kundziņa*

Redaktore *M. Zumberga*. Māksl. redaktors
G. Krutojs. Tehn. redaktore *E. Poča*. Korektore
I. Ozola.

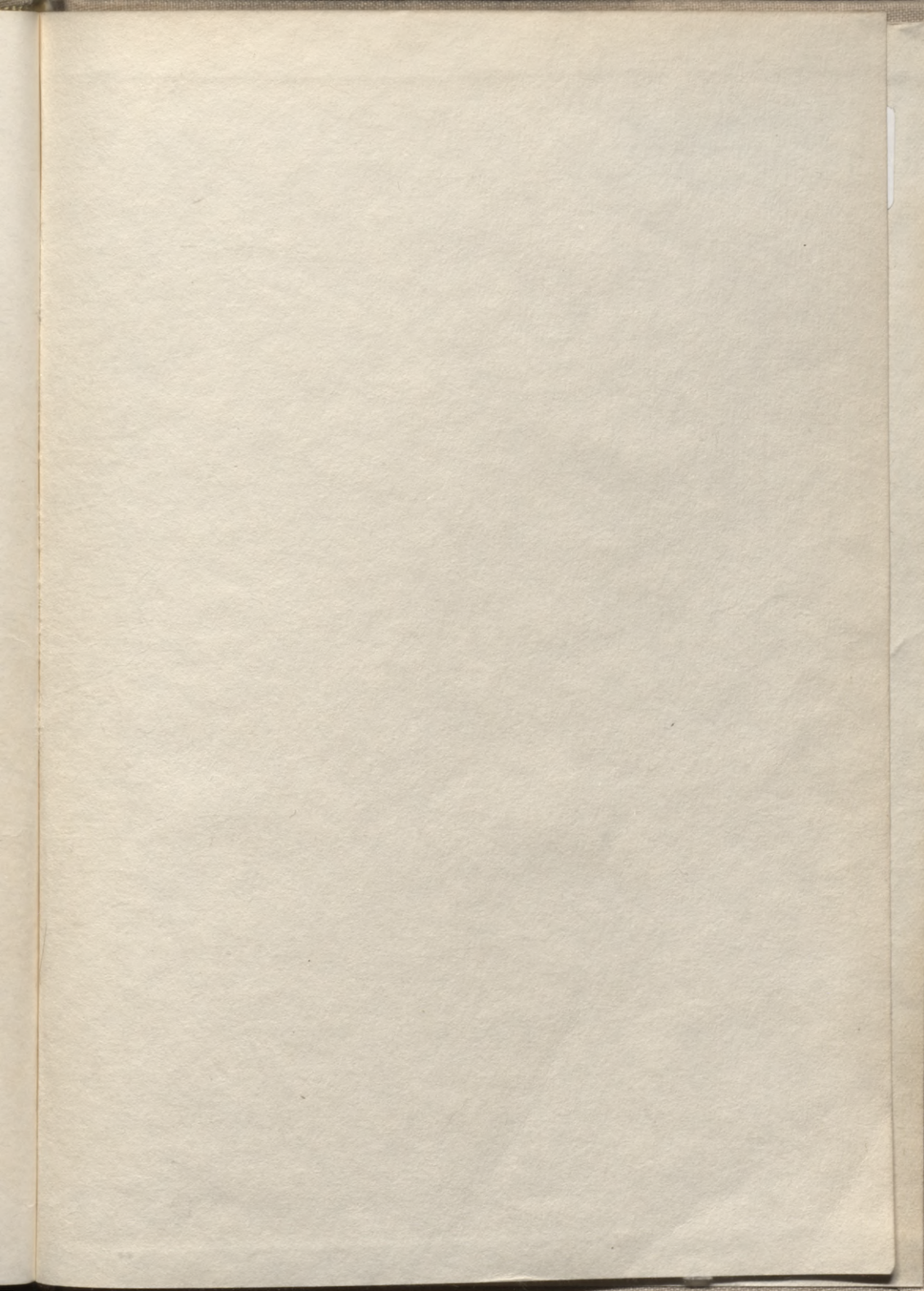
Nodota salikšanai 1968. g. 30. aprīlī. Parakstīta
iespiešanai 1969. g. 9. janvārī. Tipogrāfijas pa-
pīrs Nr. 1, formāts 60×84/16. 15,75 fiz. iespiedl.;
14,65 uzsk. iespiedl.; 14,61 izdevn. l. Metiens
10 000 eks. JT 05001. Maksā 1 rbl. 35 kap. Izdevniecība
«Zinātne» Rīgā, Turģeneva ielā 19. Iespiesta
Latvijas PSR Ministru Padomes Preses komitejas
Poligrāfiskās rūpniecības pārvaldes 2. tipogrāfijā
Rīgā, Dzirnau ielā 57. Pasūt. Nr. 1306.

902.7

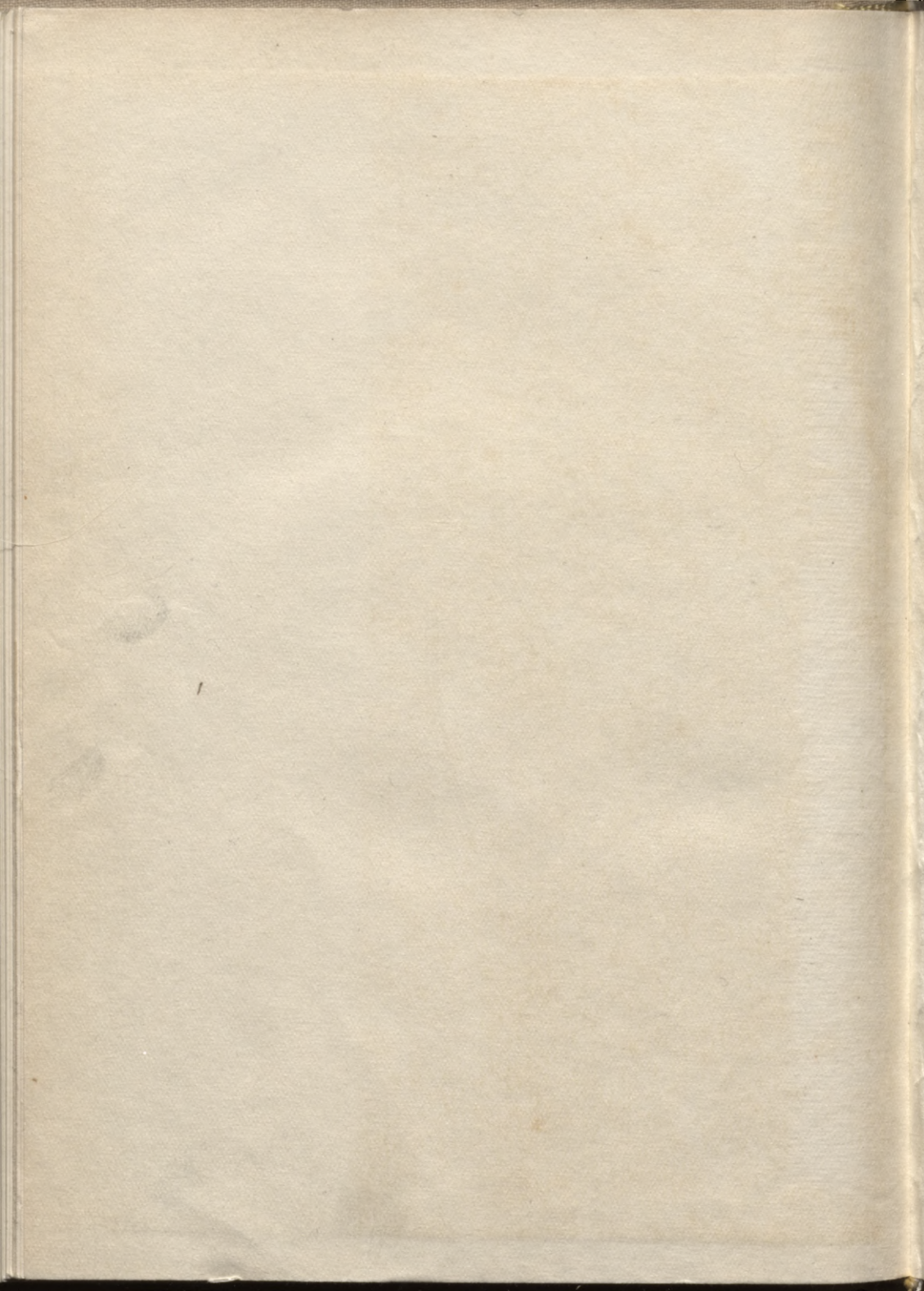

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher but appears to contain several lines of information, possibly including a name and a date.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0304080138

138

1 rbl. 35 kap.